

Петро Бойко

**На перехресті
чужих доріг**

адвокатські хроніки

КИЇВ • ЮСТІНІАН • 2007

ББК 67.9(4УКР)76
Б 77

Б 77 **Бойко П.** На перехресті чужих доріг: адвокатські хроніки. — К.: ТОВ ВО “Юстініан”, 2007. — 248 с.

ISBN 978-966-8257-36-0

Книга відомого українського адвоката Петра Бойка не є мемуарною літературою в її класичному розумінні. Це спроба переосмислення важливих подій свого життя з одночасним викриттям зрізу епохи, яка з ними пов'язана. Кожен знайде у цій книжці щось своє: тонкий гумор, психологічні спостереження, деталі захоплюючих кримінальних розслідувань та судових процесів. Це гарна нагода для майбутніх правників зазирнути за лаштунки професії, краще зрозуміти її принципи, труднощі та щоденні клопоти.

Широкому загалу читачів, мабуть, доведеться дещо переглянути класичні суспільні уявлення про адвокатів, слідчих, суддів і прокурорів. У цій книзі-розповіді вони постають яскравими особистостями, живими людьми зі своїми турботами, поглядами, переконаннями та звичками. Саме вони — основні учасники багатьох подій, про які ми читали у газетах та які бачили по телевізору. Дізнайтеся, як відбувались гучні судові процеси; в якому настрої прийшов суддя в чергове судове засідання; про що розмовляли адвокат і молода жінка-прокурор біля зали суду. В цій книзі реальні герої розповідають про реальні події, не змінюючи ані слова, навіть якщо багато років картають себе за те, що колись його вимовили...

ISBN 978-966-8257-36-0

ББК 67.9.(4УКР)76

© Бойко П.А

*Людське життя є невичерпним джерелом цікавих історій і розмаїтої
бувальщини. Життя, навіть у звичайній буденності, є геніальним
творцем людських трагедій і драм. Буває таке втне, що навіть
гаряча голова такого не вигідає в своїй розбурханій уяві.
Саме тому, в цій книзі реальні історії, реальні люди.
Можливо не всі герої названі власними іменами,
не всі події описані сповна, але решта в цій
книзі — то чиста правда, що написана на
колінах, похапцем, рівно настільки, на-
скільки вистачало часу й уміння.*

В першій половині минулого століття жив один відомий єврей Ісаак Бабель. Його ім'я не зникло з часом, він не загубився серед померлих душ, і пам'ять про нього збереглася серед нас, живих. Ісаак Бабель полюбляв писати. Гарно писав. Його і сьогодні дехто охоче почитує, особливо про бандитську Одесу, про Беню Крика. Отож, бідний Ісаак свого часу добряче постраждав від правосуддя. Його розстріляли. Просто так. Про всяк випадок. Тоді була зламна епоха, тоді таке коїлося у величезній більшовицькій країні, що чуже життя не було варте і копійчини, а вина не мала значення. Це було колись. І хто його знає, що нас чекає сьогодні, завтра, післязавтра.

І що мені, українцю, до того єврея? А Ісаак Бабель казав, що коли на вас окуляри і на душі осінь, ви можете багато чого розповісти.

Початок другого тисячоліття.

Київ

У якого року осінь видалася навдивовижно теплою і лагідною. Золоті хрести київських храмів пірнали у блакитне небо і в своїй високій святості немов пливли в безмежному просторі часу із сивої давнини, де мене ще не було. Пливли кудись у далеке майбутнє, де мене вже ніколи не буде. В цю мить солодкого невимовного зачарування, людину відвідує невесела думка про те, що життя на землі коротке і нічого не важить у неспокійній течії вічності. А навкруги — сонячні дні, чисте безхмарне небо та бурштинове листя на деревах і кущах. Вони зачаровують мою втомлену буденним життям грішну душу. В таку осінню пору, в такий час з'являється особливий настрій, який починається з невинного шарудіння листя під ногами, із замріяного погляду на кленовий лист, що під променями сонця тішить око своїми золотистими барвами. Але несподівано серце починає щемити, підступає хвиля суму і якогось гострого жалю, що викликає бажання переосмислити своє минуле, сьогоднішня і прийдешнє.

У кожного своя доля. Буває, не раз згадаю, як батько повчав мене, нерозумного: “Ой, вчися, синку, добре вчися, і ходитимеш у краватці”. Він говорив щиро, заповзято, і надавав цим словам глибокого змісту. За розгадкою не потрібно далеко ходити: хто б не з'являвся у нашому селі з начепленою до будь-якої сорочки краваткою — він був в очах селян великим начальником, до нього ставилися з повагою і в його присутності ніхто не мотукався. На відміну від селян, власники краваток мали білі, гладенькі руки. До тих рук потрапляло більше життєвих благ, аніж до рук, з вічною чорнотою під нігтями, натруджених від щоденної колгоспної панщини. І хоча комуністи на кожному кроці говорили про рівність людей та роздавали щедрі

обіцянки про вільний доступ усіх до багатих засіків нашої держави, батько їм не вірив. По-перше, ніхто не знав, де знаходиться та величезна комора, а по-друге, наша сім'я, якщо щось і мала, то лише з того, що виростало на городі. Клятий колгосп витягував усі життєві сили, забирав у людини міць, здоров'я та весь її день.

Батьківська мрія збулася — тепер я змушений носити костюм і краватку. Моє рідне село, що на Черкащині, здивувалося лише одного разу — коли я вступив до столичного університету, а потім надовго забуло. Та воно й не дивно, адже на той час ніхто в селі навіть не знав значення слова “юрист”, хоча слова “прокурор”, “суддя”, “міліціонер” — брехати не буду — були усім відомі. Годі й казати, що степовий вітер у солодких юнацьких мріях заносив мене куди завгодно, навіть на космічні орбіти, але жодного разу я не думав, що доведеться служити закону і віддати свою бентежну душу на заклання сухій та безсердечній бюрократії. Але та могутня сила, яка роздає усім такі важливі речі як доля і вимір часу нашого життя на землі, вирішила все по-своєму, закинувши мене на дивне перехрестя доріг, крізь яке проходять, пролітають, проповзають, проносяться неповторні чужі людські долі. Деякі з них залишили в моїй пам'яті глибокий слід, інших безжалісний час забрав із собою в небуття, і про них вже не згадати...

Я адвокат. Я один із тих нещасних залицяльників, що наполегливо прагнуть досягти взаємності від сліпої та вічно молодій жіночки з тугою пов'язкою на очах, з мечем в одній руці та старомодними терезами — в іншій. Моя сліпа красуня Феміда така примхлива, така вередлива, що не раз від люті кортіло її “згвалтувати” (господи, прости мене за таке збочення). Інколи дивацтва, гоноровитість та непередбачуваність божественної діви зводили мене з розуму, від чого багато разів виникало бажання розірвати на дрібні шматочки не лише адвокатське свідоцтво, а й диплом про юридичну освіту. Але заспокоївшись, я знову підхоплював свою зачовгану роками лямку та смиренно тягнув на собі якісь справи, людські гріхи, горе та радощі.

Таку саму лямку щоденно тягнуть тисячі моїх колег. Звичайно, адвокати не можуть перевернути світ, але вони роблять його кращим. Кожного ранку, одягнувши костюм і начепивши краватку, адвокат буденно, забуваючи про свій страх і ризик, виходить на поле бою з міліцією, прокуратурою, судами, чиновниками. Вгризаючись у державницьку твердь, адвокат намагається звільнити місце для торжества права і свободи, дивуючись при цьому: що за неспокійна вдача у нашої людини; що за характер; скільки нескінченної роботи вона може завдати собі та іншим. Скажу відверто: з нашими людьми адвокати завжди матимуть постійний клопіт і ніколи не помруть з голоду...

Осінь навколо, осінь на душі — вісниця змін у житті та передвісниця кінця.

Серпень 1987 року “Дорога”

Білий теплохід “Метеор” проносить мене, щойно спеченого випускника юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, угору річкою Дніпро — до моєї майбутньої роботи, у невідомий та загадковий для мене край. Прощавай, славетний Києве; прощайте, шалені та романтичні студентські роки. Стелиться Дніпро широкою дорогою і несе мене до нового життя. Чайка невдало гепнулася об воду і, піднявшись без риби, закричала, немов ображене дитя. Вона кричить, а в мене серце щемить від гіркоти розлуки зі столичним життям, молодістю, друзями і подругами. Стою на кормі теплоходу і бачу як повільно зникає чарівний та замріяний Київ. Свіжий вітерець сушить моє обличчя чи то від сліз, чи то від крапель дніпровської хвилі. Десь там, у незнайомій мені Чернігівській стороні, серед лісних хащ будується місто Славутич. От куди випхав мене батько-Київ, виштовхнув як паршивого сина, хоча й міг пригріти десь серед своїх широких бульварів, в якійсь установі, адже їх там сила-силенна. Але ні — погнав мене пізнавати науку життя в Славутич, що закладений недалеко від містечка Любеч. Славні місця: Дніпро омиває старовинні землі, а густі соснові ліси ховають від стороннього ока сиву давнину, яка вже багато років тому поросла бур'янами. Були часи, коли Любеч змагався з самим Києвом, і ні в чому йому не поступався. Саме тут, у Любечі, зібралися князі з усієї Русі на пам'ятну Раду, коли побили між собою горщики та розшматували могутню державу, аби домовитись як жити далі. Однак не домовилися наші предки і, через це, замість власної країни, крізь історичні перипетії, ми отримали величезний Радянський Союз. Це навіть для українця забагато — нам би власної земельки і власної мови вистачило, але ми отримали великий комуністичний рай і щастя, якого було занадто для простої людини.

Сам собі не вірю, але мене призначено виконуючим обов'язки слідчого прокуратури. У мене диплом престижного вузу, добра освіта і поважна робота. До того ж, я одинак. Чесно кажучи, для молодого людини на порозі життєвих мандрів — це навіть забагато. Моя зустріч із невідомою і новою долею пролягає віковим шляхом варягів, які швендяли по давньому Слауті до самої Візантії. Але вони принаймні прокладали шлях до цивілізації, до греків, а мене понесло дурним вітром у зворотну сторону. Наш відділ кадрів мабуть сильніший за їхніх конунгів: один розчерк пера — і ти в такій дірі, де замість дискотек лише собаки виють на місяць. Не знаю, який Дніпро бачили варяги тисячу років тому, але одноманітний і звичайнісінький краєвид по обох берегах швидко втомлює очі, тому прямую до бу-

фету за пивом. Одна пляшка “Жигулівського” — і час подорожі стає веселішим і коротшим. Багато хто з пасажирів спить, а дехто, втомлений від біганини по столичних магазинах, мляво почитує книги чи газети. Одна “жива” істота на весь салон — що можна побачити з одєжини — сільська бабуся. Коли на дворі божий день, хто спить в селі? Самі нероби та ледарі. Ось бабці й не сидиться, набридає вона своїми розмовами кремезній тітці (на вигляд наче продавщиця, бо розмальована та у рідкісному вбранні, яке їй не личить, але як кричить про доступ хазяйки до земних благ!). Бабці однаково, хто перед нею: з сільською простодушністю допитується вона про дорогу до Славутича, власне про Славутич; розповідає про свої болячки, про зятя, про доньку; бідкається зі свого тяжкого життя та негараздів односельчан.

Теплохід заходить до рукава Дніпра, оминає широкий острів, вкритий чагарником та високими соснами. Збоку від острова, через широку водну гладь, в даліні раптово з'явилася схожа на білу пляму пристань Якір. Це водночас пристань і населений пункт, який зустрічає мене веселою гомінливою юрбою. Чимало людей, вільних від роботи, висипало на берег зустрічати наш теплохід, бо після п'янки — це перша розвага в зліпленому нашвидкуруч притулку для заробітчан з усього Радянського Союзу. Чужий світ зустрів мене байдуже, ніхто не махав мені рукою і не стрибав з радощів. Пасажири скотилися з трапу, мов горох, і розсипалися по всьому пірсу. Вздовж високого берега Дніпра, між камінням і бетонними стовпами, над водою височіли красиві білосніжні кораблі, які з гордовитих річкових або морських волоцюг перетворилися на примітивне житло будівельників. Кораблі впиралися носами в насип із щебеню, і були недбало прив'язані тросами до стовпів, немов корови до тину. Далі, якщо обвести оком, можна побачити лише пісок, рідкі кущі лози і зелені плями трави. Між ними звивається вугром єдина бетонна дорога, яка починається з пристані Якір, прямує селом Неданчичі, сосновим лісом, а потім губиться в синьому небі. Саме там, за лісом, де прихилилося синє небо, — як кажуть люди — і будується місто Славутич.

Мені потрібно дістатися селища Лісного — саме там нерв, мозок і черевце майбутнього міста; саме там знайшли притулок будівельники, там перебувають загони їхньої обслуги, керівництво та все інше (в тому числі й моя прокуратура). Десять хвилин тряски в задушливому, але безкоштовному автобусі — і я в селищі. Новенький ЛАЗ чмихнув і поїхав собі далі, залишивши мене одного на узбіччі дороги. Я кинув клунки і почав роззиратися на чужину, яка мала на деякий час стати моїм притулком. Хтось гарно, ніби під шнурочок, вивів паралельні та перпендикулярні лінії, проклав асфальтовані дороги та прилаштував оселі. Я одразу помітив незвичне для ока радянської людини архітектурне творіння західної, ворожої для нас економіки. Тут

себе не обдуриш: наші так не зроблять, занадто гарно і добротно виглядають будиночки. Особливо сподобались мені фінські хороми — двоповерхові, затишні, з імпортною сантехнікою, заморськими білими меблями і холодильниками. Світове співтовариство з переляку від Чорнобильської катастрофи, а ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР — для того, щоб підкреслити видатну роль всесоюзного будівельного майданчика — створили комфортні умови для простого будівельника. Приїжджаєш до Лісного, а потрапляєш до Європи. По всій країні постійне житло було набагато гіршим, аніж ці тимчасові споруди. Ніхто досі не замислювався, чому світовий пролетаріат, пригноблений капіталістами, живе краще, ніж класова опора комуністичної партії і радянського народу. Контраст був вражаючий, і це було неприємно. Нас довго вчили нетерпимості до чужої власності; нам обіцяли, що настане час, коли усі надбання будуть спільними, і ми заживемо щасливо та замож-но. Народ добросовісно засвоював уроки, і ми дійсно стали байдужими до всього чужого. Все, що було за межами квартири, то було не нашим. З настирним завзяттям розписували стіни, дряпали ліфти, ламали телефонні автомати. Щоб там не було, але іноземні зваби недовго дратували радянських людей, що зростали майже в спартанських умовах. З часом наш люд довів охайні закордонні будиночки до звичних радянських стандартів — ці оселі стали рідними, обідраними і розмальованими. Потім зникли телевізори, почали зникати холодильники, згодом фінські унітази було замінено на радянські, а про всілякі дрібниці можна навіть не згадувати. Коротше кажучи, народ втер носа клятим капіталістам і зажив своїм звичним життям.

Серед лісу, де згодом має височіти місто Славутич, відбувалось бурхливе будівництво, що виглядало як мурашник людей і техніки. Скрізь височіли крани, ревли величезні КРАЗи, снували самоскиди, гуркотіли бульдозери. Важко було повірити, що колись тут все стихне, збудують ошатні будинки, і на розтривоженій землі запанує спокій провінційного життя.

Прогулюючись селищем, я став розпитувати, де знаходиться прокуратура. Хтось знизував плечима, хтось крутив головою, але ніхто не міг підказати дорогу. Зустрів дядька, що чимчикував в зеленій робі та білій касці на голові. На вигляд начебто майстер, і я сподівався, може він щось підкаже — все-таки не остання людина.

— Добрий день. Не підкажете, де знаходиться прокуратура?

— А що, хлопче, вже попався?

— Та ні, приїхав працювати.

— А що тут прокуратура будує? На кой вона тобі здалася? Приставай до нашої бригади, хоча б гроші заробиш. Ти що вмєш робити?

— Та ні, я не по цих справах. Мені в прокуратуру треба.

— Міліцію бачив, а прокуратуру — ні. Та й кому вона потрібна в цьому гармидері?

От дивак — там де люди, там мають бути і правоохоронні органи. Ми нерозлучні, під нашим пильним оком будується краще і надійніше. Вочевидь, ідеологічна робота на будівництві занедбана, ніхто з роботягами не працює. Однак, нічого не вдієш, настали інші часи і перебудова стукає в двері кухонь і в голови людей... Добре, що випадково піймав міліціонера, який залюбки провів молодого слідчого до гуртожитку, де мешкали прокурорські.

Посаду прокурора міста Славутич обіймав моложавий, досвідчений і повний енергії Микола Іванович Губенко. Круглолиций, приземкуватий, з міцно збитою статурою, він виглядав упевненим і рішучим. Прокурор любляв темні костюми, сорочки і краватки неясних кольорів. Був завжди підстрижений майже “під горщик”, від чого кругле обличчя начальника виглядало більш мордатим і нахабним. Микола Іванович підбирався до солодкого місця прокурора давним-давно, ще коли був на посаді слідчого прокуратури. Напевно на тій дурній роботі він сильно скучив за владою, бо любляв зриватися на нас, менших, всерйоз і надовго. О, це був Перун тодішньої юриспруденції, бо у гніві (а гнівався він досить часто) був страшним. У таку мить далеченько за стінами його кабінету було чути гуркіт грому, видно блискавки, летіли на підлогу книги і кримінальні справи. На хвилинку ставав Микола Іванович грізним, немилосердним прокурором, караючи десниця якого ось-ось запросто відкрутить голову невдачі. Коли його емоції, як неприв’язані коні, набирали швидкість; коли вже здавалось, що їх не втримати, Микола Іванович, вичерпавши всі матюки зі свого словникового запасу, раптом затихав і трохи згодом виглядав досить приємною та спокійною людиною. Попри цю дурну звичку демонструвати свою владу, Губенко був гарним чоловіком — з ним можна було і поговорити, і горілки випити. Варто було йому “розговоритися”, як він швиденько забував про свої прокурорські суворості, ліз цілуватися та по-приятельськи обнімався. Родом із села, що на Київщині, він за столом, чи деінде в компанії, поводив себе хоч і трохи брутально, але просто. А на роботі Микола Іванович ховався від себе та інших, аби ніхто не розпізнав у ньому живу натуру простецького сільського дядька.

Зрозуміло, що старший колега, він же прокурор, він же Микола Іванович Губенко, з усією суворістю, однак не без задоволення, взявся за виховання молодого слідчого. Навіяна мені детективними книгами та фільмами романтика, не без допомоги сурового начальника, швидко розвіялася, залишивши мене наодинці з сірими буднями і тужливими спогадами про солдатські студентські роки.

Університет дав мені хорошу освіту і ґрунтовні знання. Однак у щоденній практиці їх завжди чомусь не вистачає будь-якому “молодому спеціалісту”. Сидячи в бібліотеці, ти знав майже все, знання підкорялися допитливому

розуму, і здавалося, що ще трішечки, і жодних загадок вже не залишиться. Коли отримуєш диплом, ти думаєш, що це ключі від планетарної скарбниці знань. Якби воно так і було! Однак саме з цього моменту починається незоране поле дійсно великого вчення, яким ти йдеш у супроводі наймудрішого вчителя на ім'я ЖИТТЯ. Коли ступаєш непевною ходою на це поле, ти з перших кроків починаєш розуміти, що добротні книги, відомі та шановані професори не можуть дати тих настанов, якими нас за просто і щедро щоденно обдаровує безхитрісне життя.

Субота. Вихідний день. Прокурор і його помічники роз'їхались хто куди. Вони старші за мене, мають домівки, дружин, дітей. У кожного знайшлася своя причина дременути з будівництва. Тому сьогодні, один як перст, я заступив на чергування в прокуратурі. “Чергую” — то занадто голосно сказано. Ясно, як божий день: я без сім'ї, стажист, молодий хлопчак — ну кого ще посадити в прокуратурі на вихідні, просто так, про всяк випадок. А випадки бувають різні, й найголовніший з них — коли телефонує начальство. Стукне щось в поважну голову, “дзень” до прокуратури міста Славутича, а телефон моїм голосом відповідає. Це означає, що працюють люди, молодці! І керівництво задоволене, і прокуророві на душі спокійно. Однак прокурорський телефон мовчить, наче йому заціпило, тому я відверто байдикую. Поки громовержець відсутній, я кручусь в його кріслі, насуплюю брови і уявляю, що вчиняю допит небезпечному злочинцю. Він, клятий, викручується, а я “колю” його, немов ті дрова в рідному селі Вотилівці. Дійсно, а чого б і не приміряти портфель прокурора — у мене все ще попереду. Отже, гойдаюсь в кріслі прокурора, заглядаю в його папери — нічого цікавого, але для мене хоч якась робота.

Моя рідна прокуратура знаходилася в звичайному будівельному вагончику, що його всі називали “битовкою”. Єдина цінність халабуди — фасадна чорна вивіска із золотими літерами “Прокуратура ССРСР”, нижче “Прокуратура Київської області”, а ще нижче “Прокуратура г. Славутич”. Все написано інтернаціональною мовою, аби будь-хто міг зрозуміти, куди потрапив. З такою вивіскою, не те що людині, — не кожній прибудній собаці захочеться забігти до мого вагончику. Тому насправді скучаю. Минуло лише три дні, як мене взяли на роботу, і тому, звісно, нічого серйозного не доручали. Раптом чую, як зашурхотіли завіси дверей, заходив ходором вагончик під важкою ходою невідомого, і на порозі з'явилася фігура людини у міліцейській формі. Я допитливо глянув на міліціонера, а нежданий гість взагалі витріщився на мене, наче бачив уперше (та чого це я — він дійсно бачив мене вперше...). Щось таке промайнуло на його протокольному обличчі, що я одразу зрозумів — моя персона не справляє на міліціонера належного враження, а мій образ “не тягне” на представника такої солідної структури як прокуратура. Ніде правди діти — глянеш,

справжній хлопчисько: молодий, невисокий, худорлявий, рожевощокий. Але ж сидить в кріслі самого прокурора: справа телефон, зліва купа паперів, у костюмі, у краватці — все як має бути.

— Ви слідчий?

— Так, на сьогодні виконую його обов'язки. (Ну не розповідати ж міліціонеру, що я стажист, щойно приїхав, нічого ще не знаю, отож — викликайте прокурора. Тоді для чого мене вчили цілих п'ять років?).

— Добре. Значить, поїхали, — сказав міліціонер буденно і вже як своєму колезі. — Тут, значить, для вас є робота. Така справа: в районі Московського кварталу, де в нас будується продовольчий магазин, завалило двох чоловіків, так що маємо на сьогодні двох “жмуриків”.

— Чорт забирай, — вилаявся я подумки. Що робити, що брати з собою? Протокол огляду місця події треба брати точно, про всяк випадок прихоплю з собою ще й валізу слідчого — швидко промайнуло в голові. Мені чомусь здавалось, що на збори обмаль часу, необхідно поспішати, бо інакше злочинці втечуть, а трупи зникнуть, і взагалі — без мене на місці події може статися все, що завгодно.

Міліціонер з подивом зиркнув спочатку на валізу, потім на мене, але нічого не сказав. Біля приміщення прокуратури стояв міліцейський “бобік”, поряд з яким нудьгували двоє міліціонерів. Я швидко стрибнув на сидіння поруч з водієм та міцно обхопив двома руками валізу, наче в ній був мій єдиний порятунок від імовірної небезпеки, яка чекала на мене там — на місці пригоди. Міліціонери спокійно допалили, хтось із них смачно сплюнув та пожалівся іншому, що збирався поїхати на Дніпро порибалити, але попався на очі начальнику, який погнав на цю бісову пригоду. Потім троє у формі неспішно сіли позаду мене, “бобік” загуркотів, і ми нарешті вирушили до місця події.

Ми пробиралися між котлованами, фундаментами, звалищами цегли і бетонних плит, прошмигували між самоскидами і тракторами, і міліцейська машина досить швидко дісталась місця події. Між залізобетонними каркасами будинків стояв завмерлий кран, два екскаватори, а також самотньо біліла машина швидкої допомоги. Розтривожена юрба людей обступила глибоку яму нерівним печальним колом. Коли люди побачили мене з валізою в руках та в оточенні міліціонерів, усі почали шанобливо розступатися переді мною, як перед великим начальством. Я підійшов до краю котловану і побачив, що на самому дні обличчям у пісок лежать два чоловічі тіла; рука одного з них закинута на плечі іншого, ніби наостанок вони обнялися та прощаються один з одним навіки.

Коли я спускався з міліціонерами до котловану, то звернув увагу на молодого лікаря, який стояв неподалік від загиблих. Скоріш за все, переді мною був молодий спеціаліст, випускник медичного інституту. І я подумав:

така сама птаха, як і я; обидва щойно покинули гніздо рідного вузу і намагаємось розгорнути крила. Білий халат висів на лікарських плечах так, наче хтось недбало кинув свою одежину на перший-ліпший кілок. Обличчя медика було все у ластовинні, а його кудлате руде волосся аж горіло проти сонця. Рудий! Тепер чекай біди. Я людина не забобонна, але тоді побоювався чорних котів і рудих. На обличчі юного лікаря важко було не помітити безпорадність і хвилювання. Натомість мої міліціонери по-хазяйськи обійшли трупи і одразу збилися собі в зграйку — палять, байдуже перемовляються про щось своє. Вони свою справу зробили — слідчого привезли, порядку ніхто не порушує, стій собі та чекай, доки все не скінчиться. Мені ж не залишалося нічого іншого, як начепити на обличчя діловитість і тим самим демонструвати усім, що усе це для мене — справа буденна. Однак серце тьохкало, а руки зрадницьки тремтіли. Звісно, в університеті ми вивчали таку процесуальну дію як огляд місця події. Більш того, в університетському дворіку ми дружньо тягали вічну для всіх студентів “Маньку”. Той зашарпаний манекен слугував прообразом трупа не одному поколінню студентів. Пам’ятаю, що одного разу я таки склав за участю “Маньки” протокол огляду. Але в університеті все робилося нароком, не по-справжньому, а тут, що не кажіть, смерть реальна і зовсім поруч.

Як з’ясувалося, четверо роботяг викопували дренаж під бетонною стіною майбутнього магазину. Величезну бетонну плиту поставили без будь-якого фундаменту прямо на пісок, тому викопана поряд з нею траншея зробила свою чорну справу. Багатотонна плита повільно і непомітно вичавлювала сипучий пісок з-під свого могутнього тіла в свіжу прориту траншею. А в цей час ненаситна смерть уже обирала собі жертву. Раптом щось гуркнуло, плита повільно посунулася, на хвилику завмерла, зненацька нахилилася та щосили гупнула на землю.

Двоє чоловіків, що стояли трохи збоку, встигли відскочити, а двоє інших у розпачі кинулися геть. Але багатотонна маса наздогнала і накрила обох своїм саваном. Коли я приїхав, плиту вже прибравали, а на землі залишилися лежати два бездиханні тіла. Один із загиблих був уже в літах, а другий — зовсім молодий хлопчина. Чомусь саме його мені було жаль найбільше. Так і не пожив, — крутилося в голові. А трапилось нещастя через людську дурість: заклали стіну, а дренаж зробити забули. Почали все розкопувати за вказівкою того самого забудькуватого начальника, який навіть гадки не мав, чим все може скінчитися. Та й чого було варте життя двох роботяг проти виконання плану, проти орденів, грамот, посад і премій? Високе партійне керівництво могло пробачити що завгодно, але не зрив плану. За таке могли відібрати партійний білет, зняти з посади, що на той час було гірше за смерть, тим паче — чужу.

Я пригадав дещо з лекцій та практичних занять, і все-таки переможно

склав протокол огляду події. Після того як закінчив з формальною частиною, я озирнувся навколо себе і бачу — два трупи, міліціонери, лікар, натовп зверху. Господи, що я тут роблю? — майнуло в голові. Що робити далі я не знав, в голові не було жодної змістовної думки, а в прочитаних мною книжках про це не писали. Крім того, було вкрай огидно, що люди роздивлялися небіжчиків як звірів в зоопарку, не виявляючи жодної поваги до померлих та голосно коментуючи усе побачене. Молодий лікар усе крутився поряд і чомусь ні на крок не відходив від загиблих. Піддавшись власним почуттям, я захотів чимдуж скоріше забрати трупи та віддати належну шану померлим.

— Підійдіть до мене, — сказав я лікарю, з подивом відзначивши, що кажу це хоч і стомлено, але приказним тоном.

Хлопчина глянув на мене так шанобливо, що я одразу зрозумів — він уже давно готовий виконати будь-яку мою вказівку.

— Ви переконались в тому, що ці люди мертві? — сам не знаю, чому запитав я. Особисто ж оглянув тіла — навіть з висоти будівельного крана видно, що люди мертві. Запитав мабуть тому, що десь читав (не виключено, що в детективах Агати Крісті), що саме таке питання ставлять лікарю. В такій ситуації все змішалось в голові — і Кримінально-процесуальний кодекс, і детективи.

— Так. Вони мертві, нажаль. А що робити далі?

— Що робити? Негайно забирайте їх в автомобіль швидкої допомоги та відвезіть до моргу. Ви ж бачите: зібрались люди і роздивляються цих бідолах, наче їм тут цирк.

— То ви кажете, що їх треба нести до швидкої? — несміливо перепитав рудий лікар.

— А куди?! Ви що, не знаєте, що потрібно робити в таких ситуаціях? Не мені вам розповідати, як належить діяти медикам.

— Та ні, я все знаю. Так, добре. Негайно заберемо...

Невдоволення та жорсткість в моєму голосі хлопчина відніс на свій рахунок. Він побіг, схопив носилки, і разом з водієм завантажив трупи до машини швидкої допомоги. Щойно небіжчиків забрали з місця пригоди, люди почали розходитися. Так само швидко почала збиратися і наша оперативна група. Настрій був поганий, а свідомість затьмарилася зустріччю зі смертю. Вона якось буденно виникла серед сонячного дня, постала переді мною звичайнісінькою роботою, та ще й була ретельно мною запротокольована. Разом з тим, у мене з'явились нові відчуття. Це була моя перша робота в статусі слідчого, з якою я легко впорався. Можна було пишатися собою. Однак ані я, ані той молодесенький лікар не знали про маленьку, але важливу дрібницю: існуючими правилами суворо заборонено транспортувати у кареті швидкої допомоги мертвих людей...

Оперативна група під'їхала до міського відділу міліції, а там і до прокуратури всього п'ять хвилин пішки. Я попрощався з міліціонерами і повільно вирушив до прокуратури. Перший досвід був вдалим, і мені здавалося, що робота слідчого не така вже й складна.

Легкий вітерець грався з моїм чубом, лагідне сонечко зігривало теплом, зелене листя шепотіло про свою любов до цього світу, отож раптом на душі в мене стало спокійно, і дуже захотілося жити та радіти життю. Я підійшов до вагончика прокуратури і ледь не зомлів від страшного передчуття нової біди. Біля входу стояла машина швидкої, а поруч з нею — той самий рудий лікар, який у своєму білому халаті був схожий на набридливу злу примару. Дверцята карети були відчинені, а новоявлений Гіппократ з червоним від напруги обличчям витягував на землю труп. Мені перехопило подих, і я заціпенів наче той Мухтар перед кидком на знахабнілу кішку. “Ні хріна собі, знову ці трупи. Ну і діла. Господи, коли вже я їх позбудуся?!” — крутилося в голові аж до болю в скронях.

Я підлетів до карети швидкої допомоги.

— Що ви тут робите?! — гаркнув щосили.

Бідолаха аж підстрибнув, наче хтось із його “пацієнтів” раптово ожив і захопив за рукав.

— А, це ви... Налякали. От добре, що ви підійшли. Заодно допоможете познїмати..., ну оцих. Тут мені в лікарні сказали, що в кареті швидкої допомоги заборонено возити трупи. А ще сказали — де взяв ці трупи, туди і вези. Я сказав, що взяв у слідчого, а мені наказали відвезти йому назад. От бачите, виходить так — взяв померлих у вас, то забирайте їх собі назад, — у хлопця на очах бринїли сльози, а на лобі виступили краплі поту.

Уявивши собі, як автомобіль швидкої допомоги поїде, а біля порогу прокуратури серед білого дня лежатимуть два трупи, я впав у тиху панїку.

— Він, гад, мабуть пришелепуватий, точно залишить мертвих перед прокуратурою, — промайнуло в голові. Думки почали миготїти, немов блискавки, і всі якїсь тривожні. Так, залишати трупи на дворї не можна, хїба що затягти їх у вагончик прокуратури. Але що далї? Покласти у своєму кабїнетї? Так менї ще в ньому чергувати. Може, до кабїнету прокурора — слава богу, ключї в мене, а там начальство прийде і скаже, що робити з цими мертвяками. Стоп. В принципі, можна було б зберїгати трупи до приїзду прокурора, але знаходитися два днї в одному примїщеннї з мертвими... Так, потрїбно опанувати себе. Оскїльки в лікарнї люди не тїльки лікуються, але й помирають, значить мертвих десь зберїгають (не одразу ж вони там віддають тїла родичам), от нехай лікар і везе трупи до лікарнї — там мабуть знають, що з ними робити.

— Так, фїгня якась виходить, — сказав я замислено.

— Ага, — підтвердив рудий хлопець.

— І куди його..., — не встиг я закінчити, як той дурень гаркнув:
— Куди скажете, туди й покладемо.
— Ти давай не панікуй, закривай машину і вези їх в лікарню.
— Та якого біса в лікарню?! Може їм ще уколи зробити? Мені сказали віддати вам трупи, і я їх віддам. Це ваші прокурорські діла, от і розбирайтесь без мене.

Ти ба, хвилину тому переді мною стояло Боже теля, яке миттю перетворилося на безжалісного агресора. Лікар одразу взявся до справи і, вхопивши одного із мертвих за ногу, почав витягувати тіло з машини. Я не забарився з відповіддю та, схопивши трупа за іншу ногу, почав щосили заштовхувати тіло нещасного назад до салону машини.

— Іди звідси! — лаявся я на лікаря.
— Сам іди! — огризнувся той.
— Чуєш ти, скальпель, зараз отримаєш, — суворо grimнув я.
— А я можу і здачі дати, — холоднокровно відповідає лікар і знай собі тягне труп з машини.

Добре, що в університеті серйозно займався спортом, — подумав я. Ще доведу цьому дурнуватому Гіппократові, хто з нас сильніший. Хвилин зо п'ять-десять ми удвох сопіли, тягли, штовхали, копирсалися, намагаючись досягти протилежних цілей. Ось голова старого небіжчика мотнулася в мій бік, і через прикрите віко проглянуло більмо, а мені здалося, що око старого на хвилину відкрилося і поглянуло на мене з докорою. Всередині аж похолонуло. Але одразу мене пронизав пекучий біль, бо ця зміюка в білому халаті наступила своїм каблукком на мою ногу. Тут вже було не до переляку. Я лигнув ногою по його худосочним ніжкам і почав відтіснити від трупа і машини. Він же, вивільнивши одну руку, став штовхати мене в плече, а потім, завалившись на мене всією масою свого тіла, також почав відсікати від машини. В мовчазній боротьбі двох живих і одного мертвого тіла минуло ще хвилин десять. У мене потихеньку визрівало зовсім неспортивне бажання дати в обличчя настирливій медицині. Потім розсудив, що не варто починати трудову біографію з мордобою із власними громадянами, а тому непомітно навіть для себе відірвав медику рукав його білого халата і декілька раз пнув його ліктем у живіт, аби завадити спробам молодого інтелігента витягти труп із кузова швидкої. Хлопчина на це лише скривився. От що значить виховання — навіть не матюкнувся!

— Ну, ну, — почулося десь ззаду. — Що тут коїться? Кому тут хрінувато, що стоїть швидкої?

Від несподіванки я випустив ногу трупа і рвучко повернувся на місці. Побачивши вже знайомого міліціонера, який раніше заїжджав за мною на місце пригоди, я з полегшенням зітхнув.

— Ви тут, товариш слідчий, забули свою папку з паперами, так я її

приніс, — іронічно, але з певною повагою сказав міліціонер.

Не змовляючись, ми обидва кинулися до нього, як до рідного батька. Вислухавши нас, він лише відвів очі, ховаючи посмішку в своїх вусах.

— Люди кажуть: мертві сорому не ймуть, то хай собі лежать. А ви, хлопці, охолоньте, почекайте, не спішіть. Зараз розберемось.

Наш рятівник пішов до вагончика прокуратури і засів за телефон. Хвилин через десять-п'ятнадцять приїхала вантажівка. З кабіни вискочив водій і швидкою ходою попрямував до нас.

— Мене оце начальник послав до прокуратури. То що вам тут треба перевезти?

— Шановний, де посвідчення водія і маршрутний лист? — спокійно сказав міліціонер, ніби не чуючи питання.

Збентежений водій побіг до свого автомобіля, приніс документи і віддав їх міліціонеру. Той переглянув деякі сторінки і поклав документи до кишені свого кітеля.

— Он бачиш: два трупи в швидкій допомозі; зараз перевантажимо, відвези їх до Чернігова, а там передай у морг. Ви, товаришу слідчий, дайте йому тільки направлення, а то без такого папірця морг відмовиться приймати загиблих — тоді вам їх знову назад привезуть, — спокійно та розсудливо сказав знайомиць-міліціонер.

— Ні-ні. Нікуди я не поїду. Я боюся мертвих. А потім як мені їздити в машині, де лежали мертві? Ні, хоч ріжете, а я трупів не повезу, — заканючив водій вантажівки.

— Ну, як хочеш. Тільки твої документи залишаться в мене. Так що вільний — шуруй на роботу, а завтра прийдеш до мене, — байдужим голосом відповів міліціонер, але таки зробив наголос на останні слова.

— Та я навіть не знаю, де в Чернігові отой морг, — хитрував водій.

— Як на дачі “ліваки” возити, то ви дорогу добре знаєте. Захочеш, бісова душа, то знайдеш!

— Чесно, не знаю. Куди я їх повезу? — впирався шофер.

— Знаєш, коли в туалет закортіло, то штани знімеш як миленький, діватися нікуди, — весело відповів міліціонер. Заразом і ми з лікарем повеселішали.

— Тьху! Щоб вас чорти взяли разом із моїми начальниками. Грузіть! Тільки самі грузіть, без мене — я “жмуриків” носити не буду.

Перевівши дух, ми з лікарем швиденько перенесли трупи до кузова вантажівки. Міліціонер повернув водієві документи, а я — документальне направлення, після чого автомобіль повільно зрушив з місця і поїхав собі в сумну подорож. Молодий лікар жваво заскочив до швидкої, і посміхаючись усім своїм ластовинням, енергійно помахав мені рукою через вікно, ніби прощався з давнім товаришем.

**Травень 1989 року
“Нічне вбивство”**

Нічний дзвінок налякав тишу квартири і прогнав мій сон. Я схопився, продер пальцями очі й в темноті, чортихаючись, швидко одягнувся. Жінка щось невдоволено буркнула мені в спину, чи-то на мою адресу, чи взагалі щось таке погане про роботу слідчого. Яка вже є, а з голоду не дає померти, — буркотів я собі під ніс. Настирливо дзвонили в двері. Навіть не знаючи хто це, я вже не мав жодних сумнівів, що доспати мені не вдасться, що це прийшли саме за мною, бо в цьому містечку знову щось трапилось. Відкривши двері, через “амбразуру” сонних очей я побачив на порозі двох міліціонерів.

— Ну, що сьогодні?

— Вбивство. Нас послали за вами, прокурор вже виїхав. Точно не скажемо, але на промисловому майданчику закололи чи вірмена, чи азербайджанця — хіба їх там розбереш... Товариш слідчий, потрібно їхати, прокурор кричав, щоб вас негайно привезли.

Все правильно. Це вже точно до мене. Я слідчий прокуратури і по штату один на все містечко. В кого б не відібрали життя супроти волі божої, печальна дорога на кладовище пролягала через мій кабінет і мої руки.

За околицею Славутича, неподалік залізної дороги розкинувся промисловий майданчик. Він захопив величезний шматок землі між селищем Лісним і Славутичем. Зліпили промисловий майданчик нашвидкуруч, бо все тут було підпорядковано одному правилу — будівництво міста не може чекати. Куди не кинь оком, краса хаосу: то павутиння польових доріг, то сплетення залізничних колій, то шеренги будівельних вагончиків, то армада різноманітної техніки, а подалі — недбало розкинуті та перемішані між собою будівлі й височенні гори будматеріалів. Не знаючи місцевості та не маючи поводиря, тут можна було блукати годинами і не знайти потрібної організації або підприємства.

Перші промені сонця освітили дорогу. Рештки сну вивітрилися, і я внутрішньо готувався до напруженої роботи без обіду і до пізньої ночі. Все-таки йшлося про вбивство, отже приїде начальство, всі будуть командувати, вимагати, а бідолашному слідчому — оформлюй, документуй, допитуй свідків, іншими словами, крутись без перепочинку. Тільки подумав про свою майбутню роботу, відразу закортіло стати прокурором, щоб і собі покомандувати. Ось так мимоволі в нормальній людині народжуються перші паростки жаги кар’єрного зростання.

Міліцейський УАЗік швидко прибув до місця, де розігралася людська трагедія. Будівельно-монтажне управління № 3 складалося з типових будівельних вагончиків, змонтованих в єдиний табір у вигляді букви “П” з єди-

ним нешироким входом. Подвір'я управління було чимось схоже на фортецю, оточену непрохідним муром. Внутрішня площадка, витоптана до тверді асфальту, надійно сховалася за халупками роботяг від решти території промислової зони. Отже, потрапити на подвір'я можна було хіба-що через той єдиний вхід, який пролягав біля барака нічного сторожа. Однак сторожа було вбито, а його труп вже довгий час лежав у дворі в правому від входу кутку. Не дивлячись на таку ранню пору, подвір'я було повне людей. Стояли роззяви, снували міліціонери, але серед цього хаосу виділявся людський острівко, що складався з прокурора та начальника міліції. Така собі керівна вежа, що пильно слідувала за всім, що діялося навколо.

— Звичайно, якщо і були якісь сліди, то вони вже затоптані, — майнуло в голові. Я почимчикував до свого начальника.

— Що, спимо, товаришу слідчий, а начальство працює? Непорядок!

Зауваження Губенка мене не згнітило. В керівництва завжди своєрідний гумор, а тому іронію прокурора сприйняв як ознаку гарного настрою.

— Поки ти слинив подушку, ми для тебе вже розкрили вбивство. Он, забирай того мужичка в прокуратуру і давай швиденько допитуй, поки він не отямився. Оформиш протоколом допиту підозрюваного, а постанову про порушення кримінальної справи винесеш пізніше — коли звільнишся. Протокол огляду місця події я вже склав сам. Ти забори його, вивчи і обов'язково зверни увагу на записки, які я знайшов в кишені вбитого. Все ясно?

— Все зрозумів, все зробимо. Коли я вже тут, то може гляну на місце пригоди? — запитав я свого шефа.

— А що тут дивитися? Тут сім соток землі, сходити до вітру немає куди. Ти ба, яке цабе, вирішив начальство перевіряти? — почав гніватися прокурор.

— Та я ж для себе. Ну, щоб володіти ситуацією, — кволо огризнувся я.

— Ти роби, що тобі кажуть! — гримнув прокурор, але без злості. Це він так — для порядку, “щоб курча квочку не вчило жити”, як любив примовляти Губенко. Він тут же забув про мене і весело загомнів з начальником міліції про щось своє.

У прокурора добрий настрій. Його обласне начальство ще не приїхало на роботу, а він вже розкрив злочин. Півні ще не прокукурикали, а злочинець уже в наших руках. Робочий день прокурора починається непогано, бодай вже має зайву причину хильнути чарочку горілки з тим самим начальником міліції. Либонь точно зібралися зранку омита шлунки коньячком, бо Губенко зазвичай охочий до роботи, і не став би передоручати перший допит іншому співробітнику, якби не “виключні обставини”. Та й взагалі, Микола Іванович частенько полюбляв чинити різним злочинцям допити. Усілякої канцелярщини він уникав — у нього зникав настрій, людина згасала просто на очах. А от на допитах оживав, така робота вочевидь була йому до снаги.

Переданий мені “мужичок” виявився молодим чоловіком, з першого погляду я дав йому десь двадцять-двадцять п’ять років. Парубок, оточений міліціонерами, стояв мов пришиблений. Губи побіліли, обличчя кам’яне, а в очах страх. Світловолосий, стрункий, з міцним торсом, красивими слов’янськими рисами обличчя, хлопець одразу викликав до себе симпатію.

— Ну що ж, убивця так собі, хлопець нівроку, — подумалось мені.

Міліціонери без церемоній заштовхали хлопця до свого “бобіка”, і ми поїхали в місто. Автомобіль загальмував біля міського відділу міліції. В прокуратури до сих пір не було свого окремого приміщення, і ми жили в приймах у своїх колег. Там двоє міліціонерів підхопили молодика і потягли його, як паршиве цуценя, на другий поверх до мого кабінету. Сердешний навіть не пручався, але стражі порядку зраділи нагоді попрацювати на благо закону — навіть пару стусанів піддали; адже справжнього вбивцю тягають, коли ще такий випадок трапиться.

Наш гурт вкотився до мого кабінету, здоровані-міліціонери одразу стали караульними біля хлопця. Я ж почав готуватися до процесуального двобою. Без поспіху витягнув з сейфа друкарську машинку та заправив папір. Як на мене, все зрозуміло заздалегідь. Хлопчина потрапив до рук злої долі принаймні років на десять. Направлення його до місць позбавлення волі видавалося суто технічною справою. Саме з цієї причини мій прокурор, який мав вроджений нюх і азарт гончого пса, та залюбки “відводив душу” на допитах, віддавав невдачу на мою милість.

Інформація, яку я отримав, промовисто свідчила не на користь молодика. Що виходить... Добряче приспаний втомою від тяжкої праці, будівельний табір прокинувся від шуму і галасу, зчиненого нашим хлопцем. Люди повисипали з вагончиків на подвір’я і побачили на пустому майданчику цього небораку і сторожа, який не рухаючись лежав на землі просто неба. Всі бачили, як хлопець тримав голову покійного на своїх колінах, ревів над ним молодим бичком та намагався оживити. Он на джинсах підозрюваного навіть неозброєним оком видно плями крові вбитого. Але головним доказом вини вбивці мають стати записи покійного. Прокурор відшукав у кишнях штанів небіжчика цікавий папірець. Половинка аркушу зі шкільного зошита була вся зім’ята, в жирних плямах, і за інших обставин не вартувала людської уваги. Але сьогодні цей клаптик паперу був невмолимим свідком обвинувачення. Сила папірця була в тому, що він зберіг записи, зроблені ще за життя вбитого. Як з’ясувалось, той полюбляв грати в карти на гроші, і як видно, грав непогано. Невідомо, як цей дядько затісався до азербайджанських будівельників. За національністю вірмен — і раптом опиняється серед тих, хто ніколи мирно з вірменами не уживався. В минулому житті цей вірмен мабуть був хитруном — дурив радянську владу, бо не взявся за тяжку працю будівельника, а влаштувався сторожем на тиху, спокійну роботу.

А тут поруч роботяги з грішми, а вечори нудотні, бо які можуть бути розваги серед лісу: хіба що попиячити і завалитись спати. Люди самі пропонували провести час за картами, а сторож, звісно, не заперечував. Гроші роботяг перетікали до удачливого вірмена; в кого ж їх не було, або не вистачало — того він охайно вписував до свого папірця. В довгому переліку боржників стояло прізвище і нашого підозрюваного, а сума боргу, що зазначалась в домашній бухгалтерії покійного, була досить обтяжливою для простого роботяги. Щоб повернути борг, навіть за умов високої платні на ударному будівництві, довелось би працювати місяців зо три. Тому для нас з прокурором версія вбивства лежала на поверхні — хоч одразу записуй до обвинувального висновку. Сумнівів практично не виникало. Всі ж знають, що картярський борг — справа свята. Але повертати гроші хочеться не завжди і не всім. Пару годин посиділи в компанії, “порізулися” в карти, а тут тобі вигулькнув борг, та ще й на чималу суму. Отже, місяць, а то й більше, доведеться тяжко працювати задарма. Тут у кого хочеш не витримають нерви. Отож, між боржником і кредитором виникає сварка. Боржник молодий, запальний, фізично сильніший — зарівав кредитора, як свиню. Може й не хотів, але так вийшло. Може кредитор був наполегливий, настирний — не давав боржникові проходу, висміював, принижував. Але це деталі, які ми визнаємо найближчим часом. У будь-якому випадку небіжчик програв у грі, в якій ставкою було його життя, — “кістлява” завжди виграє, якщо того хоче, її не обдуриш.

Коли глянути на цю справу зі сторони, глянути об’єктивно чи бодай непередливо, то наша версія скидається на правдиву, докази здаються достатніми і переконливими, а мотив вбивства, взагалі, лежить на долоні. За таких умов народний суд безсумнівно засудить нашого молодика до позбавлення волі, яким би криком він не волав про свою невинуватість. Залізний і нещадний механізм правосуддя прокрутить його через свої жорнова та виплюне в робі зека. Якщо і є питання, то єдине — скільки років свободи заберуть з його пропащого життя, щоб перетворити їх на тяжкі, безраднісі, позбавлені надії дні...

Мій особистий ринг боротьби зі злочинцями мав вигляд невеличкого кабінету з одним вікном майже на всю стіну. З одного боку кімнатки тіснились я, мій стіл, шафа, сейф і вічний чекіст Держинський закутий у рамку на стіні, а з другого боку — ряд стільців. У цій кімнаті народжувалися і помирили версії, розгоралися і вщухали пристрасті, ховався підступний страх і сиротливо блукали віра та надія; співчуття ж взагалі забилося в куток і виглядало нещасною сиротою. Звідсіля виходили з більшою радістю, ніж заходили.

Я відсунув у бік німецьку друкарську машинку — було б куди поспішати. За що мене і хвалив прокурор, так за те, що не відразу брався писати

протокол, а вів допит у вигляді вільної бесіди; і лише маючи певні результати, оформлював їх як годиться. Я був упевнений, що допит — це реальний психологічний двобій між двома зовсім різними людьми, як за силою, так і за характером. Кожен із них має своє завдання, свої цілі, наміри, бажання і, як правило, вони не співпадають. Це мов той канат, що тягають туди-сюди, а там вже — хто кого перетягне. Слідчому не потрібно надто відволікатися на формальності, бо тоді він втрачає контроль над собою і супротивником, випускає з уваги деталі, нюанси ворожого психологічного стану, гостроту відчуття чужих емоцій. А то зробили із слідчого писарчука — пиши та переписуй, що там тобі на допиті наговорили. Багато слідчих-невдах вірять в те, що писанина є їхнім основним обов'язком. Їм сім мішків гречки наговорять, а вони все пишуть... Не розуміють, що при допиті слідчий має бути як той мисливський собака — ще звіра не видно, лише одні хащі навкруги, навіть ніде не шелеснуло, а він чує здобич і аж скавучить.

— Ви сідайте, — сказав я хлопцеві. Глянув на міліціонерів: — А ви погуляйте в коридорі. Ми тут по душах поговоримо.

Міліціонери не без задоволення залишили мій кабінет; мабуть войовничий настрій у них уже зник, та й набридло стояти осокорами біля вбивці.

— Що ж, давайте знайомитись. Я ваш слідчий, і буду вести справу до її передачі в суд. Отже, ваше прізвище, ім'я, по-батькові? — продовжив я.

— Пеньков Євген Миколайович, — тихо відповів парубок.

Він не виглядав напруженим, знервованим, тільки голос виказував його пригнічений стан. Зовнішній вид хлопчини викликав жалість: оголений торс, босоніж, з одягу лише джинси. Позаяк в чому схопили на місці пригоди, в тому й притягли до прокуратури. На жаль, я в кабінеті не мав нічого, аби дати йому вдягнутися, чи бодай накинути на плечі. Винен у цьому аскетизм мого робочого кабінету. Воно й зрозуміло: наша робота — папери, а для цього небагато потрібно.

— Добре, не красна дівиця, перетерпить. Головне для мене — розкрутити хлопця і добитися від нього зізнання у вчиненні злочину. Хоча, для чого тормозити, давити, гнути через коліно? Начебто, на вигляд, простий безхитрісний хлопчина. Може сам зрозуміє, що опинився в такій ситуації, коли краще розповісти усю правду, аніж щось приховувати, — гадав я про себе.

— Євген Миколайович, розкажіть як і за що вбили Сергія Трузяна? — поставив я йому пряме та незручне питання.

Дійсно, а чого з ним гратися? У мене вже достатньо доказів, аби довести, що саме він убив сторожа. Я почувався караючим мечем закону, який ладен хоч у цю саму хвилину опуститись на голову вже приреченого бідолахи.

— Я... я не вбивав Серьожу. Що ви таке кажете! — палко заперечив

хлопець, налякано замахавши руками.

— Ну-ну, Трузян сам упав на ніж... Женя, давай порозуміємся раз і назавжди. Ти мабуть в кіно не один раз бачив, як слідчий пояснює: “Ваше щиросердне визнання вини пом’якшує покарання”. Це наразі стосується тебе. Не збираюся умовляти, давити на совість і психіку. Просто звертаю твою увагу, що доказів саме твоєї вини у мене більш ніж треба. Визнаєш свою вину, чи не визнаєш — все одно будеш сидіти. Мене твоя поведінка зачіпає лише в одному. Я матиму зайву роботу щодо спростування твоїх доводів про непричетність до вбивства. В свою чергу, зайва робота не дасть мені жодних позитивних емоцій. Тому не гніви мене, а то буду відноситися до тебе з лютою неприязню. Наслідки наших поганих стосунків, я думаю, ти зможеш оцінити в своєму недалекому і не найкращому майбутньому, — сухо пояснив підозрюваному свою позицію.

— Ні, клянусь своєю мамою, товаришу слідчий, я дійсно Трузяна не вбивав. Ви так говорите... Ми же з ним дружили, їли з однієї тарілки. Я за своє життя ніколи курку не зарізав, а тут людину...

— Женя, ти курей не різав тільки тому, що міська людина, а не тому, що праведник. Звідкіля в місті кури — хіба що на прилавку в магазині. А слідча практика показує, що вбивцею може бути якраз той, на кого менше всього можна подумати.

— Та чесно кажу, не вбивав я нікого. Чим же мені довести? Що сказати, щоб ви повірили? — в очах хлопчини бриніли сльози, а в голосі чувся розпач. Щось мені в нашому допиті не подобалось. Пеньков вів себе дуже природно, і в його словах відчувалась щирість. З іншого боку, його розпач і збентеженість могли бути результатом внутрішньої боротьби між совістю і страхом невідворотного покарання за вчинений злочин. Спробуй тут розберись...

— Ладно, Женя, давай свою версію того, що відбулося у вашому азербайджанському дворику. І поясни мені, яке відношення до цього має гордий слов’янин, — примирливо сказав я.

— Ви знаєте, я в цю ніч у вагончику спав один, нікого не було, частина хлопців з бригади працювали у нічну зміну, інші рвонули кудись на шабашку. Я прихворів, мене щось цілий день мутило. Ні, думаю, залишуся. Так от, моє ліжко стоїть прямісінько під вікном. Сплю собі, але не міцно, болячка мучила. Посеред ночі прокидаюся від шуму і чую людський окрик, чи зойк, чи щось таке... Потім все затихло. Я швиденько накинув штани і кинувся надвір. Це мені так здалося, що швидко кинувся. Але поки проснувся, прийшов до тями і зрозумів, що надворі якісь негаразди, поки натягнув на себе джинси, то якийсь час певно пройшов. Якщо коротко, то вибігаю з вагончика і бачу: десь за три метри від моїх дверей лежить на землі Трузян і хрипить. Ви знаєте, у дворі було пусто, він один лежав. Я ще подумав,

може у нього щось із серцем трапилось. Інфаркт, чи як його там. Підбіг до Трузяна, підняв на руки, став трусити. Ви знаєте, я здорово перелякався, бо вперше зі мною таке, щоб людина на руках помирала. Потім став кричати “Серьожа, Серьожа, що з тобою?!” , ну і таке інше. Тут повибігали інші роботяги, піднявся такий гвалт, а потім ми зрозуміли, що Сергій мертвий. Викликали міліцію, а далі ви все знаєте.

— Наче все правдоподібно, але не переконливо. Ти чуєш шум, — значить вбивця Трузяна ще на місці, а Трузян живий. Це я так розумію з твоїх слів, адже більше нікому шуміти під твоїм вікном. Ти вибігаєш, Трузян вже труп, а вбивцю як вітром здуло і кругом тиша. Щось дуже все швидко. Ладно, штрикнути ножем — це секунди; але щоб зникнути з майданчика, вбивці потрібен час. А тому я думаю так: або вбивця швидко бігає, або ти, друже, брешеш.

— Може бути й третє: я не так швидко вибіг на цей шум.

Я глянув на нього, не приховуючи подиву — хлопчина, виявляється, вже оговтався і може аналізувати ситуацію.

— Може бути і четверте, тоді все стає на свої місця. Вбивця нікуди не тікав. Він залишився на місці, почав кликати на допомогу та запевняти всіх у тому, що Трузяна вбив невідомий. А цим вбивцею був ти, Женя. Одного не чую в нашій розмові — твого праведного гніву з приводу того, що людину, яка кинулася рятувати Трузяна, безпідставно і несправедливо перетворюють на вбивцю. От зараз забийся в істериці, тоді я точно заплачу та відпущу тебе з миром.

— Ну не вбивав я, скільки можна говорити? Не знаю, просто не знаю, чим і як довести свою правоту. Хочете — стану на коліна і поклянусь, що я не вбивав Серьожу?

— Женя, я навіть почав тобі симпатизувати, але зараз бачу, що ти розмазня, не можеш визнати очевидне і мужньо знести кару за свій гріх. Ти заколов людину як свиню, позбавив життя через якісь гроші, занапастив свою долю. Так визнай свою вину бодай для того, щоб совість не мучила перед богом і людьми.

— Ну як я міг заколоти Сергія, якщо в мене навіть ножа не було?!

— Викинув. Розмахнувся добряче і викинув. Була ніч, а тому ніж поки що не знайшли. Вдень знайдемо ножа, а на ньому твої пальчики і кров Трузяна. От тоді все зростеться, а твоя вина буде доведена і без тебе.

Це я так просто сказав. Але дійсно — не міг же Пеньков проткнути сторожа своїм пальцем. Судмедексперт, який оглядав тіло загиблого, говорив про те, що рани на тілі могли бути заподіяні ножем. Потрібно його знайти. Чорт забирай, так добре вибудовувалась версія про Пенькова, і тут все вперлося в цей ніж!..

Тут в двері заглянув прокурор. Губи у нього лиснилися, в очах танцюва-

ли вогники, а щоки підрум'янилися. Все-таки Микола Іванович лигнув з начальником міліції дармового коньячку...

— Ну що, допитуєш?

— Допитую.

— Ну давай-давай, допитуй, а протокол потім мені занесеш почитати, — сказав прокурор і одразу зник за дверима.

— Послухай, Женя, — звернувся я до Пенькова, — розсердив ти мене. Замість того, щоб полегшити мені роботу і покращити свою долю, ти вперся і нічого не визнаєш. Тепер мені самому потрібно шукати ніж, витрачати час, нервувати через цього ножа. Вгадай з першого разу: яке після цього у мене буде до тебе ставлення? Добре, питання риторичне. Записує все, що ти наговорив.

Невдоволений собою, що з першого разу не заладилося з допитом Пенькова, що прокурор прочитає протокол і почне кепкувати з отриманого результату (адже шеф розраховував на стовідсоткове визнання вини уже спійманого вбивці), я рвучко заправив аркуш паперу в друкарську машинку і почав двома пальцями вистукувати історію Євгена Пенькова. Віддрукувавши протокол допиту та завершивши усі процесуальні формальності, з буркотінням собі під ніс я передав Пенькова приставленим до нього конвоїрам.

— До побачення, — сказав Женя Пеньков і подивився на мене вологими очима так, як дивиться корова перед забиттям.

— До скорої зустрічі, — буркнув я і відвернувся.

Залишившись один, одразу налив собі кави і закурив сигарету. На душі було кепсько — я розлютився від того, що не зміг розколоти якогось хлопчиська. Пускаючи дим і сьорбаючи каву, я почав розмірковувати. Можливо, Пеньков посидить за ґратами, добряче подумає-покумекає і сам виложить мені все, як на сповіді. Прості шершаві стіни інколи можуть забирати людські сили, вичавлювати дух і знищувати внутрішню міць. Можливо, Пеньков не витримає, розкаже правду, а може й ні. З іншого боку, Пеньков непохитний у своїх свідченнях; при цьому він не досвідчений злочинець, не махінатор, а проста, безхитрісна людина. Чого ж тоді не говорить правду? Може страх майбутньої кари геть-чисто відключив розум і він гадає, що всіх обдурить, запевнить у своїй невинуватості. Але і страх його не надто видно...

Отже, підсумуємо, що я маю проти Пенькова: більше десятка свідків, записи Трузяна про картярські борги Пенькова, кров на його штанях. Призначу всілякі експертизи — це зрозуміло. Залишилось знайти ніж. От коли я його знайду, решту справи можна буде склепати "однією лівою". Нічого не поробиш, потрібно знову їхати на промисловий майданчик...

В прокуратурі автомобіль був один на всіх, але посада прокурора вимагала від нас жертв. Хто ж буде поважати владу, яка ходить пішки? Саме то-

му шеф тримав у своїх залізних руках не тільки підлеглих, міліцію і злочинців, але й нашу білу “Ниву”. Проїхатись на цій машині прокурорській братії було за щастя, але таке щастя випадало рідко. Я зайшов до кабінету прокурора, аби сповістити його про свої плани, і просто так, на удачу, попросив машину. Губенко відразу почав сердитись і гуркотіти, що я не впорався з Пеньковим, що спотикаюся на рівному місці, згадав мені все нараз і врешті-решт відмовив у машині для поїздки до неблизького місця злочину. Щоправда, лаяв мене прокурор незлобиво, до грому і блискавок не дійшло, просто знічев'я пожуривав, та й годі. По обіді — а Губенко завжди обідав вдома — він чомусь був не в гуморі (може хотілося спати, може дружина за столом чимось дорікнула, може начальство по телефону щось недобре сказало — хто його знає). Тим більше, Микола Іванович рідко давав кому-небудь свій прокурорський автомобіль — навіть тоді, коли гніватись причин не було. Як казав шеф: щоб до комфорту не звикали.

— То може дасте машину? Все одно вона стоїть без діла.

Це бовкнула недосвідчена молодість, яка ще не знала, що набридати начальству — однаково, що смикати собаку за хвіст.

— Яка машина?! Теж мені, знайшлося велике цабе, нам подавай машину! Ти чого їдеш до азербайджанців, що там забув? Придумав собі роботу... Піднімися на третій поверх і хай тобі опера напишуть рапорти, що шукали ніж, вжили всіх заходів, але відшукати знаряддя злочину не вдалося. І все! Крапка! Мені що, треба вчити як справи розслідувати? Тільки дурень не второпає, що Пеньков убивця!

— Так ніж...

— Що ніж? Шматок заліза. А якщо його немає, от насправді не знайдемо, то що — потрібно випускати Пенькова? Сказати йому — вибачте, не ви грохнули Трузяна?!...

— Так може той ніж собі валяється на майданчику, а ми тут сперечаємось, — перервав я начальство.

— Так, ти мені своїм задом сонця не закривай, — скипів Губенко.

— Не зрозумів...

— Ти що, хочеш сказати, що ти розумніший за мене? Я справи розслідував, коли ти ще в школі двійки отримував. Думаєш, що потрібно шукати ніж, то шукай. Ти чого до мене причепився? Йди і шукай. У мене ще голова не боліла від усяких дрібниць, — прокурор так само швидко заспокоївся, як і гарячкував.

На теренах нашого всесоюзного будівництва машини снували, мов ті численні блохи у шерсті шолудивого кота. Тому начальство, як завжди, було правим — дістатися навіть найвіддаленіших місць нашого району не складало жодних труднощів. За півгодини я вже стояв перед БМУ № 3 по литки у пилюці та роздивлявся навколо себе, ніби бачив цей пейзаж уперше.

Ще раз для себе підмітив, що двір управління азербайджанських будівельників оточений вагончиками, які створюють ізольований і замкнутий простір. Двері та вікна кожного вагончика виходили лише у двір, а пройти до промислової площадки, оминувши цей майданчик, було неможливо. Зайшов у двір, присів в тіньочку на довгу лавку, що стояла біля вагончика начальника БМУ № 3. Прихилившись спиною до прохолодного металу стіни, я вкотре прискіпливо розглядав майданчик, а в порожній голові не з'являлась жодна гідна професіонала думка. Почав прислухатися до голосу розуму, але голос мовчав. Було видно, що життя навкруги продовжується: ось роботяги потяглися — хто на роботу, а хто відпочивати, ось заїхала у двір легкова машина, щось в неї погрузили, і поїхала собі геть...

Тут до мене підійшов начальник БМУ № 3 Алі Софієв, такий собі високий черевань, смуглявий як циган, з довгими чорними вусами. Він аж світився від радості, наче побачив рідного брата. Шаноба до начальства — це мабуть у них від природи; от людська натура — знаю ж, що посміхається нещиро, але все одно подобається...

— Здрастуйте, уважаємий.

— Здоровенькі були, Алі-огли. Як воно тут у вас?

— Горе-море, одним словом біда. Начальник міліції, прокурор, слідчий, всі приїжджають, питають. Хоча сам у тюрму сідай. Яке нещастя, яке горе. Трузяну жити б і жити. Таке трапилось, таке трапилось! Нехарашо! — жалівся Софієв. При цьому він так характерно прицмокував, що не зрозуміти, чи смакує подію, чи дійсно засмучений.

— Убили людину. Знати б за що? — сказав я, підтримуючи розмову і заразом сподіваючись, що вдасться щось вивідати.

— Люди страх втратили. Що за кадри, куди котимося? Тепер вночі на двір не вийдеш — грохнуть. Не знаєш, хто під боком ходить. На нашого хлопця глянеш — ніколи не подумаєш, що він бандюга.

— А чого він вбив Трузяна? Може якийсь конфлікт у них був, може борги, неприязні стосунки, чи щось подібне?

— Хто його знає. Все було нормально. Це у нього попитайте. Я прийшов-пішов. Вони тут живуть, а мені головне порядок. От взяв руського до бригади. Ну щоб розбавити, як його сказати, ага, — щоб був інтернаціоналізм. І бач, що сталося. Ох, горе. Премію знімуть, це вже точно...

— Та який він руський? Пеньков здається білорус.

— Ви для нас всі руські. Ми ж для вас завжди "ліца кавказской національності".

— Алі-огли, ну неже Пеньков здатен на вбивство? Що про нього кажуть роботяги?

— А нічого не кажуть. Взяв і зарізав робітника, мов барана. Це погано, дуже погано. Йому краще до нас не повертатися, — похмуро сказав Софієв.

— Скоріш за все, не повернеться. Коли він вийде з тюрми, вас тут уже не буде.

— От і добре, — завершив розмову Софієв та поважно почимчикував до свого вагончика.

Я залишився один. Сонце підсвітило майданчик, і на хвилину здалося, що то яскраві софіти освітили сцену, з якої вже пішли артисти, а в залі залишився єдиний глядач, який продовжує смакувати трагедію. Що ж відбулося на цій сцені перед тим, як перші каплі крові впали на землю? Замислившись, я вглядався в землю, адже саме в ній була схована головна таємниця. Десь тут, в піску, лежить ніж. Отже, потрібно його шукати, хоча насправді він міг бути де завгодно. Але подвір'я невелике, роботи небагато. Гірше, якщо Женька викинув ніж за вагончики, — майнуло в голові. На вигляд Пеньков хлопець молодий, здоровий — якщо добряче замахнувся, то міг закинути свою зброю досить далеко. Тоді самому не впоратись, доведеться брати у поміч добровольців-комсомольців.

Я довго порпався у дворі, раз за разом розгортаючи тупфлями землю і видивляючись, чи не блисне на сонці лезо ножа. Інколи доводилось підключати руки і порпатися в піску. Здивований Софієв декілька разів вибігав зі свого вагончика і дивився на мене так, ніби я привселюдно і нахабно цупив паркетні дошки з його складу. Але природжена кавказька делікатність заважала йому спитати, що такого цінного може бути в пилуці, що в ній рачки порпається “уважаємий” слідчий прокуратури. Я відчував, що на мене дивляться й інші очі, від чого в теплу днину спиною пробігав легкий морозець. Це було дивно і неприємно. Але я відмахнувся від цього почуття, ніби від настирливої мухи. Адже нове відчуття чогось незрозумілого, неясного, але важливого, супроводжувало мене весь час, доки я ходив цим майданчиком. Інтуїтивно відчувалося, що я наблизився до істини, що стою десь поряд із страшною правдою, і вона буде іншою — не такою, як я очікую, — що саме тут, у дворі, прихована і має знайтися розгадка злочину.

Чужий досвід і слідча практика свідчили на користь того, що більшість вбивств не є результатом тверезого розрахунку, а швидше — вибуху емоцій, тимчасового засліплення розуму, некерованості психіки та інших ситуативних, примітивних, побутових причин.

Я блукав у дворі, вже не маючи конкретної мети і просто аналізуючи події. Якщо вбивство Трузяна — справа рук Пенькова, то мотив корисливий, адже смерть кредитора звільняє боржника від обов'язку сплати боргу. Отже, це тверезий розрахунок, усвідомлене і продумане убивство. Вимальовується серйозна стаття, яка передбачає максимальне покарання, як кажуть в народі, у вигляді розстрілу. Хлопчина молодий, ще не одружений, йому б жити і жити, завести свою сім'ю, ростити дітей, а тут... Шкода, непоганий наче хлопець, і люди кажуть про нього добре. Невже в його голові

міг народитися такий цинічний та нахабний план? З іншого боку, гроші в нашому злиденному житті — це серйозний і вагомий мотив. Людина така істота, що ніколи не знаєш, чого від неї чекати — здатна одночасно як на брудні вчинки, так і на шляхетний подвиг.

Невдалі пошуки ножа не додали мені радості, але й не засмутили. В запасі була ще одна ідея. Я сховався до однієї із шкіл і, поговоривши з директором, набрав більше десятка старшокласників, охочих допомогти слідству. В юнацтва горіли очі, слово “вбивство” вабило їх своїм гріховним таїнством, від чого вони, мов молоді жеребці, били копитами і були готові копірситися в землю хоч до ранку, аби розкрити злочин. Ставши на дворі БМУ № 3 приблизно в тому місці, де міг в трагічну ніч стояти Пеньков, я приблизно визначив відстань, на яку молодий та здоровий хлопець міг закинути ножа. Потім я розбив місцевість на квадрати і доручив школярам знайти в кожному квадраті будь-якого ножа або щось схоже на нього. Просте завдання та причетність до розслідування вбивства справили на молодь таке враження, що юні створіння завзято кинулися до землі, аж курява піднялася. За дві години замурзані та розчаровані слідопити зібралися навколо мене. Ніж не знайшовся, і хлопчачі були засмучені сильніше за мене.

Повернувшись до прокуратури, я повідомив начальство про відсутність бажаного результату. Губенку імпонував мій зважений і ретельний підхід до розслідування кримінальної справи, але він не міг втриматися від глузування. Адже для прокурора вбивство практично було розкрите, залишалась лише формалістика та паперова робота.

— Так, не займайся дурницями; доручи кримінальному розшуку, щоб шукали ніж, а сам візьмися за допити свідків. І взагалі, ти ж знаєш, що справи про вбивство перебувають на контролі в обласній прокуратурі, тому не барись, щоб справа не пізніше двох місяців була направлена до суду.

— Микола Іванович, не знайдемо знаряддя злочину — буде кришка. Суд поверне справу, точно кажу.

— Знаю без тебе! Ніж знайдемо. То дрібниця, є речі набагато важливіші. Допитай свідків, закінчуй з Пеньковим, давай роби хоч щось, — потихеньку заводився прокурор. Він сердився через те, що десь в глибині душі поділяв мою стурбованість і розумів її причини.

— То я пішов?

— Давай, іди. Іди і працюй. І розшукай мені той довбаний ніж! — ще раз наголосив громовержець.

Повернувшись до кабінету, я почав перегортати кримінальну справу і, певна річ, нічого нового там не побачив. Для мене було очевидно, що наш вбивця Пеньков буде засуджений до позбавлення волі за наявними матеріалами. Якого ж дідька тоді я знов перегортаю цю кримінальну справу, чому не даю спокою ні собі, ні людям? Я потягнувся за сигаретою. Почи-

наючи другу пачку “Експресу”, подумки кляв себе за дурну звичку; кляв тих, хто ці сигарети зробив, бо таку траву напхали, що здавалося наждак проходив по горлі. Але інших не було; та й ці сигарети були за щастя — дай бог здоров’я операм з ОБХСС, які завжди намагалися задобрювати слідчого. Раптово відчинились двері, в одну мить заверещавши та повернувшись на місце. При цьому гепнуло так, що зі стін полетіла штукатурка. Це до мого кабінету влетів Гусейнов — оперативник з кримінального розшуку нашого рідного міськвідділу. Вічно засмаглий, волосся як смола, глянеш — одразу видно, що людина з Кавказу. Гусейнов був азербайджанцем і мав досить складне для слов’янина ім’я, а тому всі звали його просто Валерою. Вертлявий, з киплячою енергією та постійною посмішкою на обличчі він викликав у мене симпатію, і ми навіть товаришували, хоча і були різними, несхожими людьми.

— Тут мені прокурор сказав, що Ві шукаєте ніж, — (Валера завжди казав оце “Ві”. Скільки його не виправляли, та все було даремно). — Я маю з десяток ножів і одну шаблю — давайте виберемо підходяще, адже всім зрозуміло, що Пеньков вбив Трузяна.

— Валера, це ідеально з точки зору виконання дрібної формальності. Ми у такий спосіб закриємо прогалину в справі, питань немає. Але що робити з совістю? — Я пустив дим і покачав головою. — Присядь, друже. Давай сідай і подумаємо. От уяви, раптом Пеньков не вбивця. Не вбивав він нікого, а дійсно вибіг на шум. Виходить, що ми невинну людину кидаємо в зону років на п’ятнадцять. А той, хто вбив, гуляє на волі й сміється з нас та з Пенькова. А вся вина хлопця лише в тому, що він потрапив під нашу гарячу руку — так, Валера?

Дивлячись на Гусейнова, на його усмінене обличчя, я зрозумів, що він майже з дитячою безпосередністю не розуміє моїх останніх слів.

— Добре, поясню конкретніше: ми знайдемо і долучимо до справи який-небудь ніж, більше того — припустимо, за певних умов Пеньков цей ніж впізнає. Але якщо він дійсно не вбивав Трузяна, тоді що?

— Ві про те, що він не визнає вину? Так всі не визнають вину, брешуть як можуть, аби лише не сидіти в тюрмі. Дайте нам його на пару годин і Пеньков все розкаже, нікуди він, собака, не подінеться.

— Я знаю як ви вмієте працювати. Але зізнання ще не підтверджує, що людина дійсно вчинила злочин.

— Ну, це вже філософські соплі. Є вбитий, є вбивця, що там розмірковувати. У нас стільки справ висить, щоб там якомусь Пенькову приділяти увагу. Я думаю так: по справі все сходиться, усуваємо недоліки і направляємо до суду, а суд у нас гуманний, в усьому розбереться. На все про все є наш народний суд, хай його совість мучить, а не вас, уважаємий Петро Анатолійович.

— Валера, бачу одне: з кожною зірочкою на погонах людина у нашій системі швидко черствіє. Можливо і не потрібно сильно перейматися долею кожного, хто попадає в наші кабінети, але людина — це не галочка в звітності. Давай просто заспокоїмо нашу совість, аби не мучила вночі. Пропоную відшукати ніж. Я землю на майданчику не те що руками, а носом перерив; залишились будівельні вагончики. Скажу чесно, не розраховую на те, що десь у вагончиках може валятися ніж, але перевірити буде не зайвим. Думаю так: з моменту вбивства пройшло два дні; реальний вбивця, якщо він не Пеньков, скоріш за все, ніж переховав або навіть викинув подалі від гріха. Однак пошукати потрібно. Більше того, за своєю національністю ти серед них своя людин. Знайди спільну мову, може щось і надигаєш. Знайдеш ножа — з мене пляшка коньяку і лист твоєму керівництву про твої оперативні заслуги в цій кримінальній справі. Домовились?

— Добре, я все зроблю. Але, щоб ви знали, виключно через повагу до Вас. Даю слово опера. Я канешно поважаю Вас, але подумайте — в моїй пропозиції є свій резон. Не знаю, що тут такого...

Валера Гусейнов зник десь на три-чотири дні. Хлопця немов корова язиком злизала, про нього не було чути навіть в міськвідділі. До мене заходив начальник міліції та допитувався, куди я подів його найкращого нишпорку. Скоріш за все, Валера прижився в таборі БМУ № 3, бо весь цей час навіть додому не з'являвся. Навіть подумалось, що Гусейнов перевіряє своїх земляків на гостинність — хоча на вигляд не скажеш, що п'яниця... Я ж без поспіху займався нудною роботою. Допитував усіх свідків, які, мов заведені, говорили одне і те саме: нічого не чули, окрім піднятого Пеньковим шуму, і нікого біля вбитого, окрім нього не бачили. Слухати одне й те саме десятки разів — справа нудна і невдячна, отже робочі години минали без наснаги, працював я через силу. Аж раптом двері мого кабінету відчинилися на всю ширину та гуркнули об стіну. До кабінету залетів сяючий Гусейнов і дзигною крутнувся по кабінету.

— Дорогий товаришу слідчий, пішли арештовувати вбивцю.

— Валера, так у нас вбивця вже арештований.

— Та не того, іншого треба брати. Наша пуля-дура мимо пролетіла, — сказав щасливий і стомлений опер.

Мені було важко втриматись від того, аби не схопитися з крісла, але статус слідчого, на мою думку, вимагав іншої реакції. Тому я прикинувся байдужим і спокійно сказав:

— Щось у нас забагато вбивць на одного бідного Трузяна. Давай, Валера, розкажуй.

— А чого розказувати? Папірець давай, начальнику. Треба арештувати. Ходімо вниз до нашої чергової, на власні очі побачите. Я його особисто взяв. Красень! Наш орел вже сидить в клітці. Де мій орден? — жваво тріскотів

Валера, якого аж розпирало від гордості.

— Та почекай, не спіши, як голий через дорогу. Розкажуй, хто це і як він причетний до вбивства.

— Ага, ось ніж. — Гусейнов витягнув з кишені звичайний кухонний ніж, загорнутий в целофан. — Ось бачите, на ньому сліди крові. Гадом буду, але це кров.

Дійсно. На забрудненому лезі ножа ледь можна було роздивитись мізерні плями буруватого кольору. Крихітні за розміром, плями дрібним ланцюжком проходили у середній частині леза з обох боків. На вигляд іржаві плями дійсно були схожі на сліди давнішньої крові.

— Ну, — буркнув я. — Не муч, кажи.

— Мені цей Тофік-огли, кажу чесно, зразу не сподобався. Я душевно гомонів з усіма роботягами — все-таки земляки. Аллах свідок, а Ленін великий учитель, не дадуть збрехати, буде десь років десять як я покинув Баку. Серце болить за батьківщиною, куди діватися. Теревеню з усіма, бо й самому цікаво, як воно там живеться. А цей Тофік ховався від мене як міг. Я до нього, а він од мене. Ми з земляками пару днів посиділи, по душам поговорили, ну як положено. Виду не подаю. Коротше, туди-сюди, тихенько примітив, вияснив чим дихає наш брат, в якому вагончику він спить — і туди. Отже, я з ним розмовляю, а він урюк, ні пари з вуст, мовчить і шабаш. Тоді думаю: а чого няньчуся з ним? В його ж присутності перевертаю всю барлогу, все прошупав, перерив, дивлюсь на нього, а очі бігають як у того зайця, що побачив вовка. Ха, чого йому боятися? — питаю себе. Щось тут нечисто. Заліз на верхню полку і під матрацом знайшов оцей ніж. Я не слідчий, але логічно мислити можу. Питаю: якого біса знаходиться ніж в такому місці, та ще й під матрацом, та ще й з незрозумілими плямами? Ну, брехати не буду, були лише вдвох, тому дав йому пару раз у пузо кулаком і з пролетарською прямою запитую, що це таке. Він, сволота, каже, що ніж. Я сам бачу, що ніж. Уперта скотина. Там у вагончику як тільки не розпитував, я до нього і так і сяк, мовчить баран і не признається. То я забрав ніж і цього придурка, та й притарабанив до нашої контори.

— Валера, а як же обшук, вилучення? Потрібно ж по закону. Для кого ж виписана процедура? — скривився я, збентежений тим, що можна втратити суттєвий речовий доказ.

— А тут все нормально. Що за питання? Та я лише натякну, і жоден з моїх правовірних не відмовиться підписати будь-який документ, навіть заднім числом. Двох залізобетонних понять гарантую. Мої землячки, якщо треба, поставлять підпис навіть під тим, що на свої очі бачили, хто стріляв в Римського Папу. Головне, що справжній душогубець у наших надійних руках. Формальності ми потім нашіємо, — рішучим голосом сказав Валера.

— Ну дивися мені. Забудеш все оформити, тоді навіть не підходь, —

сказав я суворо-примирливим тоном. — А ти молодець!

— Отож! — відгукнувся Гусейнов.

— Цікаво, який він собою — босяк чи мирна людина? Ти ж з ним балакав?

— Мусульманин. У той час, коли всесоюзне будівництво і партія вимагають комсомольців, нам присилають мусульман. Ці заріжуть і оком не кліпнуть. Свої закони, уважаємий.

— Мусульманин, не мусульманин — яка на хрін різниця?

— Е, не скажіть. От взяти нас — я комуніст, ви комсомолец, ми можемо запросто пройти біля багатьох речей і нас не зачепить, не образить. Те, на що руському наплювати, правовірному буває як кинджал в серце. Інша культура, товаришу слідчий. Її розуміти треба...

Наче камінь впав з душі. Мені було приємно, що власна інтуїція не підвела і спіймано вбивцю, спіймано врешті-решт іншу людину, не Пенькова. Не гаючи часу, я побіг з цією інформацією до прокурора. Однак моя радісна пика зовсім не вписувалася в сьогоднішній терпкий дух прокурорського кабінету. Губенка вкусив якийсь гедзь, він сидів без настрою і лише буркнув, щоб я йшов допитувати чергового кандидата на вбивцю.

Ізолятор тимчасового утримання знаходився на першому поверсі, одразу за приміщенням чергового відділу міліції. В кімнаті для допитів уже сидів молодик, високий на зріст, з чорним кучерявим волоссям і красивим обличчям. Біля нього стовбичили двоє міліціонерів — один, забавляючись, крутив на пальці наручники, інший стукав об долоню гумовою палицею. На обличчі Тофіка я не помітив ані збентеження, ані страху. Навпаки, у виразі його обличчя, в його поставі вгадувалась невимушена природна гідність. Я мовчки дивився на Тофіка не тому, що мав певний сценарій допиту. Було якось дивно, що такий красень міг зарізати людину.

— Тофік, розкажуй як і за що вбив Трузяна.

Він підняв на мене очі, сповнені суму. В погляді читалося, що йому шкода загубленої молодості, шкода життя іншої людини. Може мені так лише здалося, а він думав про щось своє — цих людей не розбереш. Небагато знайдеться охочих бути відвертими і розповісти правду слідчому. Кожен погляд, кожне слово можуть бути правдивими і нещирими одночасно. В душу не заглянеш, от і доводиться самому про все здогадуватись. Тофік мовчав, а я чекав, що він скаже. “Викличте швидко допомогу, мені дуже погано”, — раптом майже нечутно сказав Тофік, і голова його впала на стіл. Один з вартових побіг до чергового, і досить скоро до кабінету зайшли лікарі. Містечко наше невелике, від лікарні до міліції всього п’ять хвилин на машині. Запахло нашатирним спиртом, і лікарі вправно привели Тофіка до тям.

Годин шість-сім просиділи ми з Тофіком, і його допит був схожий швидше на важку для обох розмову, аніж на сухий протокольний допит. Мені

кортіло збагнути, чому так сталося, що за людина цей Тофік, чому пересічна людина йде на тяжкий злочин, що штовхає її в прірву, що збурює і тьмарить розум. Але не було нічого: ні вагомих причин, ні справжнього мотиву, ні серйозного приводу. Як розказав Тофік, з самого початку він подружився з Трузяном. Обидва з одного міста, а на чужій землі така дрібниця швидко об'єднує. Хоча небіжчик був набагато старший за нього та мав непростий характер, вони товаришували, дружньо спілкувалися, їли з однієї тарілки. Трузян любив розповідати; Тофік любляв більше слухати, ніж говорити. В ту злопам'ятну ніч вони разом повечеряли, погомоніли, випили трохи горілки і розійшлись десь після півночі. Тофік уперше спробував алкоголь — раніше якось не доводилося. Це Сергій Трузян вчепився — давай вип'ємо, давай вип'ємо. От і випили. Трузян залишився в сторожці, а він подався спати до свого вагончику. Серед ночі встав по нужді, а потім вирішити зайти в гості до земляка. Той не спав, сидів не в гуморі, щось писав. Чити зі сну, чи-то через нічну спустошеність (тут навіть сам собі не зміг пояснити), але Тофіку вкрай захотілось зателефонувати до своєї молодої дружини і поговорити з нею. Він потягся до телефону, що стояв на столі перед сторожем. Однак Трузян відкинув його руку та грубо сказав, що не дасть телефонувати, бо начальник вже лаявся сьогодні за такі дзвінки і наказав, щоб він за свої гроші сплатив вартість всіх переговорів за останній місяць.

Болюча образа котячими пазурами полоснула по серцю Тофіка, він зібрався вже підхопитися на ноги та гуркнути дверима, щоб зрозумів Трузян, як він його образив. Але друг, на свою голову, витяг пару карбованців і сказав: іди в Лісний на телеграф, телефонуй дружині звідити, а мало буде грошей — вертайся, ще дам. Виходило так, що він ніби жебрак, без грошей і без совісті, ніхто перед Трузяном. Тут Тофік не втримався і наговорив своєму товаришу з пересердя всякого-такого. Той у відповідь вилаявся брудними словами, згадавши до слова і про його матір. А для будь-якого горця немає гіршої образи. Він не став відповідати Трузяну і мовчки гайнув до приміщення столової. Там, що на очі потрапило, те й вхопив. Взявши кухонний ніж, повернувся до сторожки. Трузян вже стояв на вулиці, палив, а вгледівши Тофіка, продовжив лаятись на його адресу. Він підійшов до земляка ближче і, не сказавши ані слова, вдарив його ножем у серце. Трузян впав на землю і захрипів, а Тофік покинув тіло товариша і пішов спати до свого вагончика.

Потрапивши до житла, Тофік закинув кухонний ніж на верхню полицку свого кубрика і забув про знаряддя помсти так, як, напевно, хотів забути і про саме вбивство. Він не шкодував про свій вчинок, розповідав спокійно, без емоцій, немов говорив про щось стороннє. Жодного разу я не помітив на його обличчі ознак каяття. Тофік не раз казав, що вчинив, як справжній чоловік. Лише одне змушувало його страждати від докорів совісті — те, що

його вина перекладена на безневинну людину.

Тофіка засудили до дванадцяти років позбавлення волі. Горда і пропаща душа, вкинута в жорнова заслуженої людської кари, безталанно згине в мороці часу. Бог з нею... Тут інше: здавалося б, ну що таке слово? Вимовив його — і немов сніжинка на вогні розтанула. Ми не звикли цінувати слово, зневажаємо його, забулися про священне писання, яке стверджує нам, нерозумним, — спочатку було слово. Комусь сказати погане слово — однаково, що плюнути. Сказав та й забувся. А слово не розтануло в повітрі, залишилося жити, розбухало образою, живилося брудним джерелом темної сторони людської душі. Настане час і слово матеріалізується гріховним помислом, і тоді вже людина стане слухняним знаряддям в його руках. Ось так буває в житті: кинув Трузян бездумно своє презирливе слово, а воно нікуди не зникло і повернулося до нього наглою смертю, відібравши життя, заразом покалічивши і долю Тофіка.

А Женя? Йому просто пощастило. Лиха доля пройшла повз нього, лише прихапцем скубнувши за чуба. Системі ж абсолютно однаково, хто відсиджував би оті 12 років — Женя чи Тофік, — головне, щоб убивцю начебто було спіймано, а хто він — не так важливо. В цьому головна таємниця системи — ніхто не хоче визнавати, що в нашій справі є бездушність та байдужість, лінь і дурість, від чого невинні люди несли і будуть нести гірку розплату за чужі гріхи.

Серпень 1990 року “Закономірність випадковості”

Ранок. Літнє сонечко проганяє нічну прохолоду і наповнює кабінет ніжністю теплого повітря, у відкрите вікно струмиться духмяний запах літніх трав та соснового лісу. Мене охоплює відчуття спокою і доброї радості від кожної хвилини, яку проживаєш в цю мить. Я щойно вийшов з відпустки. Мій робочий стіл вільний від паперів. Це завтра буде робота до пізньої ночі, неспокійні дні та ночі, втома і роздратування. Сьогодні я ще байдикую. На хвилі розслабленості навіть задер ноги на стола і смачно закурив.

Що за життя — варто підлеглому з'явитися на роботі, як керівництво відразу знаходить йому роботу. Не встигла закипіти вода в чайнику, як зойкнула ручка на дверях, і до кабінету залетів прокурор. З переляку я рвучко скинув ноги зі столу, аж підосшви залящали. Ще трішки, і звалився би зі стільця просто на підлогу.

— Здоров. Ти вже на роботі? Молодчина. Ось тобі папери. Я тут з ними розбирався, поки ти байдиковав у своїй відпустці. Нічого особливого, по-

читай і для формальності винеси постанову про відмову в порушенні кримінальної справи. Дай сигарету. Як відпочив? Ага, добре. Ну давай-давай, працюй.

Не очікуючи відповіді, Губенко кинув стос паперів на стіл, прихопив сигарету і тут же зник. Це такий стиль роботи у Миколи Івановича; куди вічно поспішає прокурор, знає лише він один. В цю мить заголосив чайник повідомляючи, що вода закипіла. В шафі, серед пустих металевих банок з-під львівської кави, я відшукав напівпорожню і, розбивши ложкою затверділу суміш, зробив собі напій, що мав запах кави і цикорію. Попиваючи і покуруючи, неспішно вичитав усі документи. Нічого цікавого, втрачаєш до них інтерес через півгодини. На перший погляд, виходить так, що одна будівельна організація доручила виконання будівельних робіт іншій організації. Остання добросовісно виконала роботи з благоустрою центрального майданчика на колгоспному дворі. Нічого дивного. Судячи з паперів, всі роботи були виконано та прийнято належним чином, а кошти оплачено. Документи були складені добротню і професійно. Зовнішньо і по суті вони відповідали всім вимогам: ані підчисток, ані підробок, цифри стоять як солдати в шерензі, суми виважені немов на аптечних терезах, усі підписи на своїх місцях. Любо-дорого глянути. Дійсно, — сказав собі подумки, — до чогось причепитися немає підстав. Крім того, солідарність з висновком Губенка про відсутність злочину лише зміцнить нашу систему відносин “начальник розумний — підлеглий дурень”. Чого тут розмірковувати — прокурору видніше, він начальник.

Знявши з сейфа друкарську машину, я почав ліниво, одним пальцем, набивати постанову про відмову в порушенні кримінальної справи. Друкуючи обставини справи, я не міг позбутися однієї думки: Губенко зовсім не та людина, яка без вагомих причин буде займатися пустим ділом. Недарма він читав ці папери; скоріш за все, хтось дав йому інформацію про те, що з документами не все гаразд. Але ж у чому документи брешуть? Чого ми вдвох, здається люди недурні, не угледіли?

У двері постукали, і до кабінету зайшов Володимир Трохимович Качан — високий, міцної статури чоловік з крупними, чітко визначеними рисами обличчя. Глянеш на такого — козарлюга, та й годі. Пудові кулаки, широкі плечі — щонайменше, тренер з боксу. Коли Качан мовчав, його здоровенна голова нагадувала кам'яну брилу, на суворому обличчі ані посмішки, ані краплини внутрішніх почуттів. А ще в оту голову природа заклала комп'ютер. Качан любив цифри, рахував миттєво, міг по пам'яті назвати будь-який номер телефону. Швидше було спитати номер телефону в нього, аніж вишукувати у записнику. Качан мав не лише видатну зовнішність, але й неспокійну посаду начальника міського відділу по боротьбі з економічними злочинами. Службові обов'язки змушували його бути частим гостем у

нашій прокуратурі. Нерідко Качан заглядав і в мій кабінет — то потеревенити, то підкинути щось із дефіцитних речей, то якусь справу порушити та статистичну картку на його відділ зарахувати. При цьому Володимир Трохимович мав добре почуття гумору, був гострий на язик і подобався мені як людина порядна та надійна. Отож, не дивно, що ми з ним приятелювали.

Качан не був кар'єристом, а посада начальника відділу зненацька впала на його голову, немов оте яблуко на Ньютона, від чого Качан був ошелешений не менше, аніж всесвітня знаменитість. Історія його призначення на посаду почалася в підвалі міського відділу, де начальник міліції, в запалі модної на той час любові до підлеглих, облаштував столову. Одного разу Качан прийшов на обід і йому випала козирна карта — він став в чергу за начальником міліції. Начальник показував свою демократичність, це було дуже модно, а тому йшов з тацею до каси в довгій черзі нарівні з усіма. Опецькуватий, на голові чорно-сірий сніп волосся, червоне обличчя з носом-картоплиною — якби не погони підполковника, то начальника міліції легко можна було сплутати з колгоспним бригадиром. Та й за характером він був простакуватий, як сільський дядько, але, разом з тим, жорсткий і гострий на розум. Качан зі своєю тацею обережно та поволі сунувся за ним довгою чергою до каси. Тримаючи дистанцію від шанованої спини, він все-таки не втримався від спокуси і глянув на обід свого начальника. А що тут такого? Кожного дня заглядаєш комусь в душу, в очі, в кишені, навіть під ковдру. Така вже в опера робота, то можна сказати, що Качан розглядав тацю свого начальника машинально і без злого умислу. В голові Качана промайнули тарілки з цінниками, і майже автоматично в свідомості клацнула сума — 2 карбованці 80 копійок.

Нагадаю, в цей момент в міському відділі міліції гостро стояло питання про те, кого ж призначити начальником відділу по боротьбі з економічними злочинами. Коли пузо начальника терлося об касовий апарат і бурчало в обідній нетерплячці, молоде створіння в білому чепчику за касою солодким голосом назвало суму: 4 карбованці 25 копійок. Рука начальника пірнула всередину кітеля і витягла гаманець, а пальці вже виймали синю п'ятірку. Різниця була невеликою, начальник не збіднів би, але Качан не втримався.

— Ти, сонечко, погано рахуєш. Не 4 карбованці 25 копійок, а всього лише 2 рубчика і 80 копійок, — буркнув з-поза спини начальника Качан і суворо глянув на касира.

— Ой. Зараз перерахую, — зніяковіла молодиця. Обличчя чарівної представниці радянської системи громадського харчування почервоніло і стало схоже на буряковий борщ, який стояв на таці в начальника.

Сам же начальник повернувся до Качана. Глянув допитливо з низу до гори, немов бачив його вперше, і кинув фразу, яку ще довго повторювали у стінах міського відділу.

— Ага... Добре... Нічого не скажеш, ти, Качан, молодець, гарно рахуєш. Значить так, бути тобі начальником відділу по боротьбі з економічними злочинами.

Ось так, якщо вірити місцевим пліткам, Качан отримав посаду начальника відділу.

Його неочікувана поява в моєму кабінеті була як ніколи доречною.

— Трохимович, є справа. Давайте з'їздимо в одне місце, потрібно дещо глянути.

Дорогою я поділився з колегою своїми сумнівами: в документах на будівництво все кристально чисто, це збиває з пантелику, тому наша поїздка може бути або пустою, або з великим уловом. Коли ми приїхали до колгоспу, вешталися по території доти, поки добрі люди не показали, де має знаходитися центральний майданчик. Але і в тій стороні ми розгублено блукали і все роздивлялися, де міг захватитися колгоспний двір, який на папері заставлено малими архітектурними формами, заасфальтовано і засаджено квітковими клумбами. Чудасія та й годі. Товчемося, немов дурні між трьома соснами, а краси не бачимо.

Тут з ангара, біля якого ми зупинилися, почулося матюкання. Ага, значить є бодай одна жива істота — зраділи ми.

— Гей, хто там, а ну виходьте! — голосно крикнув Качан.

З ангара вийшов міцний дідок, сперся на граблі й став мовчки дивитися нас, примруживши очі проти сонця.

— Підкажіть, де у вас тут центральний майданчик? — спитав Качан.

— А ви звідкіля? Певно, начальство? — в свою чергу, хитро запитав дід.

— Та ми тут по зерновим, — серйозно бовкнув Качан.

Діда така відповідь влаштувала; він, вочевидь, признав Качана за старшого, бо прихилив свої граблі до стіни ангара і потягнув його за рукав.

— Ви скажіть, а що, пенсію більше не будуть носити по хатам? Моя баба сказала, що треба буде на пошті отримувати...

— Все потім. Нам потрібно знати, де у вас в колгоспі центральний майданчик, — перервав Качан без злості, а просто за міліцейською звичкою.

— А для чого вам той двір здався? — пролунало з непідробним здивуванням запитання діда.

— Мітинг будемо проводити. В честь свята серпа і молота, — сказав Качан поважно.

— Ти ба, а що воно за свято — серпа і молота? — цікавився невгамовний дід.

— А це, діду, щоб селянин не забувався про наш пролетаріат. Це означає, що яйця, кури, свині, молочко — все передавати в місто. Ясно?

— А чого ж не ясно, — розсміявся дід.

— Тоді кажіть де отой майдан, — сказав Качан і собі усміхнувся.

— Так очей у вас немає чи що? Ніби тверезі... Ось городські як питають, то питають. А це перед вами Красна площа, чи що? Без мавзолею мабуть не впізнаєте, — хмикнув веселий дідок.

Ми озирнулись навкруги і побачили, як виблискують на сонці широкі калюжі, стирчать повсюди рясні горби, дибиться сіро-чорна земля, безбожно переорана колесами машин та гусеницями тракторів. Убогість простору виглядала такою природною, що облуплені колгоспні будівлі були у повній гармонії з двором та виразно вимальовували рідний для мого серця пейзаж сільської колективізації.

— Щось я тут не бачу квітів, — задумливо сказав я.

— Яка квітка? Тут не кожен бур'ян виростає, — зауважив Качан.

— Діду, на цьому дворі мали зробити асфальтне покриття, розбити клумби. Де воно все? — здивовано запитав я багатознайку місцевого колориту.

— Он бачите камінь, ближче до тину, де майстерня — ще мій дід туди його приніс, а нині всі тягнуть і тягнуть безсовісним образом... Ех, мати його, який асфальт — хто б щебеню насипав. Начальство он ходить, як ті гусаки. Піде дощ, а вони над багнукою ноги так поважно піднімають, і в болото. А щебеню навіть для себе не постелять. Куди воно котиться? Немає на вас Сталіна, порядок потрібен!

Та ми вже не звертали уваги на діда. Різниця між документами і реаліями підняла мені настрій, раптом охопив азарт рибалки у той момент, коли сіпнула велика рибина. Качан зрадив не менше мого і потирав руки від того, як справно і швидко ми розкрили злочин. Виходить, що документи намалювали добротню, навіть занадто добротню, а насправді — звичайна “липа”. Все як в житті. За матеріалами чергового з'їзду ЦК КПРС, радянський народ процвітає, а в житті — давиться в чергах за шматком ковбаси.

Вільні від страху художники-любители прималювали роботу і списали за фіктивними документами аж 40 тисяч радянських рублів. Шалені гроші! Дурні хлопці сунули свою голову в лабету найбільш страхітливої статті Кримінального кодексу, вони потрапили у найстрашніший сон любителя поживитися за рахунок держави — ст. 86-1 КК УРСР. Диспозиція кримінальної статті була короткою, як постріл — розкрадання державного майна в особливо великих розмірах. Для тих, хто попався на гарячому, це означало або позбавлення волі до 15 років, або вищу міру покарання, тобто розстріл. Жорстоко — нічого не скажеш, але держава, яка могла будь-що відібрати у свого громадянина, не терпіла конкурентів, а тому страшне покарання було абсолютно логічним.

Качан жартома звернув увагу на те, що роботу працівників прокуратури не оцінюють за кількістю виявлених злочинів, а тому легко вмовив мене приписати викриття злочину до його активу. Звичайно, Качан оформив ста-

тистичну картку про розкриття злочину від своєї служби, а також додав ще одну “галочку” до свого послужного списку. Тому він радів навіть більше ніж я, бо суха статистика зафіксує нелегку роботу Качана, який виявив тяжкий злочин, настільки значимий для держави, що його розслідування потрапило на контроль до обласної прокуратури. Не кожній справі випадає така честь, отже Качан дійсно міг розраховувати на велике “дякую”, або простецьке “молодець” від свого обласного керівництва.

Лише під вечір я дістався своєї прокуратури. Губенко був на місці та лаяв слідчого із міського відділу міліції. Не заважаючи шефу відводити душу, я мовчки присів біля його столу. З червоним обличчям прокурор нарешті закінчив шпетити колегу. Слідчий тут же підхопив стос паперів і вилетів з кабінету, як корок із пляшки шампанського. Микола Іванович нарешті глянув на мене:

— Кажі, орел молодий. Ні, давай так — якщо погане, то завтра, якщо добре, то викладай.

Губенка переповнювала енергія, що свідчило про гарний настрій, немов він сам щойно повернувся з вдалого полювання. Як мало потрібно владній людині — покричав на когось, і відразу приходить щастя.

Поки я детально розказував про все Миколі Івановичу, він то підхоплювався, то сідав, то знову зривався на ноги, що свідчило про неабияку цікавість прокурора до моєї інформації. Закінчивши свою оповідку, я глянув на прокурора. У того на обличчі, як по телевізору, було видно всі внутрішні емоції.

— Молодець! От дурень, самого прокурора переплюнув! Що тут скажеш, який вчитель такі й діти, — Микола Іванович заразом похвалив і себе.

Далі все було просто: караючий меч, ніби на шампур, нанизав свідків, обвинувачених, документацію, ревізію, експертизу і ще купу всього. Справу я розслідував швидко, направив її до суду, винних осіб покарали, признавши кожному з них різні строки відбування покарання.

Отож справа, як справа. Глянеш — нічого особливо. А з іншого боку, дивуєшся як влаштоване наше життя, навіть перемога закону може бути випадковою. Якби в той момент, коли прокурор приніс папери, я був завантажений роботою, чи було б мені ліньки, чи не прийшов би до кабінету Качан, то віддрукував би я постанову про відмову в порушенні кримінальної справи, і на цьому все скінчилось. Папери осіли б в череві архіву, а люди залишились би достойними громадянами, з грошима і на волі. Мабуть, якась вища невидима сила умисно змішує перед носом людини випадковість і усталений порядок, а потім, як в казино, крутиться рулетка і нам випадає те, що називається долею. Навіть якщо людина втне щось від себе, спробує змінити долю — може стати або гірше, або краще, або хоч смійся. Та

я знову не про це. Грішники (щоправда, не всі) мають право на те, аби смола була теплою, а не гарячою. Чому? Тому що пекло скрізь, муки невимовні, нелюдські страждання і кара однакові для всіх, а грішили усі по-різному. Несправедливо виходить...

Так от, уся схема заволодіння коштами була розроблена однією людиною — Борисом Михайловичем Солодовником. Головастиий був мужик, нічого не скажеш. Знав свою роботу і так вміло її робив, що назбирав червоних прапорів від вдячного начальства, хоч на онучі їх роздирай та зміною кожного дня. Будував немов бог, але й вкрасти міг як той чорт — комар носа не підточить. Брехати не буду: доходили до нас чутки, що Солодовник нишком краде, а от де і як — хіба розберешся в тому будівництві. При нашій системі в землю можна зарити хоч єгипетську піраміду, ніхто й не вгледить. А може не хотілося нікому карати талановитого будівельника, бо за містом постійно — то там, то сям — виростили приватні будиночки, дачі, гаражі тощо. Звичайно, як начальник дільниці великого будівельного тресту, Солодовник завжди мав у своїх руках достатні механізми для реалізації задуманого плану, — непримітно поцупити з широченної державної кишені трішки грошенят. І все ж, цього разу він не зміг обійтися без помічників. Його план передбачав наявність директора будь-якого підприємства, з яким можна було б формально укласти договір на виконання робіт. Також йому потрібен був майстер, який підписав би усі документи про виконання уявних будівельно-ремонтних робіт. Далі Солодовник подавав до тресту документи на сплату робіт, а трест оплачував їх підприємству, яке нібито ці роботи виконало. В принципі, це було нахабство. Менше покласти, більше дописати — справа звичайна, цим хто тільки не користався. А от нічого не зробити та намалювати купу роботи — то вже перебір. Але далекоглядний Солодовник усе продумав: в океані документів може загубитись все, що завгодно, а в найгіршому випадку — відповідальність на директорі підприємства і майстрові, які підписували документи. Він не залишав свій підпис на жодному папірці, й був причетний до афери лише як “духовний наставник”. Майстер же, підписуючи документи, повинен був перевірити на місці, як виконані роботи, а про директора підприємства годі й згадувати, бо відсутність проведених робіт виявлялась легко і він автоматично попадав під суд. Якщо глибоко не копати, то, на перший погляд, винні всі, крім Солодовника.

Не дивно, що Солодовник миттєво знайшов спільників, адже не всяка людина може приборкати найсолідшу спокусу — легко розбагатіти. Взятий за справу, я швидко з’ясував, що до розкрадання причетні троє: сам Солодовник, Василь Кропивник — майстер дільниці та директор одного з підприємств — Олександр Тимченко. Хлопці зовсім різні, одразу видно, що поєднали зусилля, аби один раз закинути сіті, впіймати золоту рибку та

розбігтися у різні сторони. Коли маховик справи став розкручуватися, в Солодовника не витримали нерви і він дременув кудись в білий світ. Все правильно — з такими величезними грошима нічого робити в маленькому містечку. А от директора Тимченка я встиг арештувати.

Майстра Кропивника я умисно не чіпав, залишив на волі та оберігав як зіницю ока. Вася Кропивник був простецьким мужиком, нікому ніколи не робив зла, а якщо і матюкався на роботяг — то лише для зв'язки між словами, щоб доступніше пояснити виробничі завдання. Вася був людиною недалекою, м'якотілою і слабохарактерною. В цьому і полягала вся цінність Кропивника — він був найслабшою ланкою в злочинному ланцюгу. Вася розповів мені все як на сповіді (хто оформляв документи, коли і як перерахували гроші, скільки кожен із трьох отримав).

Все йшло добре, залишалося спіймати Солодовника, і можна було ставити крапку. І тут у мене виникла неприємна ситуація. Тимченко мав двох діток, був добрим батьком, непоганим чоловіком. Крав не для себе, а для родини — як умів, так і турбувався про її благополуччя. Мені чомусь було жаль цю людину. Хоча арешт Сашка був вимушений та обґрунтований, на душі у мене було невесело. Сам не розуміючи чому, але я переживав, коли віддавав його під варту, адже Сашко міг очікувати суду на волі, в колі своєї сім'ї. Формально я міг бути спокійним, адже сама по собі стаття Кримінального кодексу, за якою він обвинувачувався, була достатньою підставою, щоб автоматично за санкцією прокурора заарештувати Тимченка. Але совість цього аргументу не сприймала. Скажу чесно: Сашка заарештував про всяк випадок, аби решта співучасників не змовилися та не виробили якусь спільну версію на свій захист. Минуло шість днів після арешту Тимченка. Маючи на меті пред'явлення обвинувачення і відповідний допит, я пішов до ІТУ. Очікуючи, поки караульні приведуть Сашка, я вкотре дивувався художнім витворам тюремників в оформленні місць позбавлення волі та гадав, якого біса в подібних установах стіни фарбують в такий колір, який є найбільш гнітючим і неприємним для ока людини. Мабуть, за їхнім задумом, людина повинна страждати і від візуальної отрути, щоб знала різницю між свободою і неволею. Але нас за що карають?

Сумна обстановка кімнати для допиту складалася лише з двох табуретів, столу і тумбочки. Цей скромний меблевий гарнітур був намертво прибитий до підлоги. От захочеться посунути табурет, щоб сісти зручніше, а дзуськи. Сидиш скрючений, як на голках, а все заради того, щоб учасники слідчих дій не могли використати меблі як допоміжний матеріал при з'ясуванні об'єктивної істини по кримінальній справі. Що найбільше вибивало мене з рівноваги, то це віконечко за спиною — малюсіньке, немов амбразура, та ще й з намордником із товстелезних металевих прутів. Здавалося, що не тільки світло, а й сонячні промені не можуть сюди пробитися, від чого в

міліцейському курятнику завжди гостювали недобрі бруднуваті сутінки. Навіть в сонячний день доводилось вмикати електричну лампочку, але й та за слабенької напруги блимала немов свічка і тільки розганяла полохливі тіні по кутках темної кімнати.

Нарешті черговий міліціонер привів Сашка. Він тримав руки за спиною, голова була опущена, спина зсутилася, обличчя пожовтіло, очі пусті, губи безкровні, зжаті в одну білу смужку. Мій арештант кволо опустився на табурет і сидів мовчки, не підіймаючи голови. Я дивився на нього і бачив, що переді мною сидить напівживе тіло, в якому дух ніби вагається, чи покинути плоть та невдячний злий світ, чи пережити горе разом з хазяїном. Видно було, що його душевні муки вирвалися на волю і лягли на обличчя чорною тінню під очима, збили волосся в нечесані пасма, зігнули додолу сильне молоде тіло.

Не встигли розговоритися, як він несміливо сунув мені в долоню зім'ятий папірець.

— Сашко, що це таке — явка з повинною?

— Ні, я знаєте, сидів, сидів... Сашко гірко здихнув, — от взяв та й написав вірші. Для вас вірші...

— Я начебто не дівчина, і раптом для мене вірші. З якого це дива?

— У мене відкрилося третє око. Знаєте, товаришу слідчий, я бачу свою долю, бачу чужі. Це як кіно дивитися. Загадав і бачиш майбутнє. Проносяться тіні, обриси, неясні обличчя. З цієї мозаїки я складаю свою версію майбутнього.

— Ти ба!

— Ви не хвилюйтеся, у вас все буде добре. Я це бачив. Ви хороша людина. Тільки не тут професію обрали, — сказав тихим голосом Тимченко.

Я розгорнув папірець, і побачив як в нерівних рядках розплакалася нещасна душа, а затьмарений розум розкидав слова на папері так, що не під силу було сторонній людині зрозуміти сутність написаного; не виходило скласти слова в одне ціле, бо текст не підпорядковувався логіці; просто кожне слово мало самостійне значення і жило своїм окремим життям.

— Поїхав, — подумав я, — геть збожеволів. Я пильно подивився на Сашка і замислився: а може хитрує, розраховує на жалість.

Але Тимченко сидів мовчазний і незворушний мов схимник у келії, відсторонений від усього. З боку глянеш, ніби нічого з себе не удає; очі байдужі, обличчя спокійне. Що всередині коїться, що там нуртує — не вгадаєш. Хтозна, може Сашко дійсно так пригнічений фактом арешту і нелегким буттям під вартою. Для когось той арешт як з гуся вода, а для іншого взяття під варту буває гірше смерті. Лютий сором, стид, страх стерв'ятниками гризуть рештки свідомості, а потім цілі зграї найчорніших почуттів починають убивати душу, виснажуючи організм до кінця. В такий момент немов

граната розривається в голові — не кожна психіка витримає. Це сьогодні в'язень пише вірші слідчому, а що буде завтра? Для Тимченка все тільки починається, і попереду на нього чекають більш серйозні випробування. В ІТУ я міг утримувати обвинуваченого лише 10 діб, після цього він має бути відправлений до СІЗО. А там інший порядок, інші умови утримання, тобто все набагато складніше та гірше. Я бачив, що розтоптаний, принижений та вирваний зі звичного життя Сашко надламався і вже готовий віддатися будь-якій чужій волі, опуститися на саме дно, втрачаючи свою гідність і моральні цінності. В моїй душі ворухнулося співчуття до Сашка, а за ним враз з'явилися сумні думки. Я сам був батьком, ростив маленьку доньку і уявляв, як вона чекає поки прийде татко, принесе ввечері гостинця від зайчика, а його все немає і немає. Дитині незрозуміло, де зараз татко і чому його немає поруч. В своїх чистих помислах дитя чекає рідну душу, кожного разу відгукується на дзвінок, біжить до дверей із сяючими очима, але це знову не тато... Тьху, аж сльоза набігла на очі. Мені стало дуже шкода і нерозумного Сашка, і його дітей, і дружину.

Допитавши Тимченка, я піднявся на другий поверх у свій кабінет і віддрукував постанову про зміну запобіжного заходу з арешту на підписку про невиїзд. За всіма процесуальними правилами, я мав право звільнити Тимченка лише за згодою прокурора. Підійшов до кабінету прокурора і став перед дверима, думаючи — навіщо мені потрібен той гуманізм? Неспішно відкрив двері й просунув голову. Губенко сидів за столом, стукав по ньому долонею і знову комусь кричав у телефонну трубку. Могло здатися, що Микола Іванович сьогодні злий, і краще до нього не заходити. Але хто його добре знав, той розумів, що це в прокурора така манера спілкування з оточуючим світом.

Губенко махнув мені рукою, що означало — давай, заходь. Чекаючи поки прокурор закінчить телефонну розмову, я розглядав портрет Генерального секретаря ЦК КПРС Горбачова. Цікаво, по телевізору його показують з великою, на всю лисину, неправильної форми родинною плямою, а на портреті голова верховного боса світиться таким божественним сяйвом і чистотою, що починаєш ставити під сумнів бачене по телевізору. Що значить ікона в порівнянні з життям — знаєш, що не так, але віриш намальованому.

— Петро, що сьогодні хочеш від мене? — миролюбно запитав Губенко.

— Микола Іванович, я тут постанову приніс на звільнення з-під варті Тимченка — підпишіть, будь-ласка.

— Ти здурів, чи що? Ти знаєш яка в нього стаття?! Розстрільна! Його місце в тюрмі. Ну що ви за люди — то просите арештувати, а сьогодні, бачиш, потрібно випускати. Я хто такий, га? Оце тут сиджу і підписую все, що мені принесете?

— Микола Іванович, ви ж знаєте, що Тимченко людина нормальна, у нього родина, діти неповнолітні, постійне місце роботи і проживання. На відміну від Солодовника, він нікуди не тікав. Пам'ятаєте, ми ж його арештовували лише тому, що потрібно когось арештувати для ізоляції від спільників, щоб запобігти змові. Сьогодні побував в ізоляторі, бачив Тимченка — він повністю зламана людина. Якщо потрапить до СІЗО, самі ж здогадуєтесь, що з ним там можуть зробити.

— Тоді арештуй когось замість Тимченка, а я, в свою чергу, випущу його на волю. Зрозумів? Так, у мене все, мені ніколи — іди і працюй.

Що ж, після слів прокурора у мене є хоч якийсь вибір, а міг би взагалі впертися і відмовити. Знаючи характер прокурора та його запальну вдачу, я з легкістю міг нарватися на деякі розповсюджені модифікації російської мови, якими Микола Іванович володів досить вправно.

Почувся стук у двері, я крикнув “заходьте”, і поріг кабінету переступив Качан. Він розмашисто кинув на стіл блок сигарет “Столичні”. Ніби хотів сказати: пали і радій неочікуваному щастю. Сигарети “Столичні” — то не якийсь смердючий “Експрес”. Тверда, червона з білим упаковка, якісний тютюн, чудовий фільтр — то була мрія для будь-якого поважного курця. В той час все було дефіцитом, а Качан мені добряче помагав. Потенційна загроза, що її становила для торгівельного люду посада Качана, давала нам непогані плоди у вигляді доступу до різних благ комуністичного, але голодного раю.

— Пишете, Петро Анатолійович? — запитав Качан весело.

— Пишу.

— А мої хлопці таке пишуть, що живіт можна надірвати. От двієчники. Коли нормальні діти граматику проходили, ці хлопці мабуть з рогаткою за горобцями бігали.

— Що трапилося?

— Отримую інформацію, що продавці нашого універмагу займаються пересортицею. Ну, знаєте, це коли дороге м'ясо змішують з більш дешевим і продають за однаковою ціною. Зрозуміло, що за високою. Різницю, зрозуміло, кладуть собі в кишеню. Такий собі нехитрий спосіб розбагатіти. Направляю туди свого опера Миколу Левченка — начебто не балабон, мужик серйозний і досвідчений. Пішов, розібрався і доповідає, що інформація підтвердилася. Дає мені протокол. Я ж на радощах, не читаючи протокол, понісся до начальника рапортувати про успіхи нашого відділу.

— І що той?

— А що той? Почитав і запитусь: з яких це пір у наших продавщиць між ніг яйця?

— Не зрозумів?

— От я і не зрозумів. А начальник каже: візьми протокол та почитай. Я за протокол і дивлюся, що там Левченко міг надряпати. Читаю, а той дурень,

розписуючи пересортицю м'яса, фіксує на папері: "...цим протоколом встановлено, що за прилавком у продавщиці універмагу № 4 Манжус Ганни між ногами виявлено бичі яйця...!"

— Га-га-га, — зареготали ми від душі.

— Що, так і написав "між ногами виявлені бичі яйця"? — запитав я, ледве вгамувавши сміх.

— Клянусь. Чесне піонерське, — сміючись, підтвердив Качан.

Під веселі перемовини, я й розповів Качану про свою ситуацію. Що не кажи, але жалість до злочинця, одночасно із жагою до безкомпромісної боротьби зі злочинністю, розпалили внутрішню боротьбу між розумом і серцем, від чого я розривався навпіл, не знаючи якому з почуттів віддати перевагу. Тут вже й Качан зацікавився, як же розрубати цей Гордіїв вузол, аби усім догодити.

— Петро Анатолійович, а чого вигадувати? Давайте заарештуємо Кропивника. Цьому п'яничці однаково де бути — чи валятися під тинном, чи сидіти в тюрмі. Його вигнали з роботи, так він навіть не просихає. Кажуть люди, що смокче зеленого змія, починаючи з ранку. Загонимо на нари, так хоча б встигнемо врятувати його печінку.

— От чим тішить мене радянська влада, так мабуть тим, що любить бідних. От скажи, Трохимович: хоч працєю, хоч не працєю, а все одно житимеш бідним. Можеш сидіти на роботі хоч цілодобово, а все рівно тобі ніхто більше, ніж 120 рубчиків, не заплатить. Одне добре — можеш пиячити, ледарювати, клеїти дурня, а з голоду не подохнеш...

— Наша рідна влада ні жити, ні померти не дасть... То що будемо робити з Васьком?

— Розумієте, з Кропивником не все так просто. Він добряче допоміг слідству своїми свідченнями, все розказав як було. Варто лише його арештувати, в камері грамотії йому такого порозказують, що ого-го... Візьме Вася — здуру відмовиться від своїх показань, а нам потім думай, що його далі робити. Зрозуміло, що Васька докотився до тієї межі, коли людині, що тюрма, що воля — все єдино. Але Кропивник наче стовп цієї кримінальної справи, отже можемо нашкодити самі собі.

— Виходить, що в тюрму Кропивника за нашою волею посадити не можна. А якщо йому закортить в тюрму — от захочеться сісти і край, — то ми не маємо права йому в цьому відмовити? — хитро всміхнувся Качан.

— Із якого дива Кропивник буде проситися в тюрму? — запитав я.

— З яких причин, то вже не має значення — головне, щоб просився.

Ми з Качаном посміялися та й на тому розійшлися. Але Трохимович одразу перейшов від слів до діла. Перше, що він зробив, — поїхав до селища Комарин, яке ховалось в соснових хащах на білоруській стороні вздовж берега Дніпра. Навколо глухомань, але село чимале. Назва його хоч і при-

родна, але не така вже проста: от скажеш “Комарин”, і їхати туди вже не хочеться. Треба ж було, щоб така жива істота як комар, саме тут настільки допекла людину, щоб для села не знайшлося кращої назви... Отож, в цьому селі народився, жив і збирався померти наш Кропивник.

Василя було легко знайти серед сільських мужиків, що стояли веселим гуртом біля магазину. Він вже був напідпитку, Качану не зрадів, але й не здивувався. Навіть п'яним він був готовий до того, що в будь-який момент по його душу можуть прийти. Достеменно невідомо, що саме Качан казав Василеві, бо Трохимович розповідав одне, а Кропивник згадував геть інше. Як би там не було, а Василь боявся міліції найбільше в світі, тому вже на другий день стояв як штик перед Качаном, поголений і майже тверезий.

Вася Кропивник на роботі намагався хоч якось тримати себе в руках. А тому, якщо і пив, то своїм зовнішнім виглядом не вирізнявся особливо серед роботяг. Тоді пили майже всі, а значить Василеві вдавалось довгий час виглядати пристойним працівником. Червоне обличчя, в силу специфіки будівельних робіт, легко списувалось на природні фактори, а запах алкоголю — на зміцнення дружби з постачальниками та іншими потрібними людьми. Після okazії з невдалими приписками Кропивника, звичайно, вигнали з роботи, і Василь пішов на дно — такого і штовхати не потрібно.

З жінкою він розлучився вже давно, жив в одній хаті з батьками. Господарство вели батьки, а Василь усе ходив від однієї компанії до іншої, марнуючи час. З моральної точки зору (прости нам, господи, такі слова), для нас з Качаном невдаха Василь був ідеальною жертвою для арешту і найменш безболісним варіантом.

Ледве Василь потрапив до кабінету Качана, як той почав здалеку “обробляти” Кропивника, розмовляючи з ним по-дружньому, по-чесному, по-чоловічому — ну, як водиться в нашому міліцейському товаристві. Володимир Трохимович напустив туману стурбованості та все випитував у Кропивника, чи не має він можливості переховатися на деякий час, чи-то в рідні, чи-то десь на численних островах Дніпра. Незрозумілі питання людини у міліцейській формі схвилювали Василя, дивні пропозиції збивали з пантелику, а маска дружелюбності на пиці міліціонера геть вибивала його зі звичної колії. Василь може й не мав багатого досвіду спілкування з правоохоронними органами, але від народження мав свою голопузу правду життя: точно знав, що дружелюбність міліціонера нічого доброго йому не обіцяє. Василь бідкався, не розуміючи, для чого йому потрібно ховатися, й що за нова халепа, в яку він скочив.

А Качан старанно і талановито змальовував безпорадність міліції в невдалому полюванні на Солодовника. Розповів і про те, що той ніби вже купив пістолет (міліція навіть знає який саме й в кого), а все з однією метою — вбити Кропивника... Тут Качан раптом перекинувся на іншу тему; більше

години пояснював він Кропивнику як переймається його долею, яке гарне враження справив на нього Василь своїм щирим бажанням вивести злочинців на чисту воду і реально допомогти слідству. Чим далі Качан відходив від фрази про те, що Солодовник готує вбивство, тим більше Василь намагався до неї повернутись. Але Качан не давав йому такої можливості, вдруге пояснюючи Василеві причину своєї симпатії. Бідний Кропивник до того налякався, що вже благов Качана розповісти, чому ж Солодовник хоче його вбити. Трохимович нарешті пожалів бідолаху і розповів, що до міліції з оперативних джерел надійшла інформація про те, що організатор злочину Солодовник (дуже небезпечна людина) намагатиметься вбити Кропивника, бо той дав викривальні свідчення про нього. Прибравши ж свого співучасника, він знищить основне обвинувальне джерело доказів його вини — від мертвого ж показань не отримаєш. Зі слів Качана, Солодовник вбив би і Тимченко, але той, дякувати богам, арештований, і Солодовнику до нього не дістатися.

Тут Качан знову забувся про Василя і почав розповідати про скрутне становище міліції, про незадовільне забезпечення матеріальними та людськими ресурсами. З гіркотою в словах, Качан пояснив, що навіть за такої очевидної небезпеки міліція не може захистити хорошу людину (тобто Василя) від злочинних намірів. Качан поділився з Кропивником і своєю бідю — надола ця клята собача робота, готовий хоч сьогодні звільнитися, але ж потрібно допрацювати до пенсії... На питання Василя про те, що ж йому робити в такій ситуації, Качан порадив рятуватися самотужки. Разом з тим, він висловив сумнів, що Василь зможе надійно сховатися, адже Солодовник знайде його скрізь (у Солодовника вибір невеликий — або вбиває Василя, або його розстріляють за рішенням народного суду). Кропивник уже всерйоз налякався, йому було зовсім не до сміху. Що не кажи, а Солодовник мужик крутий, убити йому — раз плюнути, якщо все одно можуть за вироком суду розстріляти. Василь став зовсім похмурим, і мабуть в душі вже каюся, що дав вплутати себе в цю історію з приписками. Аж раптом Качана осяяла думка: є людина, яка може врятувати Василя від біди — слідчий прокуратури. Качан вголос розмірковував: якщо слідчий заарештує Кропивника, то він буде надійно ізольований від Солодовника, оскільки Василь в такому випадку перебуватиме в надійному місці та під надійною охороною.

Василі пропозиція сподобалась, він навіть повеселішав, але Качан засумнівався — чи прийме слідчий прокуратури рішення про арешт, адже він також ставиться до Кропивника з симпатією... Крім того, Качан попередив Кропивника, що вся інформація про злочинні наміри Солодовника є таємною — він ризикує своєю посадою, розповідаючи сторонній людині такі подробиці. Але ж Качан пішов на це лише з однією шляхетною метою —

врятувати життя Кропивника, а тому благав Василя мовчати і жодним словом не підвести його під монастир.

Я знав про сценарій Качана, а тому був готовий до візиту Кропивника. Але я не міг передбачити, що він буде таким емоційним і наполегливим.

Кропивник не ввійшов, а влетів до мого кабінету.

— Товаришу слідчий, заарештуйте мене.

— Василю, ти здурів, чи що?

— Я хочу, щоб ви мене арештували, — запально повторив Кропивник, зриваючись на крик.

— Василь, ну ти даєш: як тебе можна арештувати, коли ти все розповів, так допоміг слідству...

— Ні, ви мене арештуйте, і все! Вам яка різниця? — репетував Василь.

“Молодець Кропивник, не здає Качана, охороняє таємницю, як партизан”, — подумав я.

— Василь, хіба в тюрмі медом намазано? Якого чорта тобі туди хочеться? Ти не дурій. Тут краще не жартувати, — грав я до кінця.

— От що ви за людина?! Вам шкода мене в тюрму посадити, чи що? — вже не втримався Василь.

— Кропивник, нічого на мене кричати, для вашого арешту потрібна санкція прокурора. Спочатку мені потрібно сходити до прокурора, узгодити з ним це питання. Так що їдьте до дому — це робиться не так швидко, як можна собі уявити. Не поспішайте, я викличу вас одразу, якщо зможу отримати згоду прокурора на арешт, — перевів я розмову на офіційний лад.

— Та що ви мені тут розказуєте? Що ви баки забиваєте? Я хочу в тюрму — і все! Ладно, я бачу ви тут нічого не вирішуєте. Я краще піду до прокурора...

Не закінчивши речення, Василь побіг до сусіднього кабінету, в якому й сидів мій прокурор. Така поведінка Кропивника не вписувалась в наш сценарій, але вже нічого не вдієш. “Мда, перестаралися”, — промайнуло в голові. Прокурора ж ми про свої плани не сповіщали... Одразу уявив собі його реакцію на прохання Кропивника. Це мабуть буде вперше в його практиці, коли людина сама проситься в тюрму, та ще й так наполегливо. Я прислухався: ага, щось загуркотіло; хтось на когось кричить, але хіба розбереш... Хвилин за п'ять до мого кабінету влетів прокурор власною персоною. Обличчя червоне; розгубленість, здивування і начальницький гнів так густо на ньому змішалися, що тепер і не вгадаєш, що буде далі. Я завмер, бо знав запальну вдачу Губенка.

— Петре, а ну поясни, що тут відбувається?! Що сталося з Кропивником — я не можу вигнати його з кабінету, він просить, щоб я його арештував, бо ти відмовився це робити. Що ви тут з Качаном витворяєте, га? Якого

чорта тут робить Кропивник, з якого хріна він проситься до тюрми? О, в тебе бачу добрі сигарети... Ну-ну, слідчий курить “Столичні”, а прокурор давиться “Експресом”. Дай закурити.

— Микола Іванович, беріть усю пачку. Мені тут Качан підкинув аж цілий блок.

— Я так і знав, що тут замішаний Качан! Де Качан, там якась пригода. Це ж він прив’язав собаку до машини ДАІшників, що ті півдня не могли до машини підійти? От порода — як щось втне, то хоч стій, хоч падай!

— Микола Іванович, та Качан не має жодного відношення до Кропивника. Ви ж самі сказали: арештуй кого-небудь, тоді Тимченка відпустимо. Що ж тут поганого, якщо одна людина не хоче сидіти в тюрмі, а друга туди проситься і вважає, що там буде краще, ніж на волі? Давайте підемо назустріч Кропивнику — він буде нам вдячний. А якщо йому не сподобається, то ми невинуваті — сам просився.

— Ох, Петро, ну ви даєте! Хоч би попередив, а то зранку влаштуєш концерти не кому-небудь, а самому прокурору. Ну погорілий театр! От артисти! Я вже повірив, що людина хоче в тюрму. Скільки живу, а такого не бачив!

— Микола Іванович, а де Кропивник? Невже вигнали?

— Ага, такого виженеш. Такий гвалт підняв, каже: без конвою нікуди не піду. Сидить в кабінеті. Чекає...

— То може я швиденько постанову на арешт надрукую?

— Друкуй, куди вже тут дітися... Ладно, давай пару пачок “Столичних” і принось постанову. Тільки бігом, а то мені скоро їхати в міськвиконком.

Кропивника заарештували, Сашка Тимченка випустили і він повернувся до своєї родини. Сашко навіть не здогадувався, кому має низько вклонитися за свою свободу, як і не знав справжньої причини свого виходу на волю. Тоді були дивні часи: ми, представники правоохоронних органів, часто робили якісь добрі вчинки не тому, що нам давали хабарі, а тому що відчували себе людьми і намагалися чинити по-людськи. Чомусь тоді боліла душа, а серце не було сповнене ворожнечі до людей, які потрапляли до кабінету слідчого. Ми не зазирали їм в кишені, не оцінювали докази з точки зору товщини гаманця...

Звичайно, з Тимченком все сталося по-доброму, по-людськи. На суді йому також пощастило — дали умовний строк позбавлення волі. Він єдиний з усієї компанії залишився на свободі. От тільки грішний я перед Ваською Кропивником, бо така вже формула життя — там де добро, там і зло ходить поряд. Такий баланс природи.

**Весна 1992 року
“Сила слова”**

Весна. Реформи трясуть країну, як дурний грушу. Фінансова скрута вивертає кишені, й бере нас з дружиною за горло. Треба якось годувати сім'ю, а зарплата слідчого менша за допомогу по безробіттю. Вибір невеликий: або брати хабарі, або змінювати роботу. Сама думка про хабарі опікає мозок, всередині все протестує, ніяк не можу уявити, що після цього зможу дивитися на своє обличчя в дзеркалі й втриматись від презирливого плювка. Хочеться заробляти гроші чесно. Мабуть, я дивак...

Потрібно щось змінювати. Однак вибір є непростим: я люблю свою роботу слідчого, мені не хочеться змін, вони мене навіть лякають. Керівництво з обласної прокуратури вмовляє залишитися. Навіть місцевий Зевс змінив гнів на милість — Микола Іванович просить працювати й надалі, обіцяє перспективи кар'єрного зростання. Знаю, що бреше, але хочеться вірити. Почалися безсонні ночі. Я вже звик до влади над людиною. Це почуття схоже на наркотик, воно багатьох тримає в органах, деякі готові працювати задарма, аби з дня у день відчувати оту клятву, але приємну наркотичну насолоду. Мене лякає майбутнє, мені страшно, що в новій професії я буду ніким, бо там у мене не буде влади. Я йду в адвокати. А це — робота з іншого боку барикади; схожа на роботу слідчого, але з точністю до навпаки. У силових структурах навіть якщо не все знаєш, то можна компенсувати свою дурість наданою законом владою, а якщо її замало, то завжди є можливість скористатися владою прокурора. А що адвокат? Він на задвірках правоохоронної системи. Він як собака, що грізно гавкає, але якщо він прив'язаний, то можна спокійно йти повз і не звертати уваги. Влада давним-давно і надійно прив'язала адвоката процесуальним цепом до дишла закону. Від нього одна шкода — дратує міліціонера, слідчого, прокурора, суддю. Але адвокат — це вільна професія. На цій ниві, якщо поталанить, можна вільно заробляти гроші. І я переходжу в адвокати.

Перша справа. Незвично почувати себе в новій іпостасі. Спочатку забуваєшся, що ти захисник, і мимоволі дивишся на справу очима слідчого.

В цій справі нам з Іваном Дахно не щастило з самого початку. Точніше, не щастило Івану. Я вперше взявся за адвокатську роботу, тож користі з мене небагато. А Іван примудрився вкрасти 300 цеглин з будівельного майданчику саме в той час, коли в країні розгорнуто кампанію по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності. А що таке кампанія? Он, варто було оголосити боротьбу з пияцтвом, як вирубали під корінь усі виноградники, не зважаючи на їхню світову цінність і те, що на відновлення знадобляться довгі роки і важка праця. А з людиною в нас завжди було все просто —

механізм направлення до місць позбавлення волі був єдиним, який завжди працював безперерійно та злагоджено.

Мій Іван попався з тою цеглою “на гарячому”. Бідолаха не встиг від’їхати і ста метрів від будівельного майданчику, як налетіла міліція, і пішло-поїхало. 300 цеглин в масштабі великого будівництва — просто дурниця. Навколо будівлі, на якій працював Іван, розбитих цеглин валялось стільки, що з них запросто можна було вигнати невеличку хатинку в два поверхи. Але до того нікому не було діла, а от 300 вкрадених цеглин — це вже зовсім інше, це соціалістична власність, яка на час кампанії перебувала під особливо суворою охороною закону. За крадіями ганялися всі, бо суха та безжалісна статистика вимагала жертв. Чим більше їх було — тим краще, отже міліція працює.

До того ж, на свою біду, Дахно був майстром, а це докорінно змінювало справу на гірше. Це вже було розкрадання державної власності шляхом зловживання службовим становищем — ст. 84 ч. 2 Кримінального кодексу УРСР. Якби оті 300 цеглин вкрав простий роботяга, то відбувся би переляком та колективним осудом своїх товаришів. Івану ж “світило” позбавлення волі на тривалий строк. Моя інтуїція підказувала, що в цій справі адвокат, як той духовий оркестр на похоронах, — грай-не грай, а покійника все одно понесуть.

Наступив наш з Іваном судний день. Хто з нас більше нервував — одразу і не скажеш. Моя колега Людмила Петрівна, розкішна квітуха молодця, на всі мої переживання реагувала філософськи, переконуючи мене, що для адвоката немає значення — виграв він процес, чи програв. Головне, щоб клієнт не сумнівався в тому, що без адвоката могло бути набагато гірше. Людмила Петрівна, яка мудра жінка, вже знала все те, що мені доведеться взнати і пережити. Вона любила свою професію, а не заробіток, який вона давала. Не раз повернувшись із суду, Людмила Петрівна казала мені: “Петро Анатолійовичу, з нашою роботою ви будете жити добре, але це вам дорого обійдеться”.

Наш міський суд знаходився в Київському кварталі у двохповерховому житловому котеджі. Зі зрозумілих причин, ця хатинка була мало пристосована для відправлення і торжества правосуддя. Всі учасники судового процесу збиралися в найбільшій за розміром кімнаті, яка мала служити господарям вітальнею, а тапер була залом судових засідань. На стінах — старі вицвілі шпалери; зачовгана паркетна підлога; на дверях і підвіконні — облізла фарба. Навпроти входу під стіною стояв довжелезний стіл і три стільці з високими спинками — це було місце для суду. Зліва і справа від нього, на відстані не більше одного метра, розташувалися невеличкі столи для адвоката і прокурора. Подалі трьома рядочками стояли звичайнісінькі домашні стільці для глядачів. Перед ними стояв окремий стілець для підсуд-

ного. На підвіконні єдиного в цій кімнаті вікна стояло декілька вазонів, які хоч якось прикрашали похмуре приміщення.

Стільці для глядачів вже заповнили численні родичі Івана, жінки всілися на перші ряди, а чоловіки позабивалися в кутки. Прокурор вже вмовився за свого стола, а подалі від нього сіла молоденька секретар судового засідання. Сьогодні до суду прийшов особисто Губенко. Він цього не любив, і зазвичай ганяв на судові процеси своїх помічників. Та на цей раз справа була злободенна, її розгляд мав відбуватися привселюдно і показово, а тому Микола Іванович мусив прийти, аби підкреслити своєю персоною значимість сьогоднішнього судового вироку для всієї держави. Прокурор сидів похмурий і демонстрував свої грізні наміри — повів очима по залу, наче дві шаблянки блиснули. Дівчинка-секретар не звертала на нього уваги і посміхалася своїм думкам. Місце суду було порожнім. Я розкладав папери, коли конвой вштовхнув до зали арештанта Ваню Дахно. Занапали хлопця — стоїть у наручниках, голови не підіймає, насуплений, нещасний... Що вдієш: на честь чергової кампанії по боротьбі з криміналом Івана одразу заарештували і на час слідства запроторили до відомого Лук'янівського СІЗО. Мати побачила сина, зойкнула і почала тихо плакати, витираючи сльози краєм хустинки. Серед родичів зростало напруження, змішане зі страхом за долю непутячого Івана. Але ось за дверима почувся перестук жіночих каблуків. Щойно зачувши його, секретар скочила на ноги і почала видивлятися на вхідні двері. Всі присутні в залі дружньо повернули свої голови в той самий бік. Коли двері відчинилися, секретар дзвінко закричала: "Встати, йде суд". Всі підвелися, а до залу зайшли три жіночки, які рішуче попрямували до найбільшого столу. Коли вони сіли, жінка, що зайняла місце посередині, владно кинула до залу: "Сідайте". Всі присутні розсілися по своїх місцях і поглядали на жінок з певним острахом і цікавістю, адже саме в їхніх лагідних руках у цю мить була доля горопашного підсудного. Але ми з прокурором точно знали, що все вирішуватиме та жіночка, що сіла посередині. Це була суддя Ірина Митрофанівна Мігуля, а двоє інших — звичайні народні засідателі. Останні, за логікою нашого закону, мали стати голосом народу, але в житті були гарною декорацією радянського правосуддя і практично нічого не вирішували.

Ірина Митрофанівна мала репутацію вельми досвідченого судді, й була в тому віці, коли жіноча краса змінюється на мудрість. Чи-то від природи, чи-то від свого непростого життя, вона мала досить владний характер та іронічний, гострий розум. Варто було Ірині Митрофанівні уважно глянути на людину, як у тієї з'являлось відчуття, що вона потрапила під рентген — одразу хотілось покаятися, навіть якщо жодна вина не обтяжувала смиренну душу. Ірину Митрофанівну побоювались, до неї підлещувалися, з нею шукали дружби либонь не останні люди нашого містечка. Навіть мій вже ко-

лишній, але суворий прокурор поводився з нею напрочуд лагідно, і ніяків, варто було Ірині Митрофанівні підвищити голос. Важко було уявити, скільки людських доль пройшло через її руки; чого вона тільки не бачила і не чула в залі суду. І куди я поліз? От халепа! Ні, я тут нічим не можу зарадити... Але рано чи пізно в адвоката має бути перша в житті справа!

Сьогодні Ірина Митрофанівна виглядала так, немов чиясь міцна рука розгладила її обличчя від зморшок, очі світились добром, а куточки вуст хвалили посмішку. Було видно, що суддя в гарному настрої і добре почувався, а для жінки її років це дуже важливо. Що ж, суддя — така сама людина, як і всі інші, тільки зіпсована юридичною освітою, бо з часом набуває чимало комплексів через свою роботу. Багато хто з суддів, наприклад, недолюблює відвідувачів храму правосуддя. І це не дивно, адже суддівство — не найкраще джерело любові до людей. Але, на щастя, повністю позбавитися нормальних людських почуттів нікому із суддів не вдається. Буває й таке, що емоції судді, які зовсім не пов'язані з поточною справою й з'явилися задовго до її розгляду, раптом виплескуються в судовому засіданні й так кардинально змінюють долю людини, що жоден оракул такого не передбачить...

Розпочалися перші формальні процедури. Мій Іван смиренно стояв перед судом. Стояв красивий і статний, навіть два місяці арешту аж ніяк не відбилися на його природній вроді. Високий, білолиций, з чорними бровами і пишним кучерявим чубом він виглядав звабливим хлопцем. Глянеш — козак, та й годі.

Мігуля оголосила початок слухання справи, склад суду, запитала про відводи, роз'яснила права сторін і механічно просувалася далі звичним шляхом, аж поки не дійшло до з'ясування особи підсудного. На питання “Ваше прізвище, ім'я, по-батькові?”, “Рік і місце народження?” “Судимий чи несудимий?” Дахно відповідав спокійно і впевнено. Але просте і безневинне питання “Ваш сімейний стан?” чомусь змусило Івана зникнути.

— Ваш сімейний стан, підсудний? — повторила запитання Мігуля, з цікавістю поглядаючи на Івана.

— Та я, товариш суддя, того... Ні, ото краще запишіть у протокол, що я холостяк, — при цьому він стурбовано глянув на рідню, що сиділа позаду, ніби шукаючи у них підтримки чи поради.

— Як це “запишіть”? То ви одружені чи не одружені? Може врешті-решт скажете точно? — забавлялася суддя.

— Ну як його мені сказати.... А що, обов'язково про це говорити? Я щось не второпаю, як моє одруження пов'язане з тою чортовою цеглою. Давайте я відповім на інше питання, якщо хочете, — безхитрісно сказав Іван.

В очах Мігулі застрибали бісики. Вона опустила голову, роблячи вигляд, що заглядає до паперів, а потім тихо та іронічно запитала: “Дахно, то ви

розкриєте, чи не розкриєте суду свою таємницю? Вже й мені цікаво, що там з вашим сімейним станом...”

— Скажу. Якщо вже так треба, то скажу. Та був я жонатим, примудрився ж! Три роки жив-мучився, тепер навіть згадувати не хочу. Оце розлучився, наче наново з’явився на світ. Пишіть сміливо, що я холостяк, — видихнув Іван з таким полегшенням, ніби перестрибнув прірву.

— Це означає, що ви свій шлюб таки розірвали? Дахно, я правильно вас зрозуміла? — перепитала суддя.

— Чотири місяці тому розлучився, в паспорт штамп поставив — усе як має бути, — із задоволенням відповів Іван.

— Що ж, нарешті ми почули від вас правду. А тепер, підсудний, слухайте мене уважно. — В голосі Ірини Митрофанівни почулися суворі інтонації. — Поряд зі мною сидить народний засідатель. Вона теж неодружена, недавно розлучилась. Якщо ви пообіцяєте перед судом, що одружитесь з нею, то зі свого боку я обіцяю, що суд не посадить вас до в’язниці. На мою думку, результат від одруження буде винятково позитивний, бо вона, якщо вже візьметься, то гарантовано виховає з вас гідну радянську людину, якій в голову більше не стукне щось вкрасти...

Суддя проговорила все це, немов той Левітан — чітко, повільно і безпристрасно. На обличчі цієї бестії не ворухнулася жодна зморшка, лише очі аж горіли невгамовним вогнем молодого бешкетування.

Мій Іван схилив голову, і було видно, що він серйозно замислився над пропозицією судді. На одній шальці терезів правосуддя була в’язниця, а на іншій — одруження. В залі запанувала неймовірна тиша. Перестали рипіти старі стільці, завмерли конвойні, швидка рука секретарки заклякла на розкиданих папірцях судового протоколу. Прокурор вже хотів підвестися, аби щось сказати, але, глянувши на Ірину Митрофанівну, передумав і сидів мовчки, ніби йому заціпило. Завмер і я. Лише якась муха билася в скло — в тиші судового засідання її дзижчання було таким надривним, що на мить здалося, ніби повз будівлю суду раз за разом проноситься щонайменше мотоцикл.

Іван думав; стояв такий спокійний, врівноважений, сповнений внутрішньої гідності, ніби в цю мить остаточно вирішував для себе питання життя і смерті. Більше двадцяти пар очей не зводили з нього погляду, а він стояв і думав. Нарешті Іван повільно підняв голову, зітхнув і тихо, неспішно промовив:

— Ні, товаришу суддя, одружуватись не буду, краще вже в тюрму!

І тут наче гать прорвало. Першою в кулачок пирснула секретарка, а потім аж зайшлася соловейком; прокурор, відкинувшись на спинку стільця, загоготав наче той гусак. Ірина Митрофанівна закрила руками обличчя, а її плечі аж заходились від німого сміху. Несамовитий регіт ще довго переко-

чувався залю, розбиваючись об стіни тісного приміщення, які до цієї миті чули лише сльози і прокльони. Сміялися всі, крім Івана. Він розгублено оглядався навкруги і не міг второпати, що ж такого смішного у його словах. Очевидна безпорадність підсудного додавала сміху нових сил, і він перекочувався ще дужчими хвилями, не роблячи різниці між прокурором, суддею чи глядачем у залі.

— Добре. Прошу всіх заспокоїтись!

Голос судді змусив усіх припинити, і в залі знов запанувала тиша. Процес пішов за звичною формальною процедурою: допитали Івана Дахно, свідків, представника будівельної організації, в якій було вкрадено цеглу, дослідили письмові матеріали кримінальної справи, ми з прокурором виступили у дебатах, підсудний сказав своє останнє слово. Коліщата механізму правосуддя знову оберталися вправно і безжально, проте час від часу то в одного, то в другого із присутніх у залі, на обличчі з'являлася посмішка, яка швидко зникала в куточках губ.

— Суд іде до нарадчої кімнати для винесення вироку, — суворо кинула суддя, і, елегантно пройшовши між конвойними та глядачами, вийшла з кімнати у компанії народних засідателів, залишаючи після себе легкий аромат парфумів.

Люди в залі загомоніли, прокурор кудись побіг, чоловіки зібралися на перекур, а старенька матуся підсіла ближче до Івана і щось йому зашепотіла. Я залишився сидіти за своїм столом, машинально перегортаючи уже непотрібне адвокатське дос'є. Настрій був паршивий. Жодної надії на те, що Іван вийде на волю, в мене не було. Існують неписані правила: якщо на теренах держави відбувається цілеспрямована кампанія, то вирок має бути показово суворим. Як писав один із російських царів, “щоб іншим не було прикладом”. До того ж, Іван перебував під арештом, а якщо людина вже заарештована, то це майже стовідсотково означає подальше засудження до позбавлення волі. Міліція вже в залі, машина чекає, щоб відвезти арештанта до тюрми — все готово, лише оголошуй вирок. Так вже повелося з радянських часів, що судді дуже часто виносили вирок з позбавленням волі (що прокурор попросить, то суд і дасть). Мені лише одне було незрозуміло — що в цих судових процесах робить адвокат?

В залі зростало нервове напруження, кожен гадав, яким буде вирок. Навіть порожній стіл суду ніби мав на собі відбиток страху. Ніби за столом нікого немає, а чомусь боїшся його так, ніби там ховається чортяка, що схиляє суддів до злих вироків. І з чим зараз повернеться суд — лише господу відомо.

— Таке відчуття, наче на розпеченій сковороді. Ой, чує мій зад, що не доведеться цієї весни саджати картоплю, бо сам буду сидіти, — бідкався Іван.

— Мовчи, синку, не гніви бога. Він милостивий і зглянеться, — відповіла старенька і штурхнула своїм сухеньким кулачком в спину дебелиго Івана.

І знову тиша. Час тягнеться повільно. Але ось почулись жіночі каблучки, до зали легко вбігла секретар судового засідання, а за нею зайшов прокурор. Через три-чотири хвилини двері знову відчинилися.

— Встати, йде суд! — дзвінко щебетнула секретар.

Гримаючи стільцями, усі підвелися, а тим часом суддя і народні засідателі поважно пройшли до свого місця. Мігуля почала зачитувати вирок, але її слова не сприймалися моєю свідомістю. Я не міг усвідомлювати текст вироку, бо єдине, що хотілося дізнатись, — що ж там написано в кінці. А суддя все читала про те, за яких обставин, зловживаючи своїм службовим становищем, Іван Дахно привласнив державне майно, які докази та які свідки підтверджують його вину, як кваліфікується злочин, які є обтяжуючі та пом'якшуючі вину підсудного обставини...

— На підставі викладеного, керуючись..., — не змінюючи тональності продовжувала суддя. “Ось воно! Ну, що там?” — думав я, сповнений тривожних очікувань.

— Суд засудив..., — тут Ірина Митрофанівна зробила паузу і, оглянувши зал, зупинила свій погляд на Іванові. А наш красень, який до цього стояв ні живий-ні мертвий, так щиро і просто усміхнувся судді, ніби запрошував її на побачення. Мігуля опустила голову і продовжила: “Дахно Івана Григоровича визнати винним у скоєнні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 84 КК УРСР і призначити йому покарання у вигляді трьох років позбавлення волі...”.

Зал аж сколихнувся, старенька мати лише зойкнула, прокурор повів бровою, а конвойні глянули на Івана так, як прибиральник дивиться на завершену роботу.

Суддя читала далі: “На підставі ст. 46-1 КК УРСР відстрочити виконання вироку до двох років... а Дахно Івана Григоровича звільнити з-під варти в залі суду...”.

Відстрочка! Зал весело загомонів, люди обіймали Івана, мати плакала від щастя. Сам Іван ніяково посміхався і виглядав розгубленим, ніби не міг повірити, що він знову на свободі.

Для мене все це було вперше, а тому цікавість аж заїдала: що ж могло вплинути на суддю? Чому вона пожаліла Івана? Може, це я в своїй промові сказав щось розумне? Раптом суддя відгукнулася на позицію захисту, бо в ній було щось переконливе та вагоме? Так воно думалося, поки я піднімався на другий поверх до кабінету Мігулі.

Я постукав у двері. Тиша. Ще раз постукав. Мовчання. Потупцювавши у коридорі з хвилину, набрався духу і відкрив двері.

— А, товариш адвокат, власною персоною. І чого він хоче від суду, ко-

ли вже суд закінчився? — запитала Мігуля втомленим голосом і уважно глянула на мене з-під окулярів.

— Та я тут, Ірина Митрофанівна, щоб ви тільки правильно зрозуміли, вирішив...

— Заходь, Петре, не стій на порозі. Заходь. Сідай і кажи, чого ти хочеш.

— Ірина Митрофанівна, це у мене перша в житті адвокатська справа. Я знаю, що, за неписаним законом, мій клієнт залізобетонно мав би уже сьогодні їхати до місць позбавлення волі. А тут — таке ваше рішення. Мені цікаво — ну, щоб врахувати на майбутнє, — а яка мотивація?

— Мотивація? Ти про яку мотивацію зараз говориш?! Петре, повір мені, що я написала вирок ще до початку процесу і своєю рукою вписала три роки реального позбавлення волі. Реального! — Ірина Митрофанівна замислилась, граючись дужкою окулярів. Усміхнулася, від чого її обличчя стало звичайнісіньким обличчям доброї літньої жінки. — От козарлюга! Це ж треба таке сказати! Запам'ятай, Петре: слово має велику вагу, воно може змінити наше життя, нашу долю! До чого це я? — Ірина Митрофанівна на хвилику замовчала, а потім продовжила свою думку. — Ти подумай, якесь стерво так дістало бідолаху, що він ладен сісти в тюрму, аби не женитися. Ні, Петре, хай йому грець, але не могла я отак взяти і позбавити козака щойно отриманої волі! Хай собі буде вільний і радіє життю. Побігає до пори, але парубок він красивий, то рано чи пізно хтось його до себе прив'яже...

Суддя замовчала і вкотре замислилась про щось своє. Мені нічого не лишалось, як штовхнути спиною двері й тихесенько, аби не потурбувати місцевого ідола правосуддя, вийти з кабінету. Оце так-так, — думав я, — відповів би Іван на запитання судді по-іншому, сидів би як годиться всі три роки. Після цього хіба не повіриш в те, що слово матеріальне; що воно може нести добро або зло, загибель чи порятунок? Дива!

Квітень 1994 року “Кола на воді”

Вва роки минуло з того часу, як я почав опановувати адвокатське ремесло. Мало досвіду, зате вдосталь гонору. За спиною була робота слідчим, а це додавало впевненості — я думав, що вже схопив бога за бороду. Кажучи відверто, й досі не розумію, чому справа Котлярова потрапила саме до мене. Чужі люди з чужого міста звернулися до мене по допомогу. Я був молодим і не досить знаним адвокатом. Проте, мої нахабність і впевненість

досить часто сприймалися як ознака високого професійного рівня. Я теж вважав себе вправним адвокатом, отже заповзято вивчав справу Котлярова і не мав жодних сумнівів у своїй перемозі.

Скоріш за все, справа Котлярова дісталась мені з єдиної причини — я був адвокатом з іншого міста, з іншої області. Маючи власні, найрізноманітніші мотиви, місцеві адвокати не виявляли бажання захищати цю людину. В цій справі перехрещувалось чимало втаємничених від людського ока “можновладних” інтересів. Багатьох справа лякала своєю безперспективністю — вона була немов дорога в нікуди. На такій дорозі важко бути провідником, бо все одно приведеш людей в нікуди, і сам опинишся там же...

Микола Петрович Котляров. Про нього не було відомо нічого видатного чи екстраординарного — звичайна людина. До поля зору преси він не потрапляв, отже шукати його біографію в газетах було марно. Це вже згодом такого дізналися і понаписували — що краще й не читати. Я теж ніколи б не довідався про Котлярова, якби не довелось займатися його справою. Однак, слід почати з виміру місця і часу життя Миколи Петровича.

В Україні розпочалась епоха великих змін — вже три роки вона була майже незалежною країною. Давне місто, в якому жив Котляров, тяжко хворіло. Вулиці заповонив брудний потік неясного і незрозумілого часу, який безжально ламав звичний спосіб життя мешканців міста. В артеріях каналізації виникали тромби; вода, електрика і продукти несподівано для городян то зникали, то знову з’являлись. Автобуси і тролейбуси, втомлені дорогами і пасажирами, безрадісно їхали вулицями міста. Щойно розпочаті новобудови швидко старилися і помирали. Вітер ганяв рваний папір, торішнє листя і непотрібне навіть двірникам сміття.

Центр міста перемістився на базар. Ринкова площа стала джерелом накопичення первинного капіталу і кузнею нової влади. Досить швидко звання “рекетир” стало престижніше, ніж звання комуніста. Мешканці міста всерйоз сперечалися, хто з них раніше вийшов із лав Комуністичної партії. Люди перестали вірити в закон, звертатися до судів і міліції. Життя змушувало вдаватися до допомоги молодих, спортивно підтягнутих хлопців. На вулицях все частіше лунали постріли і вибухи. Колишня влада залишила з давньої історії міста лише дві церкви, стару в’язницю та кілька стародавніх особняків, а після себе — квадратні та прямокутні коробки будинків, численні пам’ятники Леніну й недорозвинений соціалізм. Основна маса населення переймалася тим, як вижити в цю страшну епоху, коли держава і народ почали існувати окремо, як нелюбі один одному чоловік і жінка перед розлученням.

Тим не менш, рано чи пізно кожний мешканець міста потрапляв до хитросплетіння державницьких коридорів, дверей, вікон і поверхів. Чим біль-

ше людей було в коридорі, тим значиміший був хазяїн кабінету. Чим повільніше він працював, тим ціннішими були результати його роботи. Чим більше він відмовляв відвідувачам, тим дорожчою була його згода. Якщо сказати, що чиновники не любили свій народ — це буде неправдою. Але ці люди були зв'язані по руках і ногах купою інструкцій, листів, наказів тощо. Можливо, окремо взятий чиновник був чудовою людиною, але разом вони перетворювались на міцну стіну для простих людей, яку не перестрибнути і не обійти. “Чужинці” годинами могли тупцювати біля неї, смиренно вичікувати або брати штурмом і скандалом, але стіна була непохитна. Оминати її можна було лише в “спеціально відведених місцях”. Одне з таких місць і обіймав Микола Петрович Котляров — гарний, міцний чоловік. Раніше він був кадровим офіцером, але коли на польових навчаннях трапився нещасний випадок, його комісували з армії за станом здоров'я. Поки він лікувався по шпиталях, дружина його кинула, захопившись молодими і здоровими чоловіками. Котляров мужньо пережив усі негаразди, покинув армію, дружину, дітей, квартиру і переїхав в інше місто.

Того дня, про який я розповідатиму, за спиною у Котлярова було сорок шість прожитих років, розлучення і вчорашня п'ятника. З самого ранку Котлярову було недобре, його мучила спрага, а в скронях оселився біль. Він не виспався, а тому мав величезне бажання кинути своє тіло у ліжко і забутись. Але перед Котляровим сидів дід, одягнений у костюм, обвішаний орденами й медалями. Поруч із ним присів хлопець, який переповідав славетні епізоди дідового життя. Микола Петрович чемно кивав головою, не зовсім розуміючи, що від нього хочуть.

Згодом Котляров таки почув, що дід, повернувшись з війни, до цього часу не отримав квартиру, і тепер йому, бідолашному, навіть немає де померти. У принципі Петрович не заперечував проти того, щоб дідусь мав можливість спокійно піти з життя, але думки його плуталися і він не усвідомлював, яка різниця, де саме ця прикра подія станеться. Котляров виштовхнув своє тіло з крісла, натякаючи, що відвідувачам час іти геть. Але він мав свої принципи, один із яких було сформульовано так: ніколи не залишати людей без надії.

— Ви фронтовик. Ви воювали за наше майбутнє. Держава в моїй особі ніколи не відмовляла й не відмовить ветеранам у їхніх проханнях. Ми будемо декілька будинків, у яких передбачені квартири саме для таких, як ви. Але сьогодні владі теж непросто: то не вистачає грошей, то немає будматеріалів, отож ніяк не можемо ввести ті будинки в експлуатацію. Ви трішки почекайте, а коли будинки будуть готові до здачі, ми розглянемо і вашу заяву.

Співчутливе обличчя і красномовство Миколи Петровича спантеличили відвідувачів, і вони пішли з кабінету майже щасливими. Але сам Котляров

усвідомлював, що більше не витримає, а тому вирішив для себе, що краще повернутися додому і лягти спати.

— Хай горить ця робота, вона ж нескінченна! Я один, а їх багато, — подумки жалівся Котляров сам собі.

Він не був п'яницею. Таке вже правило склалося поміж чиновників: спільна гулянка — це прояв лояльності, налагодження зв'язків, запорука збереження крісла і ще багато іншого, чого простим смертним не зрозуміти. Котляров витяг із сейфу димчасту пляшку “Абсолют” і, подумавши, що для сну вона буде найкращими ліками, поклав горілку до дипломата.

Роблячи заклопотаний вигляд, з дипломатом у руках Микола Петрович вийшов до приймальні. Там очікувало близько десятка людей. Не звертаючи на них уваги, Котляров повідомив секретарю:

— Світлана Миколаївна, мене викликають у міськвиконком. Я не знаю, наскільки затримаюсь, тож щоб люди не витрачали час, поясніть, що на сьогодні прийом закінчено.

Тут слід пояснити, що всі мешканці міста були впевнені, що саме Котляров розподіляє квартири, і вважали його чи не найвищою фігурою на міському олімпі. В місті про нього можна було почути як схвальні відгуки, так і недобрі чутки. Насправді ж Микола Петрович був лише швейцаром на дверях, що вели до заповітної мрії багатьох городян і різномасних чужаків отримати власне житло. Рішення приймали інші, більш поважні особи, а він лише відчиняв або зачиняв двері — залежно від того, яку вказівку отримав “згори”. Котляров був начальником управління міськвиконкому по обліку й розподілу житла. Під його керівництвом працювало близько двадцяти людей, чия діяльність зводилась до оформлення найрізноманітніших паперів. Але враховуючи постійне перебування “на передовій”, безпосереднє протистояння із завжди обуреним і незадоволеним населенням, Петровичу інколи дозволяли розподіляти квартири із врахуванням власних інтересів. Це була своєрідна плата за його нервову й навіть небезпечну роботу.

Інша людина на місці Котлярова вже давно забезпечила б собі надійне матеріальне підґрунтя. Однак Микола Петрович вирізнявся добродушною вдачею і був дуже залежний від особистих прохань своїх численних друзів і знайомих. Якщо хтось із них отримував квартиру, то майже завжди платою була гулянка і щирі обіцянки майбутніх взаємних послуг.

Поки Котляров діставався своєї холостяцької барлоги, у місті трапились дві пересічні події. Вони жодним чином не стосувались Миколи Петровича, але були приречені назавжди змінити його долю...

Сосновий гай сховався в снігу. Сріблясті ялини в білих папахах оточили почесною вартою двоповерховий мисливський будинок. Там на першому поверсі біля каміну сиділи двоє лисуватих чоловіків, які мліли після сауни, по-

тягували імпортне пиво з банок, дивилися на вогонь і тихо розмовляли між собою. Ці облізлі коти ласували чужим салом: сауна, пиво, сосновий гай і навіть білосніжний сніг були надані їм в повне розпорядження директором заповідника.

Перечікуючи зміни у державі, ці чоловіки, як і раніше, міцно тримались за владу, а тому вважали усі блага країни своєю власністю і навіть улесливність директора заповідника сприймали як дармовий копчений лосось до пива. І якщо Шмаров Сергій Костянтинович ще за радянських часів збирав зірочку до зірочки, аби стати генералом КДБ-СБУ і, відповідно, начальником обласного управління, то в голови обласної Ради народних депутатів Шкуренка Юрія Лук'яновича кар'єра складалась непросто. Довгі роки він з'являвся, немов той гриб після дощу, в різних місцях різним начальником. Його талант полягав у тому, що міг керувати ким завгодно і де завгодно — від виробництва телевізорів до збирання врожаю. Загалом Шкуренко був звичайною пустушкою, загорнутою в білу сорочку з червоною краваткою. Проте його стартова готовність виконувати будь-які завдання мала особливу цінність в комуністичні часи, отже він практично ніколи не сидів без діла.

У період суспільних потрясінь, як це не дивно, Шкуренку стали у пригоді вроджені крикливість і балакучість. Його необережні публічні обіцянки збіглися зі сподіваннями простого люду, внаслідок чого в житті самого Юрія Лук'яновича відбулися серйозні зміни — він отримав начальницьке крісло, ставши першою особою в місті та області.

Цього дня двоє можновладців зустрілися не лише для того, аби поправити здоров'я в сауні, але й вирішити деякі особисті питання.

Шкуренко вже відчув смак і швидкоплинність влади. Він знав, що рано чи пізно доведеться злізти з п'єдесталу, а тому жадібно зривав усі смачні плоди, що вистигали на дереві його влади. Контролюючи усі інформаційні потоки міста і області, Шкуренко вже знав, що Шмарова переводять до Києва. Той мав найкращу в місті квартиру, що для Шкуренка (хоч він і не показував того ані Шмарову, ані будь-кому іншому) було страшенно образливо. Адже він, тримаючи в руках ціле місто і область, був змушений жити в гірших умовах. Так склалося — мабуть, ще за часів НКВС, — що квартира, в якій мешкав Шмаров, автоматично переходила від одного до іншого начальника цього впливового відомства. Так було заведено, і сперечатись з цим порядком довгі роки ніхто не насмільювався. Але настали інші часи, з'явилися інші люди, і вперше за всю історію міста розкішна квартира могла не дістатися новому начальнику служби безпеки.

На те й існують таємні переговори, щоб ніхто про них не знав. Як домовилися і про що — знали лише двоє шанувальників імпортного пива і місцевої баньки. Але містом ширились чутки, що Шкуренко таки отримав доступ до бажаної квартири в обмін на підтримку певних комерційних структур, в

яких Шмаров мав свій інтерес. Угодою були задоволені всі, крім нового начальника, на якого очікувало розчарування не лише самим містом, а й житловими умовами. Люди казали, що нове керівництво служби безпеки — такий собі Іван Григорович — надзвичайно амбітне і гонорове. Так от, Івану Григоровичу історія з квартирою дуже не сподобалась; він навіть пригрозив, що посадить всю місцеву мафію. Але всі розуміли — хто ж йому дасть розірвати це павутиння, виткане з прозорих ниток людських зв'язків?..

Отже, як я вже сказав, владні домовленості і конфлікти не мали прямого відношення до Котлярова. Микола Петрович навіть гадки не мав, що вже прогнівив могутнього Івана Григоровича. Того ще в місті не було, як квартира начальника управління СБУ вже загубилась у паперових хащах. Звичайно, саме Котляров швидко оформив обмін квартирами між Шмаровим і Шкуренком. Але що тут такого? Якщо не брати до уваги прізвища, нічого незвичного в цьому обміні не було. Все відбувалось за законом, папери бездоганні — було б за що переживати. Тож з пам'яті Котлярова швидко вивітрились всі події, пов'язані з цим обміном (тим більше, що керівництво прямо натякнуло йому, що так буде краще для всіх).

Нерідко в житті буває так, що чужа тяга до матеріальних благ обертається гіркими наслідками для людей, які стояли обабіч гріховних справ, адже не мали гадки про їх незаконність. Хто ж знав, що той обмін квартирами так круто змінить життя Котлярова, так гірко позначиться на його майбутньому. Якби він міг передбачити своє майбутнє, то не пішов би того дня спокійно спати додому, а кинувся писати заяву на звільнення за власним бажанням. Не виключено, що тоді його життя склалося б по-іншому: зникли б сумнівні друзі й знайомства, кинув би пиячити, жив собі тихо і мирно, насолоджуючись залишками матеріальних благ, отриманих на неспокійній посаді.

Але Котляров таки вирушив додому, а в цей час у Центральному універмазі міста сталися події, які зав'язали тугий зашморг на долі нещасного Миколи Петровича.

Людочка Сілко стояла в універмазі неподалік від входу і продавала з лотка турецькі светри. Вона як могла прикрасила свій незатишний куточок: акуратно і дбайливо розвісила товар так, що светри різнобарвним килимом закрили усю стінку торговельного лотка, приваблюючи покупців своєю яскравістю. Поруч Людочка поставила рекламний щит, і вийшов у неї маленький будиночок, схожий на той, який вона робила колись в дитинстві. Але в універмазі було багатолюдно; покупці постійно відкривали двері, від чого холодний зимовий вітер проривався з вулиці до Людочки і постійно кусав її за ноги, руки та обличчя. Люда була тепло одягнена, однак вже змерзла і не могла дочекатися, коли скінчиться її зміна. Вона стояла за цим прилавком уже другий день — було важко, проте Людочка не нарікала. Вона воліла радше занедужати, аніж поскаржитись директору на умови роботи.

Людочці в житті не таланило. Єдиний раз, на своїй пам'яті, вона була щаслива — в день свого весілля. А потім тільки те й робила, що опиралась життєвим негараздам. Коли була вагітна, в аварії загинув її чоловік; від горя в неї стався викидень, і Люда залишилася одна зі свекрухою в старому будинку на околиці міста. Доживши до тридцяти років, вона так і не вийшла вдруге заміж, не народила дітей і не придбала свого кутка, де можна було б почати нове життя. Сварлива свекруха чітко тримала її в руках, а Людочка в чужому гнізді сперечатись не могла і поводитись тихо. За стільки років вона вже звикла підкорятися: спочатку своєму чоловікові, потім свекрусі, а потім — будь-кому, хто був старше за неї або при посаді.

Ця смиренна душа, доведись їй потрапити до раю, мала б стати ангелом, але не проста робота в торгівлі навчила її хамству і зневазі до покупців. Тут проривалися всі її життєві образи; вона легко могла наговорити грубощів або й обдурити якогось неприємного і настирливого покупця. Ображені й невдоволені, вони часто йшли до директора і казали про дівчину все, що думали. Директор викликала Людочку до себе, вона починала плакати, їй пробачали і все починалося спочатку. Через це у Люди була не найкраща репутація, але її не звільняли, тому що завжди виконувала ту роботу, яку не хотіли робити інші.

День проходив повільно, і неохоче перевалився в свою другу половину. Стукали двері, торговельний зал наповнювався людським гомоном. Проте товар у Людочки продавався погано, а покупців біля лотка було небагато. Двоє чоловіків біля краю прилавка розглядали зелений светр. Вони довго мацали його руками, вивчали етикетку, відклали у бік, а потім знову бралися за цей самий светр. У цей момент до неї підійшов чоловік одягнений у сіре пальто й шапку з нутрії. Він подивився на купку светрів, на чоловіків, глянув на Людочку так, ніби прицінювався, скільки вона може коштувати, і тихо запитав:

— Вибачте, чи не могли б ви поміняти мені сто доларів?

— Обмінний пункт на другому поверсі, — автоматично відповіла дівчина.

— Справа в тому, що я якраз звідти. Пункт обміну зачинений. Зрозумійте мене: тут поруч у відділі продають чайний сервіз, який ми із дружиною давно хотіли придбати. А така невдача, в мене з готівки тільки сто доларів, за валюту ж продати чайний сервіз ніхто не може. Обміняйте, будьласка. Я згоден навіть на найнижчий курс.

Людочка швидко вираховувала свою вигоду, і хоча вона була невеликою, але й така в її житті була за щастя. Але щойно вона взяла до рук гроші, двоє чоловіків, що начебто розглядали светр, різко повернулися до неї. Один із них витяг посвідчення, яким ткнув Людочці просто в обличчя. Від страху вона підняла руки, і банкнота впала десь під прилавок. Хтось із покупців відчинив двері, й протяг підхопив купюру. З переляканими очима Лю-

да спостерігала, як сто доларів, немов осінній листок, впали на мокру підлогу, де повз них неслися черевики, чоботи, туфлі. Одразу чийсь коричневий чобіт наступив на зелений папірець і поніс його за собою кудись далі в зал.

Схаменулась Людочка лише від грізного оклику.

— Ти куди сховала валюту?! Що ти стоїш, як баобаб? Я тебе питаю, де долари?

— Я їх не бачила, — прошепотіла Людочка.

— Ану, швидко обшукайте її та прилавок, — наказав один із чоловіків.

Нахабні й швидкі руки обмацали Людочку з ніг до голови. Вона стояла ні жива-ні мертва і була готова ось-ось розревітися. Тим часом її відсунули від лотка, один із чолов'яг підійшов і переглянув усе, що було на прилавку і під ним.

— Нічого немає, товариш майор.

— Шукайте. Продивіться весь прилавок і довкола нього. Її не чіпайте. Обшукаємо в себе, а то люди починають збиратися.

Всі троє ледь не на колінах почали оглядати торговельну площадку, однак безуспішно. Порятунок прийшов до Людочки у вигляді директора Зої Пилипівни. Її потужна фігура, немов сторожовий корабель, уперлася в лоток.

— Що відбувається? Ви хто такі, товариші? — запитала директриса.

— Служба безпеки. Ваш працівник займається незаконними валютними операціями. Прийміть касу і товар, а продавця ми забираємо з собою, — почувла вона у відповідь металевий голос.

Людочка ледь не знепритомніла. Серце шалено забилося, у голові зашуміло, і їй здалось, що цей голос лунає з глибини прірви, до якої вона падає-падає, але ніяк не долетить до самого дна.

Людочку Сілко, як погане кошеня, кинули на заднє сидіння машини; з боків гепнулися двоє чоловіків, а третій, не гаючи часу, сів за кермо. У Людочки замерехтіло перед очима: ось тролейбусна зупинка, де вона завжди стояла в очікуванні тролейбуса; он аптека, де купувала для свекрухи ліки; парк, у якому любила посидіти після роботи. І такими вони здалися Людочці дорогими, що мимоволі покотилися сльози. Вона думала, що вже ніколи не повернеться до цих місць, до своєї роботи, до свого дому, що її на все життя посадять до в'язниці, де вона, нікому не потрібна, і загине...

Машина проїхала центром міста, і невдовзі дісталась особняка із червоними стінами й білими пілястрами. Заїхали на подвір'я, стиснуте з усіх боків високими стінами з явними залишками жовтої фарби і прямокутниками вікон. Цей двір ніколи не розповість, скільки людей пройшло через його замкнутий простір і зникло назавжди. Але кожен, хто сюди потрапляв, так само, як і Люда, бачив лише блакитний клаптик неба розміром з останній ковток повітря...

Чоловік із металевим голосом виявився старшим. Його згорблена спина привела Люду до бокового флігеля, а потім повела лабіринтом коридорів, аж доки не вперлася в коричневі двері з табличкою “Ст. слідчий Жмаченко В.І.”.

— Чекайте тут. Зараз вирішимо, що з нею робити, — і широка спина хазяїна металевого голосу щезла за дверима.

У кабінеті було два столи, кілька стільців, сейф і шафа. Окрасою приміщення могли вважатися комп’ютер і наклеєний на стіні календар. За комп’ютером сидів чоловік з високим чолом і густим чорним чубом. Його скроні наче іній прихопив, так густо засіялася сивина. В розумних очах світилася легка іронія, яка є супутницею довгих років неспокійної і цинічної роботи.

— Ну заходь, Іщук. Кого взяли цього разу? — привітно, з посмішкою на обличчі, зустрів гостя господар кабінету.

— Взяли на мою голову. Ти уявляєш, Славко, все чітко спланували, а проколотися на дурниці. Стоїмо в універмазі, рибка заплигує на гачок, валюта в її нижніх ручках, ми хрясь, а бакси тю-тю — зникли. Все обшукали, а ста доларів наче й не було. Хріново, що це були мої кровні сто баксів! Знаєш, Славко, це якийсь міраж. На моїх очах валюта плавно переходить з рук нашого хлопця до рук продавщиці, а тут бах — і папірець розчиняється в повітрі! А ця фокусниця плаче й божиться, що ніяких доларів не тільки не брала, але й в очі не бачила.

— Я б на її місці казав те саме, — спокійно відповів Жмаченко.

— Та я все розумію, але питання в іншому. Баба налякана, з нею зараз попрацювати — і буде наша людина. Я не Ломброзо, але по ній бачу, що буде як мінімум Мата Харі. Такі телички лише на вигляд тихоні, а всередині там такий стержень, що не всякий мужик з нею потягається. Ось тут вже залежить від нас — куди цей стержень направити. Славко, клянусь, наша людина!

— Ну і де твоя Мата Харі?

— Та за дверима.

— Ти що, привіз її сюди? Відпустив би жіночку з миром...

— Та відпущу, але в мене є план, і ти маєш мені допомогти. Врешті-решт, чого б їй не відробити мою сотку баксів? Значить так, ти — суворий, але справедливий вояка закону — доведеш до її курячого мозку, чим пахне наш закон, а я, як добрий лицар, візьму на себе місію врятувати її від слідства і суду. А зараз витягуй свій речовий доказ — вчора спробував той контрабандний коньячок, то дюже він мені прийшовся до смаку. А випити сьогодні сам бог велів — мене ж обібрали, як пацана, на сто баксів нагріли — моє серце не витримує. Давай, наливай.

Жмаченко підійшов до шафи, де на нижній полиці стояли два ящики

коньяку. Він витяг пляшку і дбайливо витер її від пилу газетою. Ішук швидко перехопив коньяк, відкрив його та налив у склянку. Прижмуривши одне око, він задоволено глянув на золотисту рідину через світло, що падало з вікна, і пророкотав:

— Давай, Славік, вип'ємо за контрабандистів, які дають слідчому не тільки роботу, а ще й такий класний речовий доказ як коньячок.

Людочка Сілко вже не плакала. Нервова напруга висушила сльози, довге очікування перетворювало хвилини на вічність, від чого нило серце, а голова розривалась від пульсуючих поштовхів крові. Людочка тривожно дивилася на щільно зачинені двері. Від них виходила невідома, а тому — ще страшніша загроза її долі та всьому майбутньому. Там, за дверима, ховався караючий і безжалісний меч закону. Людочка майже фізично відчувала холодний дотик його сталі біля своїх грудей. Якби вона знала, що в цю хвилину про неї просто забули! За мовчазними стінами, в недоступному для Людочки кабінеті, розмова двох вершителей чужої долі під впливом гарного коньяку вже давно пішла зовсім в іншому напрямку, невідомому навіть їм самим.

Для Людочки час зупинився, її душа вже готувалась залишити білий світ, аж раптом двері заверещали, і в коридор випало грузне тіло оперуповноваженого СБУ України Іщука Сергія Вадимовича. Його непевна хода повністю компенсувалась важким поглядом і холодним виразом обличчя. Людочка зрозуміла — рано їй помирати, вона ще не відмучилася серед живих.

— Так, гражда-а-ночка, за мною. На вас чекає слідчий, — прогрімало в порожньому коридорі так, наче зі стола на підлогу впала каструля і залящала своїми металевими боками. Людочка від несподіванки аж підстрибнула. Якби не дві пари чоловічих рук, вона б точно впала на підлогу.

Ніби ступаючи у прірву, Людочка зробила пару кроків своїми неслухняними ногами. Вона була ні жива-ні мертва, і їй знову хотілося плакати. На її диво, в кабінеті сидів спокійний і навіть привітний чоловік. Він ввічливо запросив її присісти, запитав прізвище, місце роботи, проживання. Питання лунали буденно і спокійно, а хазяїн кабінету викликав довіру і навіть симпатію. В Людочки з'явилась надія, що все обійдеться і подумалось, що в її непростій ситуації треба триматися цього слідчого.

— Людмила Павлівна, — звернувся до неї слідчий, — ви вчинили тяжкий злочин. Щоб ви зрозуміли всю складність своєї ситуації, я дещо зачитаю. Ось бачите, я тримаю в руках науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Відкриємо його і подивимось статтю 80 частину 2, яка називається “порушення валютних операцій” — це те, що ви сьогодні вчинили. За цією нормою вас належить позбавити волі від трьох до восьми років.

Людочці не хотілося вірити в жорстокість закону. Їй в голові не вкладалось, що за те, що людина поміняла одні гроші на інші, вона повинна сидіти в тюрмі, як той грабіжник. Слідчий продовжував, ніби відповідаючи на її думки.

— Людмила Павлівна, закон є закон. Ми всі рівні перед ним, і незалежно від того, справедливий він чи ні — відповідати потрібно. Я маю всі підстави порушити проти вас кримінальну справу і віддати під суд. Але тут мій колега переймається вашою долею і просить не притягувати вас до кримінальної відповідальності. Буду відвертим: ми довго радилися і сперечалися, що з вами робити. Разом дійшли от якого висновку: всі матеріали про ваш кримінальний вчинок залишаються у мене, я їх ховаю до сейфа, а ви поступаєте в розпорядження Сергія Вадимовича. У нього є до вас певні питання, які ви допоможете вирішити. Зрозумійте мене правильно, я не хочу погрожувати, але все залежить від Сергія Вадимовича. Якщо він мені доповість про необхідність порушення кримінальної справи, то за обставинами вашого прикрого вчинку, я нічого не зможу вдіяти. Я ж державна людина, на службі — буду змушений відкрити проти вас кримінальне переслідування.

Свята простота, Людочка Сілко, звичайно вірила слідчому. Той говорив переконливо, щоправда язик його трішки заплітався, але в цьому був свій шарм, акцент на кожному слові. А може вірила не стільки в те, що казав слідчий, скільки в його владу, в могутню силу держави, в безмежні можливості карних органів.

Людочка була звичайною людиною, не захищеною від посягань влади якоюсь посадою, соціальною значимістю, правовою обізнаністю чи силою грошей. Вона була жертвою в заплутаних джунглях права й законності. Для будь-якого хижака від закону Люда Сілко була легкою здобиччю. Чимало людей, так само, як і Людочка, ніколи не підозрювали про існування своїх прав. Вони добре засвоїли, що правий той, у кого більше прав. Людочка ніколи не читала не те, що Конституцію, але навіть газети. А найголовніше — вона не лише не вірила владі, а просто її боялась. Тому в цю мить вона зрозуміла єдине: її порятунок від страшної, неможливої сили закону знаходиться в руках його служителів, а тому навіть і не думала пручатись, а просто здалася на милість Іщука.

У житті Миколи Петровича Котлярова ця подія ще зіграє свою фатальну роль. Але в ту мить нічого не пов'язувало нашого героя і перелякану Люду Сілко...

Минав час. Після того, як Котляров швидко і без проблем оформив квартирний обмін між головою обласної ради і колишнім начальником управління СБУ, він виріс в очах керівництва. Гарний виконавець завжди цінується, якщо може послужити складним перипетіям державних та особистих інтересів свого начальства.

Сьогодні Котляров перебував у чудовому настрої. Микола Петрович не випивав уже два тижні. До нього повернулася колишня офіцерська стать, обличчя розгладилося, очі заблищали. Темно-синій костюм, біла сорочка й чорне волосся з сивиною на скронях надавали йому вигляд гарного і романтичного чоловіка. Жінки, які працювали у його відділі, почали задивлятися на начальника, кокетувати і намагались привернути його увагу.

Сьогодні Миколу Петровича запросили в ресторан. І запросив не хто-небудь, а один із високих посадовців обласного управління служби безпеки. Робота цього таємничого відомства завжди супроводжувалась чутками і страшилками, далекими від реальності, але в очах пересічних громадян це додавало службі особливої ваги та авторитету. Котляров також відчував певний страх перед всемогутнім відомством і тішився думкою, що він потрібен навіть таким людям. Щоправда, знайомство з цим Іщуком було досить дивним, незрозумілим до кінця: він просив за якогось брата, а за якого саме — Микола Петрович не второпав. Та й сам Іщук напустив навколо себе такого туману, що мабуть сам голова облради нічого не второпав би, не те що простецький, по-військовому прямолінійний Котляров. Щось крутить той Іщук; сказав би прямо, що йому потрібно. Ніби ж не чужі, обоє при владі — так ні, крутить голову вже місяців зо два. Скоріш за все, в ресторані Іщук говоритиме більш щиро; зізнається, що йому потрібно. Інакше, навіщо запрошувати? Рестораном Миколу Петровича не здивуєш, і так вже не знає, як від цирозу вберегтися...

Задля збереження душевної рівноваги іноді корисно не знати, що очікує на нас завтра і радити кожній прожитій хвилині. Адже завтрашній день може видатися таким лихим і страшним, що доведеться жалкувати про невикористані можливості. Облизнешся тільки, а нічого не вдієш — уже пізно.

Якщо не звертати уваги на показну цінність нашого Миколи Петровича, насправді, як і всі чиновники, він був нещасним створінням. Чиновнику дуже складно бути голодним і чесним, а тому в наш час “беруть” всі — залежно від того, наскільки дозволяє та чи інша посада. Таких, як Котляров, в місті було чимало. Чому вибір впав саме на нього — ніхто й досі не знає. Це була найменш шкідлива істота у владній структурі міста. Але гнів та образа високого начальника шукали виходу, і вони уже виплеснулись до оперативних планів таємної служби. Як згодом оповідали мені різні люди, яким можна довіряти, генерал особисто прийняв рішення навчити місцеву владу на прикладі Миколи Петровича, що до органів служби безпеки слід ставитися з належною повагою.

Місцевий ресторан “Дружба” був сповнений усіляких атрибутів радянських часів. Хіба що на стінах обідньої зали не висів портрет Леніна і дошка з фотографіями усіх членів політбюро ЦК КПРС. Міцний дух минулого ще не вивітрився із засалених приміщень ресторану, байдужих офіціантів та

смердючої кухні. Цей ресторан пам'ятав знаних пролетарів, поважних колгоспників, веселих комсомольців, солідних комуністів, які намагались потрапити до радянського раю за всяку ціну. Ресторан був жаданим призом в сірих буднях розбудови соціалізму. Це вже сьогодні той, хто має гроші, може потрапити куди завгодно. Як швидко все змінилось!..

Горілку принесли досить скоро, а от закуску довелось чекати довго і нудно. Вирішили пити так, і невдовзі Котляров відчув, що почав хміліти. Побігла клята по тілу, немов брехня по селі, опекла нутроці й почала заколисувати ясний розум Миколи Петровича. Що ж до Іщука, то він зробився більш розкутим і відкритим до панібратського спілкування. Невдовзі вони уже були добряче напідпитку, а тому Микола Петрович так і не второпав, звідкіля у них за столом з'явилися дві жіночки. Ближче до нього сиділа може і не досить яскрава, але апетитна Людочка. Говорила вона дуже мало і просто. Сором'язлива не за часом і не за віком, ця жінка розтривожила серце Миколи Петровича. Алкоголь і розкута атмосфера ресторану подолали його природну стриманість і Микола Петрович кинувся на штурм — він був галантний, він кружляв Людочку в танці, казав їй різні симпатичні слова... Захисні редути були зламані, й Микола Петрович досить швидко заволодів цією фортецею. Не відходячи від столика, він навіть встиг доторкнутися до деяких недоступних речей у цьому гордовитому замку. Такого нахабства за Миколою Петровичем вже давно не помічалось, а хто був винен у його непристойній поведінці — чи підступна горілка, чи п'янка і солодка Людочка — сам чорт не розбере.

Ранок зустрів Котлярова сонячним промінням і чудовим запахом смаженої яєчні, що доносився з його кухні. Він відчував усім своїм єством, що ситуація в квартирі явно нетипова. Неохоче Микола Петрович залишив ліжко і пішов до ванної, мріючи про контрастний душ. Зайшовши на кухню через п'ятнадцять хвилин, Котляров побачив, що Людочка вправно господарює — сніданок вже стояв на чистому, вимитому столі й вабив здивованого Котлярова своєю гарною сервіровкою.

З цієї миті все і почалося. Непрохана гостя стала першою жінкою за довгий період холостяцького життя Миколи Петровича, яка так ретельно взялася за нього особисто і за його скромне житло. Людочка якось непомітно затрималась на його життєвій дорозі. Випадок був їхньою свахою, самотність пов'язувала, а вільне помешкання Котлярова зближувало та об'єднувало. Відносини цих двох голубків з обскубанними крилами важко було назвати любов'ю, але Микола Петрович цим не переймався. Все складалось дуже зручно: йому більше не треба було шукати випадкових жінок, а Людочка ще й прибирала в квартирі, мила посуд, прала білизну, готувала їжу. Випрасувані штани, чисті сорочки та свіжі шкарпетки дарували своєму хазяїну спокій і впевненість у завтрашньому дні.

Микола Петрович дізнався від Людочки про її непросту долю. Він не раз чув, що Людочка мріє про власну квартиру, щоб ніколи більше не бачити свекруху, що занастила значну частину її життя. Котляров жалів Людочку, але розумів, що в нього не так багато можливостей, аби їй допомогти. Одружуватися Микола Петрович принципово не хотів — уже наковтався сімейного борщу, змішаного з дьогтем. Можливо, десь у глибині душі він і готовий був ризикнути, але ніхто за руку в ЗАГС не тягнув, ніхто не вмовляв, а сам Микола Петрович на такий подвиг не наважувався.

Але Котляров також знав гірку істину: не могло й мови бути про те, щоб міська влада надала його пасії окрему квартиру, бо для цього не існувало жодних законних підстав. На двох зі свекрухою в Людочки було достатньо квадратних метрів, а зла свекруха — це не підстава для отримання окремої квартири. Тим не менш, Микола Петрович порадив Людочці написати заяву та зібрати необхідні документи, непевно розраховуючи, що може і вдасться щось придумати. Вона зробила це напрочуд швидко, і Котляров особисто запустив документи в свою бюрократичну машину. Те, як швидко Людочка збрала потрібні документи, вразило Миколу Петровича. “Намучилась бідолашна”, — думав він, знову відчуваючи невимовну жалість.

Щось воно там таки почало рухатись; Микола Петрович щось підложив, переклав, дописав — начебто, квартира для його симпатії мала стати реальністю. Вдячна Людочка, дізнавшись добрі новини, подарувала йому гарну шкурку куніці на шапку. Микола Петрович здивувався так, наче гардеробник у ресторані, якому дали на чай сто доларів. До цього часу жіноцтво скувало його немов гуску, підкидаючи лише неприємності, страждання і матеріальні втрати. Вчинок Людочки справив на нього приємне враження — навіть якщо це був тверезий розрахунок, вона своєї мети досягла. Втім, знаючи, що Людочка не шикує, він став гаряче відмовлятися від подарунка. Але вона таки вмовила його, сказавши, що це подарунок від щирого серця, а шкурку вона сама отримала безкоштовно — рідний дядько працює на якійсь фермі.

Наступного разу Людочка здивувала Миколу Петровича, коли прийшла до нього на роботу. Він старанно приховував їхні відносини і навіть заборонив телефонувати йому на роботу, аби ніхто раптом не дізнався про його сердешні справи. А тут таке! Але Людочка була чимось збентежена, нервувала і попросила його на певний час заховати декілька її золотих речей в робочому сейфі. Вона розповіла зі сльозами на очах, що знову полаялась зі свекрухою, бо та вважає її гулящою жінкою. Стара відьма хоче, щоб Людочка не була привабливою для чоловіків, а тому ховає її власні речі, коштовності. Микола Петрович подумав, що стара втрачає розум — сина вже давно немає на світі, а вона продовжує ревнувати невістку до чужих чоловіків... Потім Людочка ще декілька разів приносила свої золоті прикраси,

а простодушний Котляров добросовісно зберігав їх у своєму сейфі та жалів бідну Людочку, вкотре дивуючись злій людській натурі.

З часу їх знайомства пролетіло три місяці. Микола Петрович бачив, що життя у Людочки не клеїться — вона постійно скаржилась на напружені стосунки зі свекрухою і проблеми на роботі. Все частіше Людочка була невеселою та похмурою, а їх побачення стали нечастими і нетривалими. Оскільки свого часу жінки відчутно потопталися по його душі, Микола Петрович, не без філософського осмислення свого тернистого шляху, зрозумів, що настала невесела пора прощання. Він не жалкував, що познайомився з Людочкою, проте в його занедбаній душі не було ані крихти жалю, що доведеться розлучитись із цим тихим щастям.

Раптом Людочка зникла сама, немов розтанула в сірій людській масі на вулицях старого міста. Ніби й не було гарячих ночей, сніданків та випрасуваних сорочок. Все стало на свої звичні місця, і Микола Петрович повернувся до свого холостяцького життя. Єдине, що нагадувало про Людочку — її скромні коштовності в службовому сейфі, а тому Котляров розраховував, що рано чи пізно Людочка все одно з'явиться в його житті, а там уже, що бог дасть, то і буде.

Цього року весна ніяк не могла остаточно збороти зиму; всі з нетерпінням чекали теплої днини. Очікував змін і Микола Петрович. Але вони впали на його голову ніби з неба, як те боже прокляття. Їх було лише п'ятеро, але вони заповнили увесь кабінет, і Миколі Петровичу здавалось, що їх вдвічі більше. Вражений обшуком у власному кабінеті, він панічно перебирав у пам'яті всі події і обставини, за яких міг завинити перед законом. Звісно, Микола Петрович нічого не міг второпати, бо менш за все вважав себе злочинцем. Жоден із тих добropорядних громадян, кого він знав, з ким приятелював, сидів за одним столом або просто варився в одному службовому котлі, не жив на свою заробітну плату. Кожен отримував хоч якийсь зиск зі своєї посади; це давно вже стало звичкою, нормою життя, це як переходити дорогу на червоне світло — головне, щоб машина не збила. Тому коли давали, Микола Петрович брав; і якщо спочатку його мучили сумління і страх, то з часом він настільки звик, що вже не розумів, як інакше може працювати система. Одного разу він уявив: що, якби усі люди одночасно змовилися і перестали давати хабарі? Він мав чітку відповідь — все зупиниться, стануть коліщата і система розлетиться на друзки, мов той глиняний горщик кинутий об землю. Тому можна зрозуміти, чому Микола Петрович, навіть після довгих роздумів і при ясному розумі, відносив себе до законотрухляків і порядних людей.

Котляров був у розпачі, він нічого не розумів: адже він нікого не пограбував, не вбив, нічого не крав. Чому ж вони взяли за нього? Сказати, що він був вражений раптовим обшуком — це нічого не сказати. Він до чортиків

злякався, побілів як полотно, а руки зрадницьки тремтіли. Микола Петрович ледве зміг поставити свій підпис у постанові про обшук. Його переляк усім кидався в очі, але він все одно не міг себе опанувати. Безумовно, Микола Петрович, як і більшість громадян колишнього СРСР, знав, що він завжди винен в очах держави, а тому розумів, що правоохоронні органи у будь-який момент можуть суворо спитати з кого завгодно за що завгодно. Але живучи довгий час в костюмі та білій сорочці з краваткою, він тішився надією, що варто покаятися — і все минеться, йому пробачать, адже він не чужий, він же не з вулиці. Він ще не здогадувався, що цього разу йому доведеться відповідати власною свободою як за свої, так і за чужі гріхи...

Переді мною сиділа змучена і зацькована слідством людина. Пусті очі, втомлене та посіріле обличчя свідчили про душевний злам Миколи Петровича краще, аніж будь-які слова. Ще до побачення з ним я дізнався від слідчого, що мій клієнт не чинив опору при затриманні, добровільно визнав усі епізоди хабарництва. Невідомо, що на нього так вплинуло: чи-то віроломна зрада Людочки, чи-то роз'яснення слідчого про те, що щиросердечне каєття пом'якшує покарання, чи все разом. Він підписав протокол допиту, в якому було зазначено, що шкурку куниці, золоті сережки і обручки він отримав від громадянки Сілко в якості хабара за сприяння в незаконному отриманні нею квартири. Поки не було адвоката, слідчий переконав Котлярова в тому, що краще визнати свою провину. До речі, прізвище слідчого було вкрай красномовним — Копійка. Таке, якби і захотів, важко вигадати. Він дійсно оцінював людське життя не дорожче копійчини, тож, мабуть, не дарма когось із його пращурів винагородили цим прізвищем.

У глибині душі я розумів, що буде важко опиратися сфабрикованим доказам вчинення Миколою Петровичем так званого “злочину”. В справі була особиста заява і свідчення Сілко, що вона давала хабарі Котлярову з метою отримання квартири. Заявниця нічим не ризикувала, адже закон звільняє хабародавця від відповідальності за умови добровільної заяви про дачу хабара. Сілко стверджувала, що давала хабарі шкуркою куниці, сережками, обручками тощо. Всі названі нею цінності було знайдено в Котлярова, а їх виявлення зафіксовано в протоколах обшуку.

— Микола Петрович, погано виглядаєте. Може на вас чинять тиск, застосовують тортури?

— Та клятї собаки гавкають цілу ніч. Не можу заснути.

— Які собаки?

— А чорт їх знає! Мабуть, сторожові. Очі закрию, а сон не йде. Оце така біда: я в тюрмі, собаки в неволі, здається, що навкруги одна несвобода. Тут і сам завиєш...

— А вдень?

— Та яка різниця? Камера ж спільна. Людей більше десятка. Що вдень,

що вночі — однакова колотнеча. Той лягає, той встає; один закінчив палити цигарку, другий починає. Я ж не палю... Одним словом, хріново.

— Як слідство, не давить?

— А чого їм давити? В перший день набігли як татарва, прижали до стіни — що сказали, те й підписав. Тепер нікому не потрібен. Тільки слідчий інколи заходить, та оце ви прийшли.

— Микола Петрович, що ж ви накоїли? Навіщо визнали свою вину? Тепер не відкаракатися.

— Та я ж не бандюга, досвіду — нуль. Зламався. Жалко себе до сліз, та й образа давить, немов грудна жаба. Не за своє сиджу. Он слідчому кажу: не брав я від Сілко хабарів, а він відповідає — знаю, що не брав, але ти брав від інших людей, тож сиди по-тихому. Яка тобі різниця?

Не буду і не хочу розповідати, як відбувався судовий процес. Ще й досі, як згадаю Котлярова, — одразу щось шкребе на серці, таке відчуття ніби завинив перед ним, не допоміг людині. Хоча, звичайно, я робив все, що знав та умів, аби врятувати свого клієнта.

На суді Котляров змінив свої свідчення і відверто розповів суду про свої стосунки із Людочкою. Але суд поклав в основу вироку його перші зізнання, а нові розцінив як неправдиві та намагання уникнути кримінальної відповідальності. Кому тепер доведеш, що бідолаху змусили обмовити себе, визнати провину та підписати протоколи? Суд звик, що всі підсудні звинувачують слідчого, але яка їм віра? Вони ж злочинці, яких ніхто не бив, пальці в двері не закладав; у кожного є свій розум і своя воля для того, аби щось підписувати чи не підписувати. А Людочка навіть не побоялася прийти до суду. Не змигнувши оком, вона розповіла про хабарі та жадібність підсудного. Ще й сльозу пустила, гадина. Тут і сам повіриш, що жінки таки були особистим прокляттям для Котлярова...

Миколу Петровича засудили до дев'яти років позбавлення волі. Скарги до вищих судових інстанцій теж були безуспішними. Отак і пропала людина: ніби кинули камінь у воду, розійшлися хвилі нерівними колами, а потім водна гладь зімкнулась і проковтнула чуже незграбне життя.

Вересень 1994 року “Горе і щастя Біленького”

Володя Біленький був звичайнісінькою радянською людиною, і довгі роки працював вантажником у меблевому магазині. Такі, як він, були пролетаріатом, надією та опорою країни. Затасканий лозунг “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” — це про Володю Біленького. Він втілював його в життя,

сповнивши, щоправда, іншою суттю і змістом. Володя єднав пролетаріат з “богами”, які володіли матеріальними цінностями в тому чудернацькому світі, де було повно духовності, моралі та ідейності, але так не вистачало матеріальної складової. Це сьогодні вантажник є працівником нижчої ланки без якихось особливих можливостей. А колись цей трудяга був поважною людиною, з ним шукали дружби, до нього підлещувалися. Коли він йшов по магазину, люди шанобливо давали йому дорогу; привітатися з ним за руку було честю, а для декого — і щастям. Простачкам, які не розуміли особливостей функціонування радянської системи, могло здатися, що бідолаха вантажник лише перетягує з місця на місце той товар, на який йому вкажуть пальцем. Але тямущі люди розуміли, що вантажник виконує чи не найважливішу функцію, адже цей товар був дефіцитним, омріяним, жаданим у будь-якій родині чи оселі. В радянській системі розподілу матеріальних благ не мало жодного значення, скільки у тебе грошей — потрібні були зв’язки. Ті щасливчики, що обіймали високі посади, мали потрібні зв’язки, а отже — надійний доступ до дефіцитних товарів. Усім іншим залишалось сподіватися на непримітного вантажника, через якого і відбувалось спілкування між відвідувачами і директором магазину. Вантажник був і “повноважним представником”, і відповідальним за розрахунки, і, при необхідності, жертвним цапом. Адже якщо міліція починала цікавитись темними торгівельними справами, директор міг перекласти усю відповідальність на представника пролетаріату. Приблизно за такими принципами жила тоді вся країна: тихо, мирно, в повній гармонії духовного з матеріальним.

Отже, коли Володю Біленького спіткало лихо, до мене звернувся сам директор меблевого магазину, і попросив зробити все, щоб виручити такого цінного працівника. Володю я знав і раніше, бо у вільний від адвокатської професії час мені таки доводилось бути покупцем товарів широкого вжитку — як і всі люди, я мав свої мрії...

Володя Біленький був здорованем із круглим обличчям, товстими губами і м’ясистим носом. Його широкого лоба проорали три глибокі зморшки, через що людям здавалось, що він постійно всерйоз роздумує над глобальними речами — мабуть, людина розумна і освічена. Стрижка у Біленького завжди була максимально короткою, замість чуба сяяла відверта лисина, яка спускалась нерівним овалом аж до здоровенних вух, що самі по-собі нагадували дві кухонні тарілки.

З першого погляду наш биндюжник здавався простодушною, м’якою та широко людиною. Важко було повірити, що у нього за спиною дев’ять років, проведених у місцях позбавлення волі, причому не за крадіжку гнилої моркви, а за замах на вбивство. Старанно приховане від чужого ока, лихе минуле Володі Біленького не мало жодних зовнішніх проявів ані в його словах, ані в повсякденній поведінці. Якщо не знати про цю темну історію, то він

здавався звичайною людиною, якій пощастило стати вантажником у магазині “Меблі”.

Отже, директору меблевого магазину довелося звернутись до мене, аби допомогти Володі Біленькому, який відлупцював коханця своєї дружини з такою дорогою душею, що той врізав дуба. Зважаючи на обставини, ніхто не став панькатися з новоявленим Отелло, і Володя Біленький опинився за ґратами — не допомогли ані його статус, ані репутація в місцевій громаді. Ще вчора цей непростий вантажник міг допомогти будь-кому у вирішенні будь-якого питання, а сьогодні він сам потребував адвокатської допомоги. Годі й казати — зрадлива доля добряче крутонула Біленького, погнавши його на заміноване поле кримінального судочинства і знаючи, що його неможливо пройти з кайданами минулих гріхів і тягарем чужої смерті.

З Тетяною, дружиною Біленького, я також був знайомий і раніше. Здається, то була випадкова зустріч у меблевому магазині. Я побачив обох, і здоровань Біленький, не приховуючи радості, познайомив мене зі своєю Тетяною. Жіночка виглядала немов занедбане і облуплене зображення колишньої красуні, яке не підлягає реставрації. Згубна сила алкоголю залишила чимало слідів на її обличчі: невиразний погляд, темні синці під очима, рясні синюшні краплі на кінчику носа, яких не могла приховати навіть пудра товщиною з палець. Чому Біленький вперто тримав бідолаху поруч із собою — було загадкою для всіх. Може колись добряче завинив перед нею, чи мав невідплатний борг, чи поділяв з цією жінкою якусь страшну таємницю. А може причина була прозаїчнішою — чіплялися за спільну квартиру, бо іншу не було де взяти... Були такі, що намагалися розпитати Біленького про його стосунки з Тетяною, але він уперто відмовчувався. Чи-то природа нагородила його таким даром, чи життя навчило, але якщо не хотів — то навіть обценьками слова не витягнеш. Іронія долі: маючи таку роботу, яка на кожному кроці спокушала дармовою випивкою, Біленький горілку не пив і взагалі спиртного не терпів; натомість Тетяна була нерозлучна з пляшкою. А який у неї був характер! Не жінка, а моток оголених нервів! Отож і жили вони, як на розпеченій сковороді, а тиша панувала в їхньому домі тільки тоді, коли обоє були на роботі. Мучився Володя, бувало й ганяв її під гарячу руку, погрожував викинути на вулицю (безглуздо було б це заперечувати — сусіди все чують), але ж не полишав... Тому нагла смерть нещасної жінки від руки Біленького нікого б особливо не здивувала, але він у запалі вбив її коханця... Хоча назвати загиблого коханцем Тетяни було важко. Радше, він був її “діловим партнером” у вживанні спиртних напоїв — приносив горілку і частково фінансував потреби їхньої невеличкої, але вічно п'яної компанії. Зрозуміло, що за таких умов симпатії Тетяни були на боці задушевного друга, але Володя з цим не змирився. Для мене його логіка була зрозумілою, адже люди такої вдачі ніколи не зможуть нормально

сприйняти втручання у своє життя, навіть якщо воно виглядає для когось дивним. При цьому діють вони рішуче, не зважаючи на існуючі правила та норми. Кажу так впевнено, оскільки за три місяці до описуваних подій мені вже доводилося витягати Володю Біленького з халепи, яка також була наслідком сімейної драми, і навіть учасники її були тими самими.

Одного разу Біленький повернувся додому втомлений, немов той віл: цілий день довелось переносити важелезні меблі зі складу до магазину і навпаки. На кухні за столом він побачив розтріпану Тетяну, яка вже була напідпитку і щось голосно верзла. Поруч із нею сидів чоловіча, на обличчі якого завмерла ідіотська посмішка і який тупо, з собачою відданістю, дивився на його дружину. Вони так захопилися своїм застіллям, що навіть не почули, як він зайшов до квартири. У Біленького очі враз налилися кров'ю, але з'ясувати стосунки він не поспішав, лише смачно сплюнув на дорогий німецький палас. Володя пішов до спальні; неспішно переодягнувся в свій улюблений чехословацький спортивний костюм, недобре посміхаючись, коли з кухні чувся п'яний гомін. Потім він вийшов на балкон, де випалив не одну сигарету. Біленький божився, що молоток він помітив випадково, а той лежав там з того часу, як на балконі ставили нові рами.

Тим не менше, Біленький взяв молоток за рукоять, і почав перекидати з правої руки в ліву, наче зважаючи, що його далі робити і чи варто щось робити взагалі. Мабуть, опанувати себе йому таки не вдалося, бо Володя Біленький вирушив до кухні; при цьому вираз його обличчя не обіцяв веселій і п'яненській компанії нічого доброго. Заповнивши собою майже весь дверний отвір, Біленький завмер на порозі мовчазною кам'яною брилою. Він просто стояв і спідлоба дивився на чужі веселощі. Побачивши Володю Біленького з молотком в дужих руках, товариші по чарці заклали, їхні обличчя побіліли, а зуби почали вистукували дріб. Володя зрозумів, що своєю ефектною появою справив гідне враження на цих "голубків", і тішився хоча б з цього. Спершись могутнім плечем на одвірок, він іронічно оглядав компанію, яка принишкла і чекала на оголошення вироку. Не збираючись нікого вбивати, Біленький мав власний погляд на те, як потрібно викорінювати зло зі свого дому. Але перелякана жінка цього не знала, тому заголосола немов поранений звір, рвучко підірвалася з кухонного табурету і шмигнула вглиб квартири. Невдаха, який залишився один на один з господарем квартири, заподажливо заглядав йому в очі, ясно розуміючи, що сьогоднішній вечір нічого доброго йому не принесе.

— Микола, ану знімай туфлі! — рикнув Біленький. Переляканий п'яничка глянув на нього з щирим подивом, але сурове обличчя та гнівні очі Володі були переконливими — взуття непроханого гостя вмить опинилось в іншому кутку.

— Микола, я казав тобі не приходити до мене у дім. Казав?!

— Так, казав. Ти казав, я знаю...

— Я казав тобі, щоб ти не ходив до Тетяни і не пиячив разом з нею? Я тебе питаю, тварюка!

— Володенька, я зрозумів...

— Нічого ти не зрозумів! А все від того, що ти, козел, разом з моєю драною козою останній розум пропив. Немає розуму, то доведеться вчити...

З цими словами Біленький замахнувся і щосили вдарив молотком по великому пальцю ноги непрошеного гостя. Той завалився на підлогу і жалібно зойкнув, а потім, підхопивши обома руками поранену ногу, як маленьку дитину, почав колихати її, скривлюючись від болю. Як на лихо, на підлозі простягалась і друга, неушкоджена нога Миколи; великий палець виліз крізь дірку на шкарпетці та ніби сам просився — а ну, вдар і мене. Біленький гепнув молотком і по ньому. Звивши від болю, бідний Микола дав дропака, рачки вислизнув із кухні та кинувся по квартирі, панічно шукаючи хоч якусь схованку. Невблаганний Володя Біленький ішов слідом, не випускаючи з рук молотка, який за секунду знов перетворювався на разючу блискавку. Жертва шукала порятунку і відчайдушно маневрувала між меблями, але кожен зойк бідолахи свідчив, що молоток знову поцілів туди, куди його направив безжальний господар. Спроба сховатися в туалеті закінчилася тим, що останні два пальці лягли під холодне залізо і чвиркнули кров'ю на польську керамічну плитку. Старанно пройшовшись молотком по кожному з десяти Миколиних пальців, Біленький нарешті завершив судилище над людськими пороками і заспокоївся.

— Микола, я ж казав, щоб ти не ходив до моєї квартири, але ж ти наче глухий! Тепер, скотина, ти вже точно не будеш сюди вештатись. Якщо дурна голова не знатиме, то ноги точно не забудуть, куди не варто ходити..., — примирливо, і навіть по-приятельськи, підсумував Володя Біленький.

Микола нічого не відповів, а лише стогнав, заливаючись гіркими сльозами. Біленький, пишаючись вдалим виховним процесом, не став чекати на запізніле каяття, зібрав дорогого гостя до купи і витяг його з квартири. Озирнувшись, чи немає неподалік сусідів, Вовчик несильно розмахнувся і кинув його сходами донизу. Худорлявий Микола прогуркотів східцями наче пуста бляшанка, а за ним, наздоганяючи свого хазяїна, летіло його взуття.

Тетяна відбулась легким переляком — Біленький і пальцем її не зачепив.

У міліції цей випадок з побиттям затерли на високому професійному рівні. Там хлопці недурні — вони, як і решта радянських людей, хотіли отримати доступ до меблевого магазину. Невідомо, чим саме розраховувався Біленький, але офіційні протоколи свідчили, що п'яний Микола кинувся з молотком на хазяїна квартири, а той лише захищався. Цю пригоду обговорю-

вало ледь не все місто, щоразу доповнюючи її неймовірними деталями, але з часом пліткарі заспокоїлись. Микола Суховій більше не ходив до Тетяни Біленької — геть забув дорогу. Але добра з того не вийшло, бо відтепер Тетяна сама ходила до Миколи, а додому поверталася щасливою та п'яною. Інший би уже всерйоз подумав про розлучення, але Володя Біленький стримано ставився до цих "побачень"; хіба що кожного разу після таких відвідин сварив своє безпутне щастя і лякав, що вижене з дому. Ймовірно, він просто жалів Тетяну, як оту кішку-приблуду, на яку рука не піднімається. А може він і досі бачив у дружині ту красуню Тетяну, в яку колись закохався, а тому волів терпіти усі її вибрики. Як би там не було, але мовчун Біленький не скаржився на своє життя, отже воно його влаштувало...

Та одного дня Володі Біленькому таки увірвався терпець. Він, як завжди, повернувся додому втомлений та голодний, а бісова жінка знову кудись завіялась. Без жодних чорних думок він вирішив гайнути до Миколи Суховія, аби знайти свою Тетяну. На душі нічого не кипіло, був спокійний і розважливий. Принаймні, саме так Біленький оповідав той вечір. Може й правду казав, але чого тоді дома не сиділося? Чого пішов через все місто замість того, аби спочити на дивані біля телевізора? Виштовхала ж його з дому якась сила та погнала шукати п'яну Тетяну, ніби на цілому світі немає інших жінок... Бувають же люди — вазон засох, а вони все поливають його, марно сподіваючись вдихнути життя в омертвіле листя. Що може бути простіше — вирвати, викинути і забути? Але надія навіть на пустому місці знаходить для себе якусь поживу, робить людину сліпою і глухою, а сподівання беруть верх над розумом.

Що сталося в помешканні Суховія, що там відбувалося в дійсності — ніхто достеменно не знає. Люди не бачили і не чули, як загинув Микола. Смерть забрала небораку так тихо, що навіть сусіди дізнались про її візит тільки зі слів міліціонерів. Нерухоме тіло Миколи знайшли його друзі, які вирішили завітати на чарчину. Двері квартири не були зачинені, вони увійшли до оселі і побачили хазяїна, який лежав посеред кімнати і не подавав жодних ознак життя. Тіло ще не захололо, але швидка вже нічим не могла допомогти Миколі Суховію — його грішна душа безповоротно помандрувала в небеса. Міліціонерів же набігло, немов тарганів. Вони кинулися на сумирних алкоголіків з таким запалом, ніби були впевнені, що саме вони убили свого товариша. Дехто з гуляк і стусана отримав, бо від страху геть заціпило, а міліція завжди сприймає мовчання як недобру, дуже погану ознаку. Тож оперативникам вдалося налаштувати випадкових свідків на плідну співпрацю, тому не дивно, що мирне, але перелякане товариство виявило повну готовність розповісти навіть те, чого не бачило. Тут один із них згадав, що сидів на лавці біля будинку Миколи, очікуючи товаришів, і бачив як до під'їзду чи-то заходив, чи-то виходив з нього, давнішній приятель покійного Володя

Біленький. Згадав свідок і те, що п'яний Микола не раз жалівся на цього здорованя і страшенно його боявся. Хлопці з міліції одразу вхопилися за цю “ниточку”, поїхали до Біленького і міцно взяли його в роботу. Розігналися: не під силу їм було голірuch взяти Володю Біленького. Що вони не вигадували, а він стояв на своєму — до смерті Суховія не причетний.

Отже, мертвий Суховій уже нічого не міг розповісти, а Біленький нічого нового не повідомляв. Навіть те, що він розповідав, згодом пояснював так, що не одразу і второпав. Тут потрібно знати натуру Володі Біленького. От сидимо ми з ним на допиті у слідчого, Володя розказує як прийшов до Миколи, щоб забрати жінку, її там не виявилось, той дурень сказав щось погане, він у відповідь дав йому пару ляпасів та й пішов до дому. Коли виходив із квартири, то хазяїн був живий, бо від ляпасів ще ніхто не помирав. Поки Біленький розповідає, слідчий старанно, протягом трьох годин записує його свідчення. Закінчивши оформлення протоколу допиту обвинуваченого, слідчий, як заведено, дає нам його почитати. Мій клієнт повільно вивчає папірці, аж раптом вибухає, обурюється, аж кипить (при цьому так переконливо, що навіть не сумніваєшся — розсердився не на жарт).

— Ні, ну ти подумай! Петро Анатолійович, що нам слідак за туфту підсунув? Понаписував все, що йому захотілося. Я такого не казав!

— Що, геть все неправильно написано? — стурбовано запитав слідчий.

— Так, тут все перекручено. Слова мої, а смисл зовсім інший. Я підписувати не буду!

— Може і твоє прізвище неправильно написано? — іронізує слідчий.

— Ну, не треба. З прізвищем вгадали, але далі в протоколі писанина не моя. От ти пишеш: “наніс два удари рукою в область голови”. Все ніби правильно. Але голова кругла, то це могла бути і потилиця, і скроня. А там експерт — бах, і напише, що Микола загинув від удару в скроню. Що ж мені, в тюрмі сидіти? Я ж його по морді акуратно долонькою, а ти мені малюєш удари в голову. Ні, ти вже пиши як положено, а цю херню я підписувати не буду.

Чортихаючись, слідчий розірвав протокол.

— Ладно, Біленький, я буду писати слово в слово, говори, що ти хочеш, — промовив слідчий, роздратований зайвою роботою.

Через три-чотири години слідчий закінчив оформлення чергового протоколу:

— На, Біленький, читай. Я зафіксував увесь твій бред слово в слово.

Володя вивчав протокол повільно, без поспіху, хмикаючи і вчитуючись в кожне слово. Закінчивши, глянув на слідчого:

— От скажи мені, чому не можна зробити зразу по-людськи?

— На цей раз я вже постарався записати скрупульозно, — вдоволено сказав слідчий із посмішкою.

— А чого тут сміятися? Тут все знову перекручено, я говорив одне, а ти написав інше. Та не буду я таке підписувати!

Слідчий аж оторопів. Його самовдоволення посмішка розтанула, немов студентська стипендія під Новий рік.

— Ти, Біленький, знущаєшся? Що на цей раз неправильно? Ти з мене ідіота не роби. Он хай твій адвокат скаже, що я записав протокол дослівно. Ти думаєш ми з тобою будемо тут сидіти до самої ночі, чи що?

— А чого кричати? Мені куди спішити? Я все одно сиджу. Випускайте і тоді роботі кінець. Розкричалися..., — бурчав собі під ніс Володя Біленький.

— Куди тебе випускати? Тобі тюрма — мати рідна. Скажи, будеш підписувати чи ні? В протоколі написано точнісінько, як ти говорив. От скажіть, Петро Анатолійович, так чи не так?

Відверто кажучи, слідчий страждав нізащо. Він старанно виписав свідчення, і вони співпадали з тим, що казав Біленький. Щоправда, після другого допиту це була вже інша версія подій. Щось Біленькому в них не подобалося, і я це розумів. Мій клієнт тільки виглядав простачком, але в його лисій голові причаївся досить практичний розум, який до того ж був навчений гірким досвідом. Навіть життєвий шлях Біленького — від простого радянського зека до вантажника в меблевому магазині — свідчив, що він не дурень. Так от, його досвід підказував, що після битви із слідчим у справі залишається тільки протокол допиту. Немає значення хто, кому і що говорив — оцінюватиметься лише написане. Звичайно, я був на боці свого клієнта.

— Як на мене, Біленький правий. Написано так, що його потім можна повернути як завгодно, а Біленький говорив категорично — за його словами події виглядають інакше, ніж ви записали в протоколі.

— О, господи, — видихнув слідчий.

— Так от і я про це. Дивіться: ви пишете, що я заїхав в морду Суховію. Я йому що, ломом заїхав? Ну чого не писати — вдарив несильно долонею руки по обличчю два рази. Все, більше я його не бив, — пожвавішав Біленький.

— Ну ти і морда! Значить так, Біленький, бери папір і сам пиши все, що заманеться. Я навіть додаткових питань не буду ставити.

— А це вже ні, товаришу слідчий. У кожного своя робота. Мені за протоколи гроші не платять. Ага, оце візьму і буду писати на себе та ще й своєю рукою. І все це безкоштовно. Нема дураків. Працюй, слідопит.

— Не хами. А то розпишу таке, що довго жалітимеш. Ладно, чорт з тобою, сам напишу. Якщо і на третій раз щось буде не так, то вибачай, своїми руками задавлю. Взагалі, не знаю, що з тобою зроблю — навіть не подивлюся, що тут сидить адвокат.

Слідчий порвав протокол і сів писати новий. Біленький безхитрісно озвучував йому вже третю версію подій. Проте слідчий не вдавався в суть справи, був утомлений і злий, намагався хоча б цього разу викласти на папері слова Володі Біленького так, щоб не мати зайвого клопоту, нарешті отримати підпис обвинуваченого і спокійно поїхати додому вечеряти. На вулиці було вже темно, коли слідчий завершив свою невдячну працю. Зібравши папірці до купи, він кинув їх на наш бік столу:

— Читайте!

— Угу, — тільки й відповів Біленький і згріб папірці своїми товстими пальцями.

Ми з Біленьким почали дружно вичитувати протокол. На лобі мого клієнта з'явилися краплі поту, три зморшки-борозни насунулися на перенісся, а товсті губи непримітно ворушилися, повторюючи прочитане. Володя старався, немов першокласник на уроках, який здогадується, що рано чи пізно, але його таки піднімуть відповідати біля шкільної дошки. Слідчий, побачивши таку завзятість, тривожно спостерігав за нами, не знаючи, чого очікувати.

— Ну що, я правильно написав?

— Ну... як би сказати? Є тут деякі неточності, але ладно — підпишу цей протокол, а там побачимо, — смиренно відповів Біленький.

— Опаньки! Невже! Ти ба, яке щастя, — мугикнув слідчий.

— Комусь щастя, а комусь сама непруха, — скривився Біленький. — Ладно, начальник, давай ручку, підписувати буду.

Щойно Біленький підписав протоколи, як слідчий миттєво вихопив папірці, й, сяючи від щастя, поклав їх до справи.

Я довго розмірковував над тим, що ж сталося насправді. Чи є гріх на совісті Біленького, чи він нічим не завинив? Де істина; де хоч щось, що може стати відправною точкою для захисту? Це важливо, тут не можна помилитися, бо найпаскудніше — коли план захисту побудовано на ілюзіях. Крім того, Біленький раніше судимий — відсидів за замах на вбивство дев'ять років. Навіть якщо Суховій п'яним упав з ліжка і загинув, то все рівно підозрюватимуть Біленького. З такою багатою біографією — яка йому віра?

На побаченні з Біленьким ми досить довго розмовляли наодинці, але він так і не відкрився, нічого путнього не розповів. Немає гіршої справи для адвоката ніж та, в якій правда переходується в опущених долу очах клієнта. Понурий арештант повторював як заведений, що лише дав пару ляпасів Миколі, але не більше. Може й казав правду — звідкіля мені знати. Я йому вірив і одночасно не вірив, тому дав лише одну пораду:

— Ладно, ти, Володя, тримайся своїх останніх свідчень, а там побачимо.

— Угу, — тільки і почув я у відповідь.

Цим “угу” я намагався пояснити собі потаємну суть його поведінки: Біленький демонстрував, що не має довіри ні до кого. А може просто сказав “угу” — та й все. Ми чомусь завжди намагаємося додумати за когось те, про що людина і гадки не мала. Мабуть, це відчайдушна спроба хоча б для себе виглядати мудрішими...

Час минав. Слідчий, закінчивши розслідування кримінальної справи, надав їй нам з Біленьким для ознайомлення. Вичитавши справу, я відчув певне полегшення, бо ці матеріали наштовхнули мене на одну цікаву ідею. Слідчий по цій кримінальній справі — Роман Глущенко — був молодим і недосвідченим. Колеги тихесенько підсунули йому свиню, а він навіть цього не помітив. Справа в тім, що в день загибелі Суховія з його квартири зник музичний центр — один із символів пролетарської розкоші пізнього періоду радянського аскетизму. Можна було б не перейматися з цього приводу, якби не одна деталь — майно було чуже. Суховій не мав власного житла і винаймав квартиру разом з музичним центром та іншими радощами. Коли він помер, господар квартири приїхав ще до того, як його почала розшукувати міліція. Цей дядечко, на відміну від слідчого, ретельно оглянув квартиру і виявив пропажу. Скупердяй і діляга — він заробляв на квартирантах, а сам жив у халупі, яку прикупив за безцінь в селі недалеко від міста. Якби усе це сталося трішечки раніше, міліція потягла б хитруна до суду за отримання ним нетрудових доходів. Але часи змінилися і влада вже не засуджувала бізнес, а навіть заохочувала. Отож, поважна людина, не гаючи часу, подалася до міліції, підняла шум та гвалт і навіть пройшла нелегкий шлях від чергового до начальника міліції. Сердитий хазяїн квартири написав дві заяви — в міліцію і до прокурора, — що в нього вкрали музичний центр, а розшуком ніхто не займається. Він вимагав негайно розшукати майно, звільнити ледарів та притягти злодіїв до передбаченої законом відповідальності. Тепер хлопцям з міліції потрібно було відреагувати на цю заяву хоча б “відпискою”.

Те, що Біленький не брав чужого майна, було очевидним навіть для міліцейського собаки. По-перше, Володя Біленький не крадій; по-друге, з його можливостями він міг би купити чотири такі музичні шкатулки; по-третє, після смерті Суховія нашого вантажника майже одразу взяли під варту. А от хто приладнав ноги до музичного центра — спробуй тепер дізнатися. Для опера це глухий кут; особливо, якщо він не бачить причин рвати жили. Дядько пошумів собі та й пішов, а міліцейська машина без бензину не їздить, міг би клятий спекулянт хоча б “спонсорські” виділити... Хлопці, звичайно, могли б плюнути на пересічного скаржника, але заява про крадіжку зареєстрована, а значить — злочин не розкритий. Така дрібниця дуже псує міліцейську статистику, а отже нікому не хотілося вішати на себе нерозкритий злочин і отримувати зайвий наганяй. Опера з

кримінального розшуку, недовго думаючи, підклали матеріали стосовно крадіжки до кримінальної справи Володі Біленького, щоб вони зникли у процесуальному вирі. В будь-якій справі з часом накопичується технічне сміття — зайві протоколи, формальні постанови, нікому не потрібні пояснення, допити людей, які нічого не знають. Серед них легко загубилися матеріали про крадіжку музичного центра. Щоб створити видимість роботи, оперативники добросовісно обійшли всіх сусідів і відібрали в них пояснення, оформлені протоколами допитів. Не знаю, що люди казали насправді, але з написаного слідувало: вони бачили як в той самий день, коли Біленький приходив до Суховія на чоловічі розбори, із найманого ним помешкання троє кремезних хлопців прямо на вулицю винесли музичний центр. Здоровецькі колонки впадали у вічі, тому майже всі сусіди бачили їх через вікно, а сам музичний центр деякий час стояв на вулиці просто на асфальті. Потім під'їхав легковий автомобіль, який забрав колонки і хлопців. Звичайно, номер автомобіля ніхто із мешканців будинку не запам'ятав. З цієї підстави слідчий дав окреме доручення кримінальному розшуку знайти трьох хлопців, а розслідування по цьому епізоду зупинив та виділив в окреме провадження. Скажу чесно: не знаю, чи існували насправді ті три хлопці, чи їх вигадали оперативники, але слідчий легко погодився “списати” цей епізод і допомогти колегам. Його можна було зрозуміти — епізод з крадіжкою майна безпосередньо Біленького не стосувався, тому не було жодної необхідності перевіряти достовірність протоколів, отриманих від оперативників. А про людське око в слідчого з'явилися формальні причини виділити справу про крадіжку нібито в окреме провадження. Це робиться так: у справі залишається копія постанови про виділення справи в окреме провадження, а оригінал постанови зникає в смітничку. В міліцейській статистиці буде відображено, що кримінальна справа по крадіжці направлена до суду разом з основною — зайва справа списана, міліцейська статистика задоволена.

Помилки слідчого — хліб адвоката. Протоколи допитів сусідів, прошиті та пронумеровані, лежать собі в кримінальній справі, а в них чорним по білому записано, що троє молодиків виносили музичний центр з квартири, у якій загинув Суховій, якраз в день його гибелі. Отже, на сцену, де чорт влаштував трагедію, слідчий вивів трьох власних героїв. Чого ж тоді адвокату не виправити чужу режисуру своїм сценарієм?.. Отже, уявімо: хлопці фізично сильні, молоді, їм хочеться розважатися, а грошей немає; вони вирішують поцупити музичний центр. Для таких пацанів п'яничка з чужим музичним центром міг стати не найгіршим варіантом наживи. В свою чергу, Суховій добровільно музичний центр не віддавав, бо знав, що за нього доведеться відповідати перед хазяїном. Тому трьом молодикам нічого не лишалося, як надавати Миколі по голові й безперешкодно забрати музичний центр. Якщо хлопці прийшли на квартиру після Біленького і гамселили Миколу так, що

той врізав дуба, то хіба не вони повинні сидіти на лаві підсудних? Чому така версія подій не має права на життя?

Як ото мокре горить, так і справа Біленького ніяк не могла розродитися вироком. Суддя була молода і всього боялася. Мабуть, не хотіла брати на себе весь тягар відповідальності, аби допомогти міліції, бо сумнівів у цій справі не викликав лише факт смерті Миколи Суховія. Міліція вдовольнилася розповіддю свідка про те, що в день смерті до Суховія приходив Володя Біленький, а тому не переймалася доказуванням. Правоохоронці вважали, що сама біографія підсудного є достатнім доказом його вини, а якщо додати факти ревностів та неприязні до покійного, то роботяга-биндюжник ідеально підходив на роль винуватця у смерті Суховія.

Біленького охороняли двоє миршавих міліціонерів, тому на їх фоні він виглядав ще більшим здорованем. Руки Біленького були сковані наручниками. Здоровецькі кулаки биндюжника виглядали джерелом підвищеної небезпеки, а тому могли вважатися мовчазним доказом вини підсудного. Сам же Володя був незворушним, немов кам'яна брила. Скоріш за все, він уже змирився зі своєю долею і лише чекав, скільки ж йому “впаяють”. Біленький байдуже спостерігав за процесом, і ніщо не виводило його з рівноваги.

Через залу судового засідання один за одним проходили свідки, оголошувалися матеріали кримінальної справи — цей нудний процес називався пошуком об'єктивної істини. Але в почутому не було жодного “гачка”, на який можна було б підчепити Біленького. Ніщо прямо не свідчило, що саме Біленький забив до смерті Суховія. Судді така ситуація не подобалася; я бачив, що вона нервувала. Молода і добросовісна жіночка вела боротьбу з власними почуттями: відпустити вбивцю — це гріх, а покарати невинуватого — чи не подвійний тягар для совісті.

Допитали Володю Біленького — жодної зачіпки. Допитали свідків — так собі, нічого серйозного. Оголосили матеріали кримінальної справи — теж нічого, що могло б прояснити ситуацію і додати судді впевненості. Було вирішено ще раз допитати мовчазного арештанта. Той сидів на казенному стільці й протягом багатьох годин терпляче чекав на рішення судді. Саме з цього моменту Володя Біленький перестав любити прозаїчні домашні стільці, бо щеміло в крижах, віддавало в спині та нило під серцем.

— Хто ж до смерті побив Суховія? — запитала суддя. Біленький, опустивши голову, думав про щось своє.

— Я до вас звертаюсь, Біленький, — підвищила голос суддя.

— Га?

— То від чого помер Суховій?

— А чого ви мене питаєте? Он прокурор все знає, спитайте його, — буркнув арештант.

— Біленький, я роблю вам зауваження. Відповідайте, яке ви маєте відношення до смерті Суховія, — починала нервувати суддя.

— Ніякого.

— Але ж ви були в його квартирі?!

— Так і він був у моїй квартирі, що з того? Пішов живий. Якби хотів убити, знайшов би інше місце. У мене що, клепки в голові немає? На кого в першу чергу подумують? На Біленького! А те, що ляпнув в область морди, так то ж долонею. Я міг про це нікому не розказувати, але все по-чесному.

— Тоді розкажіть чесно ще раз, — роздратовано кинула суддя.

— Десять раз одне і те саме повторюю. Прийшов до квартири, постукав у двері, бо дзвінок не працював. Тепер мені кажуть, що я грюкав у двері, ломився до Миколи, наче моя вина, що дзвінок не працює. Отож постукав, а цей хахаль відкрив двері та питає — що тобі треба. По-людськи запитую, чи в нього Тетяна, а він шкірить зуби, потішається з мене. Скажи, гад, що їй немає — і все, кому потрібна ота сварка. Щоправда, нічого поганого Микола мені не казав. Мовчав...

— Підсудний, називайте прізвища. Пишеться протокол. Ми що, будемо писати “Микола”, а потім здогадуватись, хто це такий? — перервала суддя Біленького.

— Добре. Так от... Нехай сміється — подумав я про себе, відштовхнув його до стінки коридору та й пішов до квартири. Заглянув на кухню, подивився у ванній, в туалеті — немає дружини. Перейшов до зали, дивлюся — точно немає Тетяни. Бачите, все було мирно, все по-людськи, я вже зібрався виходити, а він, ну цей Суховій, каже мені: а чого ти ходиш до мене, я ж до тебе не ходак? Я може стерпів би, а він далі: ти прив’яжи свою сучку, то вона й бігати не буде. От що робити мужику? Витерти соплі та йти геть? Чесно кажу — заїло, не втримався. Я йому долонькою по морді заїхав, а потім ще й з другої руки. Оце і все. Два ляпаса визнаю. Суховій тільки захитався, але не впав. І мені тепер кажуть, що я до смерті забив людину. Ну є правда на світі? Якби грохнув Суховія саме я, то не став би оце розказувати. Мене ж ніхто не бачив. Точніше, ніхто не бачив, бив я його чи ні. Ми ж були тільки удвох. Кажу правду, розказую чесно, а на мене вішають усіх собак.

— Підсудний, а було колись, скажімо, набагато раніше, що ви молотком побили Суховія? — вліз прокурор зі своїм запитанням.

Суддя невдоволено скривилась, що значило, що хоча питання задавав і прокурор, але переривати суддю ніхто немає права. Однак прокурор дивився на Біленького, йому було не до судді.

— А що? — знизав плечима Володя Біленький.

— Ви, підсудний, не “шокайте”, тут не базар, поставили питання — відповідайте.

— Ну було. Що з того? Тож по пальцях, а не по голові. От візьміть хоча б цей випадок — якби хотів вбити, то вбив би давно. Але ж не став, значить є щось в голові. Я ж не дурень — зачепи його, а потім до кінця життя сиди в тюрмі. Нащо воно мені здалося?

— Підсудний, ви подивіться на себе — раніше судимий за замах на вбивство, потім молотком відлупцювали Суховія і тепер хочете сказати, що просто дали два ляпаса і нічого більше? Хоч не брешіть! — тиснув прокурор на Біленького.

— Я не брешу. Не треба на мене тиснути. Я своє відсидів. У вас так: раніше судимий, значить уже винний! — огризнувся Володя, а стілець під ним, розгойданий не одним підсудним, заремствував так, немов скреготав зубами.

— Підсудний ви були на квартирі Суховія в день його смерті? — підключилася суддя.

— Був. То й що? Моя совість чиста. Ви когось іншого шукайте на роль козла...

— Біленький, ви в суді! Я роблю вам зауваження! — гримнула суддя.

— Я вибачаюсь, але смерть Суховія — то не моя робота. Хоч вірте, хоч не вірте, мені вже однаково, — смиренно відповів Володя Біленький і замовчав.

Суддя та прокурор деякий час ще пробували чогось від нього домогтися, смикали туди-сюди, але на тому все й скінчилося.

— Так, у кого є клопотання по цій справі?

Судді вже набридло борсатися в цій справі, дошкукуватися істини, яка застрягла в павутинні обставин, немов бідолашна муха, і билася в останніх конвульсіях. Там, де кінець схожий на початок, народжується коло. Вочевидь, суддя вирішила вийти з цього замкненого кола та завершити уже розпочату справу. Тому від її питання тнуло формально-процесуальним нафталіном, а в залі запахло завершенням процесу.

Прокурор, не підводячись з місця, довго та прісно пояснював, що йому все і так зрозуміло, а тому клопотань немає. Суддя глянула на мене. Я підвівся, розгорнув свої записи і подивився в зал. Стало тихо. Прокурор з цікавістю глянув на мене, ніби хотів запитати, що там пан адвокат підготував на закусточку. Біленький, як той ведмідь, що прокинувся після зимової сплячки, заворушився і збентежено дивився то на мене, то на суддю. Сама ж хазяйка процесу байдуже кивнула мені головою, дозволяючи сказати своє слово.

— Шановний суд! Звичайно, можна завершити судовий розгляд справи, перейти до дебатів та оголосити вирок. Можна, якби не було б одного невирішеного та нез'ясованого до кінця питання. І не простого, а дуже істотного питання, оскільки від його вирішення напряму залежить — засудити

Біленького чи випустити на волю. Що я маю на увазі? Перед вами на столі лежать матеріали кримінальної справи, в них є протоколи допиту сусідів Суховія. Деяких з них ми навіть заслухали сьогодні в судовому засіданні. Так от, в той день, коли Біленький приходив до Суховія, з квартири останнього зник музичний центр. Сусіди бачили, що його виносили троє кремезних молодих хлопців. Ось тут і виникає питання: якщо молодики могли вкрасти музичний центр, то хіба не могли вони побити Суховія? Мотив у них був дуже серйозний: заволодіти чужим майном, а Суховій був перешкодою. Могли вони його відлупцювати? Звичайно, могли, адже інакше заволодіти музичним центром було неможливо. А щоб Суховій нікому про це не розповів, вони побили його так, що той помер. Сусіди кажуть, що ці хлопці приходили до потерпілого після Біленького, а значить смерть Суховія, вірогідно, може бути на їх совісті. Звичайно, прокурор буде заперечувати, що це не так, що хлопці виносили майно з дозволу покійного, що той віддав їм добро за пляшку горілки, а загинув Суховій таки від рук Біленького. Але як тоді бути з цими молодиками, з ймовірним фактом викрадення музичного центра? Хіба адвокат вигадав цих людей? Ні, цей факт було встановлено слідчим. Він добре попрацював, але чого ж тоді зупинився на півдорозі? Де ці невстановлені особи, чому ми не знаємо їхні прізвища, чому вони не стоять перед нами в суді? Хоча б як свідки! А без них нам не розібратися в цій справі. Я переконаний, що суд повинен встановити істину, а не просто списати смерть людини на першого, хто потрапив до лап міліції. Подивіться на висновок судово-медичної експертизи, що знаходиться в матеріалах кримінальної справи. Там йдеться про численні тілесні ушкодження, які виявив експерт на тілі загиблого. Таке враження, що Суховія побила не одна людина, а ціла група. Тому я переконаний: доки не відшукають та не встановлять отих трьох молодчиків, ми ризикуємо притягти до суворої кримінальної відповідальності ні в чому не повинну людину. Замисліться на хвильку: Біленький ні в чому не винний, а ми його в місця позбавлення волі років на десять! Ми сьогодні розійшлися, а йому сидіти десять років, тоді як справжній вбивця (чи вбивці) гуляє на свободі та сміється над нами. Чи буде такий вирок справедливим і законним?

Після цього питання я замовчав. Стояла тиша. Отже, слухають — це добра ознака. Я продовжив:

— На підставі викладеного, прошу суд направити кримінальну справу на додаткове розслідування і зобов'язати слідчого провести оперативно-розшукові заходи по встановленню осіб, які приходили в день смерті Суховія до його помешкання та виносили звідти музичний центр. Крім того, прошу змінити міру запобіжного заходу відносно підсудного. Цих осіб можуть знайти за тиждень, а можуть — за рік або два. Потім з'ясується, що Біленький не винуватий, а побили Суховія до смерті саме ті хлопці. І це буде

найвища несправедливість, бо невинна особа всі ці роки даремно і за когось сидітиме під вартою. Прошу зважити також на те, що Біленький має постійне місце проживання, місце роботи, має чудову характеристику з місця проживання та роботи, а тому до нього можна застосувати підписку про невиїзд. Більш того, трудовий колектив меблевого магазину та його керівництво готові поручитися, що перебуваючи на свободі Біленький не уникатиме слідства та буде дотримуватися встановлених до нього судом чи слідством вимог.

Коли я говорив, то дивився на суддю: як вона сприймає мої слова. Вона залишалася жінкою, яка ще не випила до кінця всю отруту нашої професії, а тому ще не навчилася ховати свої думки за байдужим і холодним виразом обличчя — я помітив, як потеплішали її очі. Мабуть, мої слова десь таки співпадали з її думками...

Після мене виступив прокурор. Занепокоєний Біленький дивився на нього, немов бик на червону ганчірку. Прокурор традиційно був проти задоволення клопотання адвоката. Цей дядько в синій формі наговорив дурниць про ясність справи, почав канючити вирок Біленькому, щось белькотіти про адвокатські хитрощі. Про Біленького прокурор говорив якось віддалено, ніби той був не живою людиною, а меблями, які Володя щодня тягав у своєму магазині. На щастя, прокурор протестував проти направлення справи на додаткове розслідування якось ліниво і скоріш формально. Та й було б чого йому непокоїтися — адже справа не прокурорська, а міліцейська. Якщо ж міліція отримає прочухана, то буде ще один привід полаяти їх за недбало проведене слідство, а разом — розжитися парою-трійкою каністр бензину...

Суд задовольнив моє клопотання. Справу направили на додаткове розслідування, а Біленького звільнили у залі суду. Звичайно, тих трьох хлопців так ніколи і не знайшли. Може не змогли або погано шукали — біс його знає. З часом кримінальна справа Біленького задихнулася в архівній пилуці та непомітно померла.

Я чув від директора меблевого магазину, що Володя Біленький одразу після суду розлучився з Тетяною. Він залишив їй все майно, а сам подався світ за очі. Минав час, і поступово я забував про справу Біленького. Але одного разу ми таки зустрілися: він ішов мені назустріч з молодою симпатичною дівчиною, яка міцно трималася за його лікоть. Володя Біленький не приховував своєї гордості, він просто розквітав поряд зі своїм неочікуваним щастям. Він був дійсно щасливим. Глянеш — і наче не знайти на цілому світі більш смиренного божого створіння, ніж отой Володя Біленький...

Як працюють людські та божі закони — ми ніколи не зрозуміємо до кінця. Смерть несе за собою лише горе і печаль. Смерть — абсолютне зло, покликане нищити усе живе на землі. Вона ніколи нічого не створює — ли-

ше руйнує. Але саме чужа смерть принесла щастя Біленькому, забрала разом із собою його колишнє омертвіле життя. Володя Біленький ожив, і таки дочекався свого щастя. Де і що не спрацювало, аби таке могло трапитись? Які закони — людські чи божі — було порушено? Який суд промовчав? Чи може не було за що осудити?..

Травень 1997 року “Цнота”

Я зробив відкриття. Коли закон розмовляє моїми вустами, його не завжди правильно розуміють. Ти кажеш людям одне, а в голові у них відкладається щось зовсім інше. Хтось киває, начебто все розуміє, а насправді не може збагнути — про що це я. А буває й по-іншому...

Мені зателефонували поважні люди з проханням, щоб я проконсультував не менш поважну особу. Дуже солідна жіночка, державний службовець — чогось більш конкретного не сказали, а я не перепитував. Наша поважна особа виявилася жінкою в літах. Ця огрядна тітонька просто запливла до мого кабінету. На голові пишна зачіска — одразу видно, що перукар ворожив над нею годин п'ять, не менше. Дорогий парфум — його солодкий запах надовго оселився в моєму мозку, що аж кортіло якось його провітрити. Шикарний одяг відволікав увагу від дряблої шкіри, а золото на руках, шиї і вухах просто засліплювало. Не знаю, наскільки це поважна особа, але те, що вона дорого обходиться платникам податків — це стовідсотково.

Жіночка скептично оглянула мій кабінет і так зиркнула на його господаря, що я зрозумів — від мене очікують негайного виправдання її сподівань і витраченого на дорогу часу. Дивно: я ще й слова не сказав, а вже щось їй винен...

— Значить так. Суть проблеми. У нас на роботі продають акції “Донецькобленерго”. Мої колеги купують їх, а потім одразу продають скупникам. Різниця — в десятки разів. Як результат, отримують шалені гроші, — рішуче почала гостя.

— Так і ви купуйте, не бачу проблем, — спробував зіронізувати я.

— Ви слухайте, якщо хочете щось почути. Я не можу їх купити, зрозуміло?! Акції нам дають лише в обмін на приватизаційні сертифікати. Гроші тут ні до чого, вони з'являються лише після продажу акцій.

— А що там з приватизаційними сертифікатами? — запитав я обережно.

— Я, дурна, не подумала, взяла рік тому свої сертифікати і вклала в акції Промінвестбанку. Думала, що солідний банк, будуть солідні дивіденди. А їх

кіт наплакав..., — тут жіночка закопилила червоні напomadжені губи, наче згадала когось незлим тихим словом.

— І що ви хочете? — підкреслено ввічливо запитав я.

— Значить так. Я хочу повернути банку його злощасні акції, забрати назад свої приватизаційні сертифікати, а вже на них взяти акції “Донецьк-обленерго”. Продам акції і нарешті матиму свої гроші. Хоч якийсь зиск буде мені від держави. А то дали сертифікати, а від них користі, як від козла молока.

— Ви думаєте, що це можливо?

— А чого я сюди прийшла?! Це ви повинні мені сказати. Я на юриста не вчилася, законів не знаю.

— Але ж...

— Чекайте, мені сказали, що ви грамотний адвокат, що ви усе знаєте. Тільки ви зможете мені допомогти. Тож давайте — помагайте, а то нерви і без того нікудишні...

Я вирішив стати у пригоді поважній особі: старанно і з детальними посиланнями на норми закону почав розповідати сердешній, чому вона ніколи не зможе повернути назад свої приватизаційні сертифікати. Називав закони, статті, докладно тлумачив їх положення і робив відповідні висновки. Хоча правові формули були дещо складними, але здавались мені аргументованими і переконливими. Моє красномовство, разом із юридичною термінологією, мали підкорити слухачку та усунути будь-які її сумніви у моїй професійності та правоті.

— У вас є чай? Може пригостите даму? Я люблю зелений, — раптом запитала моя відвідувачка, немов щойно прокинулася.

— Залюбки, — чемно відповів я та кинувся готувати чай. Налив води, кинув пакетик з чаєм, став чекати доки завариться.

Гостя підвелася і зазирнула мені через плече:

— Чай в памперсах? Це вже моветон. Я пити не буду, дякую. Краще продовжимо. Так що там з моїми сертифікатами?

Кинувши марну справу заварювання чаю, я знов почав цитувати закони. Минуло хвилин тридцять-сорок. Жіночка перестала кліпати, обличчя перетворилося на неживу маску і лише довгі нафарбовані нігті вистукували на моєму столі щось загрозливе. При цьому дамочка дивилася на мене так, наче я власноручно викрав її приватизаційні сертифікати прямо тут, на її очах, нахабно і цинічно.

— Що ви мелете?! Це мої сертифікати! Там написано чорним по білому моє прізвище, ім'я та по-батькові. Це моя власність! Чому це я не можу забрати своє — те, що належить мені по закону?! Що за фігня? Кому ви розказуєте...

— Не можете..., — розгублено перервав я її.

— Здрасті! З якого це дива я не можу забрати своє? А ще мені казали, що ви гарний адвокат, що все знаєте. Та нічого ви не знаєте! — зневажливо кинула відвідувачка, але демонстративно залишати мій кабінет явно не збиралась.

Розуміючи, що йдеться про мою репутацію, я гаряче взявся за її порятунок. Взявши зі стелажа книги і перегортаючи сторінку за сторінкою, я почав звертати увагу дамочки на ті речення, що — як мені тоді здавалось — могли її переконати. Потім взявся за комп'ютер: відкрив електронну версію законодавства, і, сподіваючись, що може технічні новації справлять враження на примхливу даму, знайшов закони; почав тикати пальцем просто в екран, аби довести свою правоту вже наочно. Поважна особа дивилася, але якось байдуже і зверхньо. Минула ще одна година. Я бачив, як гостя втрачає інтерес до моєї персони, і чув, що її нігті все енергійніше вистукують на столі похоронну мелодію на честь загибелі моєї репутації. Я здогадувався, що їй все набридло і вона дуже хоче попрощатися зі мною назавжди. Саме тому я ще дужче старався виправити своє жахливе становище.

Але гостя знов перервала мене:

— Знаєте, я думала, що ви дійсно хороший адвокат. А ви до рівня студента не дотягуєте...

— Як це... Чому? — отетерів я.

— Приватизаційний сертифікат дала мені держава. Там значиться моє прізвище. Іншого прізвища там немає. Це моя приватна власність. Чули таке поняття — “приватна власність”?! Вам, як юристу, відомий такий термін чи ні?

— Звичайно, відомий, — відповів я, стиснувши зуби і вмовляючи себе не заїдатись.

— Отож, повторюся. Приватизаційний сертифікат мені в приватну власність дала держава. Розумієте, держава дала — мені! А тому жодне падло, навіть банк, не може забрати мій сертифікат.

— Господи! — не втримався я. А далі, не зважаючи на всі правила пристойності, смачно видав:

— Держава дала вам цей довбаний сертифікат так само, як природа дає жінці невинність. Тому скористатися ним можна, але один-єдиний раз! Зрозуміло?

— Повторіть, — тітонька вперше глянула на мене із щирою зацікавленістю.

— Повторюю! Все в природі підкорюється певним правилам. Так от, що вашим сертифікатом, що дівочою невинністю можна скористатися тільки один раз.

— Тю, так би і сказали. Значить ото... гм... і все?

— І все.

— Ну тепер все зрозуміло. От скажіть, якого дідька ви мене мучили дві години?! От сказали, як відрізали. Тепер все ясно. Значить можна лише один раз. Тю, а чого тоді голову морочили! Аж дві години..., — на хвилину вона замовкла.

— Хотів як краще, — нарешті заспокоївшись, відповів я.

— От дають, ну дають... гм... виходить, що я безповоротно втратила свою цноту. Га, пане адвокат?

— Можна і так сказати.

— А мене згвалтували, чи я сама, дурочка, піддалася на уговорі?

— Не знаю, що вам і відповісти...

— А ви розумник, — перервала вона мене. — От що умієте, то вже умієте пояснити. Це ж треба так завернути з тією невинністю. Правда, я вже давним-давно забула, що воно таке, але все-рівно добре сказано. Ви грамотій — люди не збрехали, та й чоловік нівроку...

Поважна особа усміхнулася і почала стріляти очима. Грайливо махнувши рукою, що, напевно, мало означити прощання, вона попливла до дверей кабінету. Зупинилася. На хвильку здалося, що вона таки щось забула.

— Гм... а щодо одного разу — то вже як вийде, — підсумувала пишнотіла мадам і, кокетливо поправивши плаття в тому місці, де мав би бути бюстгальтер, пішла до дверей. Уже біля виходу, не дивлячись на мене, вона сплюнула “до побачення” і зникла за дверима.

Поважна дама пішла, але її дух залишився і хвилин п'ять нагадував про себе ароматом солодких парфумів. Я ж замислився: правові знання — це могутня сила, яку юристи самі до кінця не опанували. Для нас, адвокатів, ці знання — немов смугаста палиця для ДАІшника, а для простих людей — ліхтарик в суцільній темряві. Люди прагнуть цих знань, відчують у них велику потребу. Вони прозрівають, коли юристи починають розповідати те, що до цього моменту було за межами їхньої уяви. Але наші знання нічого не важать в людських очах, якщо ми забуваємо дати їм ключ. Буває варто сказати два-три слова, але толкові, то наші люди все зрозуміють!

Жовтень 1997 року
“ Душогубець ”

Ні. Навіть не вмовляйте. Не хочу, нікуди не піду, відбивався від мене

Володимир Трохимович Качан.

— Трохимовичу, я чудово вас розумію. Братися за кримінальну справу по сорок сьомій статті жодному адвокату не хочеться, але треба. Мене попросив особисто начальник міліції, — наполягав я, бо все-таки очолюю адвокатське об'єднання і маю владні повноваження.

— Петро Анатольовичу, та нехай сам Господь бог просить — я не піду в цю справу. Сорок сьома тут ні до чого. Я що, мало ходив за призначенням? Ви порахуйте за останній рік — гляньте, скільки я провів безплатних справ!

— Не поспішайте. Тут особливий випадок. Не завжди такі поважні люди звертаються до нас особисто. Сьогодні начальник просить, а завтра нам щось буде потрібно...

— Та я розумію. Він вам хоч розповів, що за справа?

— Сказав, що якийсь вбивство.

— Якесть?! Я був зранку в міліції, там увесь відділ гуде, всі на вухах стоять. Знаєте, що трапилося? — різко запитав Качан, глянувши так, ніби перевіряв, чи не дурю його.

— Ні, — сказав я, бо дійсно нічого не знав.

— Вбито дитину. Дівчинка, всього шість років. Якийсь нелюд згвалтував її, а потім вбив. Господи, носить же таких земля! Сам би душив таких великими руками, без суду і слідства.

— Жах. Боже, боже, яке горе, а як батькам... Страшно навіть таке уявити. Що за скотина?..

— От і я вам про це. Тепер накажете мені йти і захищати його?

— А що робить? Комусь доведеться бути його адвокатом.

— Та нехай сам себе захищає!

— Хто-хто, а ви знаєте, що стаття розстрільна, а там де передбачена міра покарання у вигляді смертної кари — адвокат обов'язково має бути. Держава забезпечує адвоката, якщо людина не може сама його знайти...

— А хіба він людина? Нехай держава і шукає цьому бидлу захисника. Особисто я не піду, бо ще придушу випадково.

— Ви ж адвокат. Тут, якщо звалив на плечі цей хрест, то вже неси. Вважайте цю справу своєю Голгофою.

— Та це ясно. Розумом все сприймаю, а серцем — ні!

— Трохимовичу, треба! Просто необхідно виконати свій обов'язок. Лікарі ж рятують життя і хороших людей, і злочинцю. Так ми чимось схожі

на лікарів. Ми ж захищаємо не злочин, а людину.

— Ладно, піду в цю справу, хай йому грець. Але тільки тому, що ви просите...

Трохимович повернувся під вечір втомлений і злий. Кинув портфель на стілець і, не знімаючи куртки, сів навпроти мене. За вікном було темно, холодний вітер проривався у відчинену квартиру і розганяв клуби сигаретного диму. Занурившись у роботу, я навіть не помітив як швидко збіг час.

— Голодний, як собака. Майже цілий день провотузилися. Прикрийте форточку, а то промерз до кості. Начебто осінь, а холодніше, ніж зимою. От скажіть, воно мені треба? За що страждаю? Цілий день в роті не було ні кусочка хліба, ні краплі води, — скаржився Качан так, ніби щойно повернувся з каторжних робіт.

— Я вам співчуваю. Але така в нас доля. І хіба це вперше, чи востаннє?

— Та знаю...

— Ну, хто він?

— Молодий хлопець, 28 років. Абсолютно здоровий психічно. Вражає, що поводить себе спокійно, логічно розмірковує, розповідає про все, але якось відсторонено. А в очах немає ані тривоги, ані суму; в голосі — ні краплі жалю! Глянеш на нього — нормальна людина. Навіть здається, що не він, а хтось інший це зробив. От падлюка...

— А якщо дійсно це хтось інший? Ви ж знаєте нашу міліцію. Можуть схопити першого-ліпшого — вбивство ж резонансне, з них спитають будь здоров.

— Та він... Жодних сумнівів. Сам в усьому зізнався.

— Якраз це нічого не доводить. По печінці валянком — і ви зізнаєтеся, що вбивали.

— Ні, ви не спішіть. Звичайно, я клянусь на чому світ стоїть нашу справу і свого клієнта. Але якщо чесно, то відсутність симпатії не впливає на моє ставлення до роботи. Ви самі казали, що ми захищаємо не злочин, а людину. Навіть не заважаючи на безоплатність цієї праці, я свої обов'язки виконую добросовісно. Так що не треба на мене наїжджати, — обурився Качан.

— Володимир Трохимович, вибачте — не хотів вас образити. Просто закралися в голову певні сумніви. Це вже суто професійне.

Мені дійсно було незручно перед колегою, який стільки часу витратив на справу, якою міг би не займатися, а я поставив під сумнів його професійну честь.

— Та ладно, все нормально. Я чого сьогодні голодний і холодний? Проводили відтворення обставин злочину. Так наш все показав — як і де вбивав, де заховав труп...

— То розкажіть, як це сталося, — перервав я Качана.

— Цей Єгор Жолдаков півроку тому оселився в гуртожитку “Славбудтресту”. Там весь колишній Радянський Союз живе. Будівельники — вони ж по всьому світу гасають. Де більш-менш є копійка, вони вже там. Єгор приїхав із Казахстану, а сім’я дівчини з Вірменії. Вони вірмени, цей слов’янин (здається, росіянин). Жили поряд, були сусідами. Дівчинка часто забігала до Жолдакова...

— А він одружений?

— Начебто жонатий. Як воно насправді — хто знає. Жінка з ним не живе. Приїжджала до нього, але нечасто. А яке це має значення? — здивувався Качан.

— Цікаво, що його збочило.

— Та мені здається, що то якась вавка в голові. Воно народилося, а диявол тут же поставив своє тавро. І росте людська істота з бісовою печаттю, доки не проб’є її лихий час, а тоді сіє горе, допомагає смерті пожинати свої плоди...

— Ого, яка філософія.

— Філософія? А я не знаю, як інакше пояснити. Міліціонери розповідають, що опитали усіх сусідів і знайомих Жолдакова. Так про нього ніхто поганого слова не сказав. Тихий, врівноважений, ні з ким не сварився, ввічливий, роботящий — лише позитив. А тут таке... Он візьміть, почитайте.

Качан кинув мені на стіл копію постанови про притягнення Жолдакова як обвинуваченого. Сухі протокольні слова не містили жодних емоцій, але за ними поставала жахлива трагедія невинної дитини, від чого серце обливалося кров’ю, на очі навертались сльози, а розум вимагав нещадної кари для нелюда. Виходило так, що Жолдаков заманив до своєї барлоги шестирічну Мар’яну, згвалтував її, а щоб приховати злочин — задушив. Тіло поклав у мішок з-під картоплі, а потім, скориставшись тим, що жив на першому поверсі, відчинив вікно і викинув мішок на вулицю. Сам же вийшов через прохідну повз вахтера з пустими руками, спокійно підійшов до свого вікна і забрав мішок. Після чого відніс покійницю до лісу, де і закопав. Коли батьки кинулися розшукувати доньку, то Жолдаков взяв найактивнішу участь в пошуках. Його ніхто не запідозрив. Коли пекельна для батьків ніч збігала, хтось сказав, що в останній раз Мар’яну бачили, як та заходила до Жолдакова. Материнське серце та почуття невимовного горя змусили нещасну жінку — матір дівчинки — кинутися до кімнати Жолдакова і глянути під ліжко. Там лежав сандалик Мар’яни, що невідомо як закотився під ліжко. Про все подбав убивця, а тут дав маху. Мар’яна викрила і прокляла свого душогуба цим сандаликом, немов з того світу...

Качан змовчав і стало зрозуміло, що не зважаючи на нелюдську втому, він не збирається йти до дому. Зав’язані в дрібні вузлики, його нерви не давали розслабитись та повернути душевну рівновагу. Йому необхідно було

все це розповісти — хоч горе і чуже, але шкребе в душі, залишає свої пекучі борозни.

— Дивно, що Жолдаков залишився живий. Люди могли вбити тварюку на місці, — зауважив я.

— Та вранці в гуртожитку було повно міліції. Вони і відбили душогуба від розлюченого натовпу. Якби не менти, був би йому гаплик, порвали б на шматки. Там же роботяги, їхні жінки — народу море, весь гуртожиток не спав. Деяким операм навіть дісталось, бо жінки хотіли дотягтися до Єгора, а міліціонери його закривали, тож їм подряпали морди та позривали погоні. Така колотнеча була; добре, що їм взагалі вдалося накивати п'ятами...

Качан ще довго розповідав про справу. Мабуть, добряче вона йому набридла за цілий день.

— Трохимовичу, знімаю перед вами шляпу. Що тут скажеш? Тримайтеся! — завершив я нашу розмову, коли колега наче трохи заспокоївся.

— Петро Анатольович, дайте мені слово, що відбуваю своє примусове покарання..., тьху — будь воно неладне — оце своє призначення виключно на попередньому слідстві. В своєму ордері я так і записав — ведення справи на попередньому слідстві. Пообіцяйте, що ні за яких умов ви не відправите мене до суду. Нехай іде будь-хто, але я свою місію завершую на слідстві. Добре?

— Клянуся, — пообіцяв я.

Минуло десь два місяці, а може й більше. Качан сидів у моєму кабінеті та зігрівався гарячим чаєм. Мороз розписав вікна дивними візерунками і сховав усю вулицю від наших очей. Холоднеча за вікном мимоволі прив'язувала нас з Качаном до крісел. Жодного бажання зраджувати своєму комфорту в нас не було, тому всі справи якось непомітно перенеслися на інші дні. Трохимович завзято сьорбав чай, я пив каву — теревенили про політику, про життя та жінок.

— О, як ніколи доречно — моє чергування на Голгофі завершилося. Вчора пізно ввечері по Жолдакову підписав слідчому 218-ту. Скріпив протокол своїм підписом, з матеріалами справи ознайомився, заяв та клопотань не маю, — сказав Качан, глибоко затаюючись і випускаючи клуби диму.

— Ну що, слідство спрацювало чисто?

— Ти знаєш, непогано. Справа ж не рядова, начальство шкуру дере, тож хлопці взялися гуртом і відпрацювали добросовісно. Видимих підстав для зауважень я не побачив.

— А як там Жолдаков?

— Єгор спокійний, як удав. Мені здалося, що йому все по-барабану. Щось мені так здається, що не вперше йому доводилося це робити. Ох, не вперше...

— Звідкіля такі думки?

— А він де тільки не був. Маніяки ж такий народ, що на одному місці їм не сидиться. Переїхав до нас із Казахстану, це його передостаннє місце проживання. Мені здається, що не переїхав, а накивав п'ятами. Колеги налякнули... Слідак, звичайно, направив запит до Казахстану, але очікувати на швидку відповідь не доводиться. Як мінімум, півроку мине, доки слідчий отримає відповідь на своє доручення.

— То чого ж чекати півроку? Він накоїв такого, що на кулю точно вистачить. А в нас двічі не розстрілюють. Тут одним злочиним більше, одним менше — яка різниця?

— Отож. Слідчий мені те саме сказав. Ніхто не збирався затягувати справу, он вірменська община вся на ноги піднялася, до бунту доходить. Готові в будь-який час штурмувати міліцію. Вони навіть не просять його судити, а лише віддати їм Жолдакова на одну хвилину, після цього судити уже буде нікого. Ось так.

— Адвокату в цій справі непросто. Цікаво, як ви виходили із ситуації?

— Я ховався. Обходив цих вірмен, як міг. Людям хіба поясниш, що ти адвокат і виконуєш свій обов'язок? Їм на це начхати. Але до батьків підходив, розмовляв із ними — випадково побачив їх у коридорі в міліції. Висловив своє співчуття, пояснив, що як адвокат мушу здійснювати захист і всяке таке.

— І що вони?

— Нічого не сказали. Промовчали. Навіть не глянули на мене...

Незабаром бурхливий потік повсякденності накрив нас із Качаном, і ми з головою поринули у справи. Якось я сидів в своєму кабінеті й мучився над позовною заявою — клієнт хотів побачити у ній щось своє, а за законом виходило зовсім інше. Я переглядав юридичну літературу і намагався хоча б приблизно визначити перспективи цієї справи. Я вкотре відкривав товсті книжки, але підказки не бачив, від чого почало з'являтися глухе невдоволення і злість на самого себе.

До того ж, у моїй свідомості, немов та голка, стирчала думка про купу відкладеної роботи, яку потрібно завершити. З пересердя я захопив рукою всі книги і папери, зсунувши їх на край столу. Поставив на середину столу попільницю, кухоль з кавою, смачно закурив і почав подумки сортувати поточні справи залежно від їхньої важливості.

Аж раптом заверещав телефон. Дзвонив мій давній знайомий — суддя обласного суду. Він зайшов здалеку, запитав як здоров'я, як справи. Мені це одразу не сподобалося. Серце підказувало, що не просто так він цікавиться моїм здоров'ям, але довелось ввічливо потеревенити хвилин п'ять про різні дрібниці. Наостанок суддя наполегливо попросив, щоб я кинув усе і приїхав до нього. Причини не пояснив, отож я був заінтригований — довелося погодитись.

Олександр Михайлович Борисов зустрів мене в обласному суді так радісно, з такою веселою посмішкою, ніби з самого ранку мріяв лише про те, щоб пригостити мене коньяком.

— Петро, сідай. Як життя-буття? Дружина, діти? Як там адвокатам живеться? — шумів Олександр Михайлович.

Невисокий на зріст, гостроносий, рухливий як гедзь, з жвавою мімікою — він був схожий не на суддю, а на моторного таксиста, який завжди знайде кілька добрих слів для кожного пасажира. Важко було повірити, що ця людина лише одним своїм підписом дарує або забирає свободу.

— Олександр Михайлович, що трапилося? — нетерпляче спитав я.

— Що трапилося? Та нічого такого..., — весело озвався Борисов.

— Чого тоді кликали?

— А щоб тебе побачити. Чи живий-здоровий.

— Ну-ну. Хочеться вірити. Мабуть, все-таки щось потрібно...

— А чого це ти примружився? — забавлявся Борисов.

— Чого? Ви знаєте, в одного спитали, чого він примружився, а він каже — та ні, прицілився!

Борисов зареготав, а потім якось різко спинився. Його очі стали крижаними, і він враз постав переді мною серйозним і суровим.

— Мені в процес потрібен адвокат.

— А я тут до чого? Он скільки адвокатів розвелосся, немов тих собак, — бери любого.

— Не хочуть.

— Дивно.

— Та немає чого дивуватися. Йти у справу за призначенням нікому не хочеться, а тут ще й вбивство. Можеш уявити — згвалтував шестирічне дитя і вбив, сволота!

— Стоп. Я цю справу знаю. Моя контора вела її на попередньому слідстві.

— А я чого тебе покликав? Саме тому, друже мій.

— Ні, ми своє відпрацювали. Все, я пішов, — я встав і попрямував до дверей.

— Ти почекай, — перекрив мені дорогу Борисов. — Я все розумію. Сідай назад, пішли-пішли.

Борисов взяв мене за плечі та потягнув назад до стільця.

— Ти що будеш, горілочку, коньячок?

— Давайте чайку, — примирливо сказав я.

— А от чайку якраз і немає! Петро, ти не хвилюйся. Процес у нас показовий. Багато часу він у нас з тобою не забере. Півдня — не більше. Вирок я уже написав. Розстріл, друже мій. Чого панькатися? Тобі потрібно лише посидіти у суді, аби я міг вписати прізвище адвоката. Ти ж знаєш наші

закони — не можу я розстріляти людину без адвоката. Господи, прости мені, обмовився — засудити до вищої міри покарання. А за муки твої сердешні десь-колись і я тобі допоможу. Ну, то як?

— Ладно, нехай воно все горить синім полум'ям... Виручу. Але одна умова.

— Яка?

— Особисте прохання: наголосити на тому, що адвокатом у цьому процесі мене призначила держава. Розумієте, люди налаштовані агресивно, тому через людську темноту і неосвіченість мені запросто може дістатися на горіхи. У них все просто — такого душогубця ніхто не може захищати. Порвуть костюм, плюнуть в морду...

— Ага, ось ти про що. Та немає проблем. Зробимо! — пожвавішав Борисов.

Навчально-виробничий комбінат, де мав відбутися суд над Жолдаковим, був оточений міліціонерами в червоних беретках. На них час від часу накочувалась людська хвиля, але мовчазний суровий спецназ уперто не впускав нікого до приміщення. Всі стояли біля входу, чекали початку процесу. Чоловіки і жінки не стримували себе, особливо нуртували пристрасті в компаніях, що складались із вихідців з Кавказу. В цьому вирі людських пристрастей панувала нестримна жага розправи над душогубом. Я стояв осторонь, і до моїх вух долітали прокльони та уривки розмов: судячи з усього, ніхто навіть не припускав, що результат судового процесу може бути іншим, аніж засудження до смертної кари. Натовп жадав крові. В кожного, хто стояв тут, прокинулися дикі, печерні почуття: суд виглядав зайвим, а вища міра покарання була нікчемною порівняно з тими прокльонами, що виривалися з уст, перекошених гнівом та розпачем. Від усього побаченого і почутого мені стало моторошно.

Коли двері нарешті відчинились, потік людей ледь не зніс всю охорону. За цим нестримним натовпом приречено плентався я, не дуже поспішаючи виконувати свій професійний обов'язок. У голові моїй було порожньо, лише кров пульсувала у скроні. Я не знав — і цим пояснювався мій розпач — які слова і доводи будуть доречними у цій справі, чи допоможуть вони підсудному на лобному місці судового процесу, коли в кожного присутнього аж руки сверблять потриматися за сокиру. Вперше я опинився в ситуації, коли довелося повністю роззброєним та проти власної волі заступати на варту захисту людських прав. Вперше мій голос нагадував комариний писк серед хору могутньої природи, що розтривожена грозою...

На сцені стояв довгий стіл, накритий скатертиною і підсвічений прожекторами. За столом і на сцені ще нікого не було, але ця німа пустота вже сама по собі нагадувала про величних посланців справедливості, які сьогодні вийдуть до людей в образі народних засідателів і судді. Саме тут мав

розігруватись фінальний акт життєвої драми. Тому зі сцени віяло холодком смерті — сьогодні лише життя за життя; ніякого милосердя. Жодна спокута не буде сьогодні порятунком, жодні слова не висушать материнські сльози, жоден вирок не втішить батьківське серце.

Згинаючись, немов під тягарем власної вини, я пройшов між рядами до краю сцени. Там стояли міцні хлопці зі спецзагону “Беркут”, озброєні автоматами. Деякі з них оглядали зал, а інші — закривали спинами молодого чоловіка, одягнутого в чорні штани і чорну сорочку. Один із них, мабуть старший, зробив крок уперед і перегородив мені дорогу.

— Хлопці, я адвокат підсудного. Ось моє посвідчення, — спокійно сказав я йому.

— Добре, проходите.

Правоохоронці розступились, аби пропустити мене до підсудного, але продовжували стояти поруч, не приховуючи цікавості та розглядаючи мене з голови до ніг. Довелося попросити їх трішки відійти, аби я міг відверто переговорити зі своїм підзахисним наодинці. Як би там не було, але мені не хотілося брати гріх на душу, якщо згодом з’ясується, що покарали невинуватого.

— Привіт, Єгоре. Я твій адвокат. Буду тебе захищати.

— Здрастуйте, — лише і мовив Жолдаков.

— Єгор, скажу правду. На тебе чекає нелегка участь.

— Знаю, — немов відрізав підсудний.

— Не все знаєш. Суддя вже приговорив тебе до вищої міри покарання. Не повинен я тобі це казати, але мушу. Це він сказав мені особисто. У нас немає часу, тому чесно говорю — твоє життя зараз у моїх руках, я можу тебе врятувати...

— Для чого?!

— Якщо ти цього не робив, якщо ти невинуватий, то так і скажи. Я піду до судді, я зможу його переконати. У будь-якому випадку, це я знаю точно, ніхто не стане поспішати, ми ретельно з усім розберемося. Якщо ти не вбивав, то я зможу тебе відстояти. Ти розумієш мене?!

— Не потрібно.

— Що не потрібно?

— Не потрібно за мене нічого просити. Я не вартий того..., — Жолдаков запнувся, а потім зціпив зуби і замовк.

— Єгор, чого мовчиш? — не витерпів я.

— Та про що тут говорити? Те, що накоїв, ніхто мені не пробачить. Я сам себе не можу пробачити. Нехай краще розстріляють. Не можу жити...

Він замовчав, і я зрозумів, що розмовляти зі мною далі він не хоче і не буде. Саме в цей момент на сцену вийшов Борисов. Він швидко подолав відстань до столу, по-хазяйськи всівся у центрі, а народні засідателі, які йшли

слідом, ніяково приліпилися з боків і завмерли. Борисов розпочав процес рішуче, але зупинився на хвильку, аби чітко проголосити металевим голосом, що я призначений для захисту Жолдакова державою. Після цих слів я спиною відчув сотні поглядів, які воліли спопелити мене разом із моїм підзахисним. Суд був недовгим — з усіма формальностями він тривав не більше двох годин. Єгор Жолдаков визнав свою вину, але відмовився свідчити. Дві години, як два постріли, пролетіли миттєво. І от в руках Борисова вже був вирок, який він рішуче зачитував на весь зал. Люди мовчки слухали, нетерпляче чекаючи на завершення процесу. Жолдаков здавався байдужим, на посірілому обличчі — жодної емоції. Обличчя заховав, очей не видно... Коли пролунала фраза "... приговорити до вищої міри покарання...", зал заревів, заверещав жіночими голосами, ніби всім хотілося, щоб злодія стратили негайно, в них на очах. Борисов не став втручатися, махнув рукою і пішов за куліси. Жолдакова підхопили конвойні, й в цю мить він глянув на мене. Це був погляд неживої людини — на мене дивився мрець, який вже попрощався з білим світом, ні про що не шкодуючи. Його тіло вже було лише труною для непростяної душі, яка сама вимагала пекла і найвищого божого суду...

Одного дня, перебуваючи у справах в обласному суді, я випадково зустрівся в коридорі з Борисовим. Він, як завжди, кудись поспішав, але побачивши мене, зупинився, гукнув комусь, що незабаром повернеться, і вхопився за мій рукав.

— Ну, як справи? Як дружина, діти? Чого приперся до нас? Тут правди не знайдеш, так що давай вип'ємо по п'ять капель і налаштуємо життя, — скоромовкою вимовив Борисов. Я зрозумів, що це своєрідне привітання.

— Та все нормально. Як ви?

— А твого вже тю-тю... розстріляли.

— Це Жолдакова? А ви звідкіля знаєте?

— Так мені довідку в справу прислали. Там написано, що вирок приведено до виконання.

— Щось швидко...

— Так Жолдаков мій вирок навіть не оскаржував, тому і швидко. Дурачок, міг би просто для формальності написати скаргу. Поки розглядали б — ще пожив...

— Я знаю чому він не оскаржував вирок. Інколи швидка смерть є більшим щастям, аніж животіти у нестерпному очікуванні того невідворотного часу, коли тебе поведуть на забій. А в цей час треба ж якось жити зі своєю совістю, душевними муками...

— Петро, та яка там совість?! Ладно, давай прощатися, бо мені вже час іти. Поспішаю — тут треба одного гаврика засудити, бо наш гуманний районний суд щось замало йому дав. Побіжу в зал, мої хлопці вже пішли.

Дам йому по заслuzі, а якщо ти ще будеш у суді — хильнемо з тобою по чарочці. До речі, на Михайлівській відкрили класну кафешку...

Не очікуючи на мою відповідь, Борисов хутко рвонув з місця і розчинився десь у коридорах, немов його і не було.

Липень 1998 року “Валютний роман”

Ви можете прожити все своє свідоме життя, навіть не підозрюючи, як багато придумано законів на вашу голову. А що таке Закон? Закон сам по собі — це мертві слова на мертвому папері. Але спочатку він має з'явитись в якійсь владній голові. Інколи причиною його народження є відверта дурниця, щось миттєве та ситуативне, далеке від життєвих реалій. Згодом причини появи Закону на світ божий геть забуваються, проте він продовжує існувати, причаївшись серед маси інших — непомітний, немов закопана у землю протипіхотна міна. Але варто людині десь оступитися, приспаний і заколиханий течією часу Закон оживає і показує випадковій жертві оскал гострих зубів. Дурна жертва на перших порах може і не помітити, що вона вже потрапила до міцних лабетів Закону і скептично поставитися до того, що з'явилися якісь Слуги Закону, які починають втручатися в її особисте життя.

Слуги Закону — це такі люди, які за родом своїх занять мають розумітися на Законі й уміти правильно його застосовувати. Їх багато в державі, вони скрізь, але всі (починаючи від чиновника і закінчуючи прокурором) — лише раби Закону. Можна сказати, що Слуги Закону є його душею, кров'ю і плоттю. Від того, як ці люди знають та розуміють Закон, значною мірою залежить, як складеться доля його жертв. Так само як одежина на різних людях виглядає по-різному, так і Закон при застосуванні чи тлумаченні різними людьми, буває несхожим або й зовсім різним.

Серед Слуг Закону ви можете побачити добрих і поганих, хабарників і безкорисливих, розумних і дурних, сердешних та байдужих, чесних і підлих. Але в цьому середовищі особливе місце належить такому виду людської популяції як “безхребетний буквоїд”. З власного досвіду знаю, що це дуже небезпечне боже створіння. Такий тип завжди відносить себе до “маленьких людей”. Він тихий і непримітний, ніколи не сперечається з начальством, завжди мовчки, без внутрішнього спротиву та осмислення, виконує будь-які вказівки вищих осіб та керівних органів. Такий може зламати не одну людську долю, будучи при цьому впевненим у своїй правоті та законності власних дій. Через це його не мучить совість, він спокійно спить ночами. Такого не

переконати і не похитнути, такому неможливо що-небудь довести. Він незламний внаслідок сили його власних переконань, а цю силу він черпає у буквальному розумінні закону та керівних вказівок. Він легко може перетворити що завгодно на повний абсурд і довести ситуацію до трагікомічності.

Ця історія трапилась в невеликому містечку, де всі знають один одного, якщо не особисто, то хоча б в обличчя. В цьому містечку жив і працював звичайнісінький городянин Роман Ковальчук. Він не обіймав жодних високих посад, участі в громадському житті не брав, політикою і футболом не цікавився. Натомість Роман Ковальчук мав гарну роботу, непогані статки, і хоча жив відлюдкувато, проте розмірено і чесно. Скупердяйка-природа не дала йому ані високого зросту, ані гарної статури, ані вродливого обличчя. До того ж, у дитинстві якась хвороба немов горобець поклювала його обличчя, лишивши після себе непривабливі рябі сліди. Тому, доживши до тридцяти з гаком років, Роман не розтривожив жодне дівоче серце і все парубкував, очікуючи хоч якоїсь прихильності від зрадливої долі.

В ту ніч Роман повернувся з роботи пізно. Містечко, заколисане зоряним небом під скрипку невгамовних цвіркунів, уже давно спало. З вікна було видно самотній ліхтар в оточенні темних та мовчазних будинків. Вікна ніде не світилися, на вулиці було безлюдно, а в його холостяцькій квартирі самотньо, від чого душа Романа сповнилась гіркоти, і йому страшенно стало себе жаль. З'ївши приготовану нашвидкуруч пізню вечерю, Роман збирався іти спати. Але розтривожений почуттями, що зненацька його заповнили, він вирішив викурити сигарету перед сном. Оглянувши свою холостяцьку конуру, Роман знайшов на вікні в кухні лише порожню пачку. Прикинувши, що купити сигарети у цей пізній час можна тільки в нічному барі, він вирішив: якщо вже йти в бар, то чого б не повеселитися? План походу за сигаретами було переглянуто, і швидко переодягнувшись, Роман почимчикував до бару.

Ніде правди діти: у житті все трапляється через якусь дрібничку. Так і з Романом трапилось лихо тільки через те, що він вирішив посмалити перед сном. Не захотілося б отієї сигарети, не понесла б лиха доля до бару, то й біда не вчепилася б, немов поганий реп'ях за штани. Мабуть, мають рацію ті, хто кажуть, що паління — дурна і небезпечна звичка.

У барі було малоллюдно, тихо грала музика, напівсонний бармен дивився телевизор. Роман, взявши сигарет і пива, присів за столиком у закуточку бара. Він обрав це місце не випадково, бо очікуючи на свій бокал пива біля барної стійки, заримітив в тому кутку двох дівчат. Сусідки також поживішали, побачивши парубка, щось шепотіли одна одній і безтурботно сміялись.

Роман розхвилювався, серце його забилося, а думки зовсім сплуталися від передчуття такого близького та жаданого знайомства з двома чарівни-

ми незнайомками. Сьогодні, як ніколи, Роман мав очевидну можливість познайомитися з дівчатами — тільки руку простягни, але його природна нерішучість змусила опустити очі долу, а страх бути висміяним скував тіло і відняв мову. Одна із дівчат раптом встала і, проходячи повз Романа, випадково зачепила його стілець. Вона зупинилася, виразно глянула на нього і кокетливо вибачилась. Роман спромігся лише кивнути головою у відповідь. Дівчина пішла далі, а він нещадно картав себе за прогавлену можливість зав'язати розмову. І хоча Роман виглядав незворушним, але душа його, як той цуцик, радісно виляла хвостиком. Позбавлений жіночої уваги, Роман скучив за ласкою, за тихим теплим словом, за звабами жіночого тіла, а то-му мріяв та радів зустрічі з будь-яким створінням протилежної статті.

Неяскраве світло декоративних ліхтариків ледь охоплювало приміщення бару. Весь зал був оповитий темним оксамитом сутінків із мерехтливими вогниками свічок, що стояли на столиках. Тому обличчя сусідок виглядали м'якими, ніжними, наче виписаними пастельними фарбами. Роман закохався вже в обох. Вони здавалися неземними красунями, і він їх обохнював. Неймовірним зусиллям волі Роман підняв себе зі стільця й, не чуючи ніг, повільно попрямував до чужого столу. На диво, йому одразу дозволили присісти поряд.

Поки Роман вигадував перші слова — щось таке смішне для знайомства, повернулася друга дівчина, тож невимушена розмова зав'язалася сама собою. Незнайомки відмовились від шампанського, але із задоволенням пригощалися вином, поводитись весело і дещо розв'язно. Проте їхня надмірна розкутість сприймалася Романом як природна невимушеність, а брутальні слова — як відкритість і простота в спілкуванні. Роман став не схожий на себе і не шкодував грошей, по-королівські замовляючи усе, чого бажали примхливі принцеси.

Час минув швидко. Коли вийшли з бару, вже світало і ніч прощалася з містом. І тут Роман злякався, що отак просто і примітивно, на сходінках бару, може обірватися їхнє знайомство; що вони повернуться спиною та підуть від нього; підуть і зникнуть назавжди у лабіринті вулиць. Все його єство просило продовження — це був його шанс, це була щаслива мить, коли він нарешті впіймав свою удачу. Спиртне додавало йому сміливості, й Роман вже відчував себе вдалим мисливцем. Запах дешевих парфумів і вина діяв на нього, як запах крові на хижака. П'янінькі та легковажні жіночки вабили і тривожили розпалену уяву Романа маревом своєї доступності. І тут щось вдарило в голову — мабуть, шкідливому Купідону набридла чоловіча нерішучість і малий вередун огрів Романа пустою пляшкою з-під пива, замість стріли кохання. Роман, забувши про всі свої страхи, запропонував: “Ну, дівчата, продовжимо у мене. Запрошую! Моя квартира і весь білий світ біля ваших ніг!”.

Марина і Ксенія переглянулись між собою; в їхніх очах промайнув недобрый вогник, який одразу розтанув у веселому дівочому сміху. Легко, без жодних роздумів, подружки відгукнулись на слова хмільного гуляки і пішли сонним містом до нового знайомого.

Перші промені сонця несміливо заглядали у вікно. Компанія вже сиділа на кухні; пили вино, завбачливо прихоплене Романом із бару. Дивно, але розмова чомусь не клеїлась. Щоб якось розвеселитися, Марина попросила принести на кухню магнітофон. Заграла музика, дівчата пожвавішали і запропонували тост за неочікувану зустріч та змусили Романа випити до дна свій фужер вина. Незабаром Роман відчув, як його організм відгукнувся на величезну кількість випитого алкоголю, а свідомість почала тьмаритися. Однак бажання заволодіти жіночим тілом, яке було поруч, майже в руках; яке самою своєю присутністю обіцяло насолоду, збурювало природні інстинкти, було ще сильнішим — воно руйнувало моральні перешкоди і додавало фізичних сил.

— Ну що, дівчата, а може гайнемо до спальні? — якось непевно пробуркотів Роман.

Дівчата переглянулися, на їхніх обличчях промайнули посмішки.

— Я не по цих ділах, от може Ксюха захоче, — видихнула із сигаретним димом Марина.

— Ну... ладно, я не проти. Але за удовольствіє треба платити, — відрізала Ксенія.

— Ха, Ксюшка, а бабки в нього є, в натурі? — хмикнула її подружка, зробивши наголос на слові “в натурі”.

Сказане шмаркачкою зачепило Романа — треба довести їм, що він не якесь просте хлопчисько з вулиці. Роман кволо піднявся на ноги, але одразу відчув як до горла підкотила нудота, перед очима закрутилася кухня, обличчя дівчат, світла пляма вікна... Тримаючись за стіну, Роман повільно пройшов до зали і дістався шафи, в якій серед книг ховав дрібні суми на повсякденні потреби. Йому запам'яталося, як він витяг двісті доларів і показав їх Ксенії. Потім, чіпляючись за коліна спокусниці, втрачаючи рештки сил і свідомості, він упав біля її струнких ніг і провалився в темну безодню.

Тяжкий сон накинув на Романа такі міцні пута, що жодна сила не могла їх розірвати. Залишене на божий розсуд тіло лежало на червоному килимі з розкинутими руками і нагадувало розіп'ятого мученика. А в цей час у місті розгорталися події, які ланцюжком випадковостей (згадаємо бажання Романа покурити перед сном) творили нову людську кару для громадянина Ковальчука. Так от, Роман втратив не тільки свідомість — навіть не приходячи до тями, він примудрився втрати свої гроші та статус людини, яка нічим не завинила перед законом. Щоправда, Ромчик про це не здога-

дувався — гіркота пробудження та зустріч із жорстким реалізмом були у нього ще попереду.

Марина і Ксенія, чкурнувши з квартири Ковальчука, одразу розбіглися в різні боки. Ксенія не пішла додому — вона нарешті розбагатіла! Ця думка збуджувала її, піднімала настрій та бадьорила; в Ксенії аж руки свербіли негайно витратити гроші на приємні покупки. Вона виросла в сім'ї, де не знали великих статків, батько пропивав навіть те, що було, а дім тримався на матері. Дівчина зростала на вулиці, яка була для неї домом і сім'єю, а сама Ксенія була її неприкаяною донькою.

Ксюша радісно побігла до центру міста, де знаходився пункт обміну валют, і спробувала обміняти сто доларів на гривні. За віконцем каси сиділа огрядна тітонька, яка заповнювала собою весь внутрішній простір будки. Касирка з обличчям радянського прикордонника зустріла свою клієнтку насторожено.

Погляд тітки прискіпливо та безцеремонно обмацав Ксюшину стареньку куртку та змарніле від безсонної ночі обличчя. Складалось враження, що жінка не просто міняє тут гроші, а стоїть на варті валютних та моральних цінностей, причому саме це для неї — найголовніше завдання. Хтозна, чого вона причепилася до Ксенії: може тому, що була вже немолодою жінкою, або ніколи не втрачала пильності, або тому, що худенька Ксюша виглядала як підліток, але касирка запідозрила щось недобре. Взявши у неї з рук валюту, жінка суворо подивилася на Ксенію:

— Ти де взяла гроші?

— Я... мама дала.

— Давай мамин телефон, — наказала касирка.

Звичну до всього дитину вулиці важко було чимось злякати. Але побачивши, як її сто доларів зникають в руках войовничої тітки, Ксюша на мить розгубилась і машинально назвала номер домашнього телефону. Касирка негайно зателефонувала, і про щось довго розмовляла з її матір'ю. Але що та могла сказати? В їхньому домі валюти ніхто не бачив — добре, щоб хоч гривнею допоміг Господь, аби мали щось поїсти та якимось вдягтися.

Касир викликала міліцію. Із дорослої та багатой Ксюша враз перетворилася на тендітну, незахищену, маленьку дівчинку, яку чужі руки потягли, немов погану стеблину коноплі, до міліції. Там закрутилася вже звична карусель. “Звична”, бо Ксюшу зневажав білий світ, вона зневажала його закони, а тому вже декілька разів попадалася на квартирних крадіжках. Звичайно, її добре знали в міліції. Вона не раз могла потрапити за ґрати, але якимось чином завжди викручувалася; до того ж, цьому сприяв її малолітній вік. Ксенія не мала й шістнадцяти років, проте янгол-охоронець давним-давно кинув її напризволяще, тож без надійного поводиря дівоча доля потишеньку руйнувалася.

Опера “кололи” Ксюшу на те, де вона взяла гроші. У хлопців з карного розшуку не виникло б до неї серйозних питань, якби Ксенія не мала власну кримінальну історію. В міському відділі на цей момент “висіло” кілька нерозкритих квартирних крадіжок, а тут така нагода — можна або розкрити злочини, або списати їх на Ксюшу. До кабінету, де сиділо дівчисько, зійшлося троє оперів. У кожного з них було по декілька свіжих нерозкритих справ, тому всі вони накинулися на Ксенію, вимагаючи зізнання: де, коли, з ким і яку квартиру вона обікрала. Ксюша, сьорбаючи сльози, намагалась розповісти, що жодних квартир вона не грабувала, що вперше гроші заробила чесним трудом, переспавши з одним мужиком, що вона не знає того мужика, але може показати, де він живе. Звичайно, ніхто в міліцейському кабінеті не вірив в щирість Ксенії, але їй особливо цим не переймався. Головне було — домогтися письмового зізнання в крадіжці, а тому опера псували нерви, кричали, залякували, спокушали, умовляли сердешну взяти хоча б одну крадіжку на власний вибір. Але Ксенія чи не вперше в житті казала міліції майже всю правду, а тому вперто наполягала на своїй версії. Минуло близько трьох-чотирьох годин, коли хтось із оперативників вирішив таки перевірити слова підозрюваної, аби викрити її брехню та продовжити допит.

Роман прокинувся від того, що хтось наполегливо дзвонив та голосно гупав у двері. Нетвердою ходою Роман дістався дверей. Він був схожий на ведмедя, якого вирвали із теплих обіймів зимової сплячки. Злющий на невідомого, що молотив у двері, він думав лише про те, якби заїхати тому навіженому в морду і знову заснути. Голову розривав глухий біль, тіло погано слухалося, від чого шлях до дверей був довгим і непростим, а думки млявими. Роман навіть не замислювався над тим, хто наважився отак нахабно його будити. А дарма. Не пішов би до дверей, спав би собі далі — оминув би його суворий Закон, не знав би він тих потрясінь та неприємностей, які чекали на нього за дверима. Міліціонери, почекавши декілька хвилин, скоріш за все, подумали б, що Ксенія їх надурила, і повернулися б до відділку допитувати непокірне дівчисько. Але немов прокляття штовхало Романа до рук лихої долі.

Відкривши двері, він побачив міліціонера, якусь дівчину і чоловіків, одягнених у цивільне.

— Він? — запитав один із них дівчину.

Та кивнула, а міліціонери, недбало відсунувши Романа в бік — наче показуючи, хто тут тепер хазяйнуватиме, — увійшли до квартири. Роман ще не отямився від усього пережитого і йому було важко усвідомити, що відбувається. Від нього вимагали паспорт — він давав паспорт; сказали видати усі валютні цінності — передав непроханим гостям свої трудові заощадження; наказали підписати якийсь протокол — підписав. Роман бачив перед собою міліцію, а тому довіряв їй механічно, не замислюючись над тим, що

відбувається в його квартирі. Дійсно, чого ж боятися міліцію, якщо вона охороняє закон, захищає людей, а значить і його? Він не злочинець, закон не порушував, то яка може бути біда від такого візиту? Простакуватий хлопець повністю довіряв людям у формі, а тому не відчував страху і намагався максимально йти їм назустріч.

Роман дуже здивувався, коли його забрали до міліцейського відділку. Там він вкотре розповідав, як усе було. Він навіть не думав щось приховувати зі свого життя в цілому та з останніх подій, зокрема. Власне, а що такого він зробив? Ну, запросив до себе дівчат, переспав з однією з них, заплатив їй двісті доларів. Щоправда, достеменно він пам'ятав лише факт запрошення, а щодо всього іншого добряче сумнівався. Але Ксюша переконливо розповіла йому та міліціонерам, що Роман з нею переспав і заплатив за отриману втіху двісті доларів. Могло бути і так. Однак, чомусь дівочі слова мали присмак неправди, якісь підозри таки ястрили його душу. Він згадав, що погано йому стало якось раптово, отже не виключено, що це сталося не лише через алкоголь. Могло ж бути, що дівчата підсипали якусь гидоту, бо хотіли його обікрати? Ох, все може бути... Але він дивився в наївні очі Ксенії, і йому хотілося вірити в те, що вона розповідала. Роман бачив перед собою миле створіння, таке собі невмите янголятко серед чужих і злих людей. Ні, вона не могла вкрати гроші! Роман, недовго думаючи, підтвердив все, що розповіла Ксюша. Десь в глибині душі він почувався лицарем і пишався тим, що врятував дівчину від неприємних та образливих звинувачень.

Проїшло вже три дні, а його допитливий розум усе шукав відповідь на одне питання: чому, на якій підставі міліція забрала в нього три тисячі доларів? Найбільше ж цікавило, коли міліція збирається повернути йому ці "речові докази". Щось муляло всередині, бо він не розумів: чого це його кровні, чесно зароблені гроші раптом стали речовими доказами? Адже він все відверто і щиро розповів, поміг міліціонерам, а валюту чомусь не повертають...

Роман Ковальчук прийшов до мене десь під вечір. Вже вгамувалась денна метушня, мовчав телефон, в кабінеті запанувала тиша. Слухати Романа було справжнім задоволенням. Відкритий, простодушний хлопчина неквапливо, в усіх деталях переповів свою історію, вплітаючи до неї стрічки власних почуттів. Насамкінець, Роман, з якоюсь дитячою образою в голосі, поскаржився на те, що він щиро допомагає міліції, дає всі показання, яких вимагає слідчий, а той лише тягне час і, наводячи різні аргументи, не поспішає повертати долари. Ковальчуку було цікаво, що ж таке потрібно зробити, аби слідчий віддав йому зароблені важкою працею заощадження.

— Це мені люди сказали, що треба нацькувати на них адвоката. Ви підіть та й налякайте міліцію. А я вам за це заплачу, — щиро запропонував мені Роман.

— Як же я їх налякаю? У них пістолети, палиці гумові. У них, врешті-решт, уся влада...

— Скажете таке... Ви ж знаєте закони, вони повинні вас боятися.

— Та вони вже давно ні бога, ні чорта не бояться. Хіба їх законом злякаєш?

— Почекайте. Ви хочете сказати, що не візьметесь за мою справу? Ви не можете? Чи самі їх боїтеся? — спантеличено запитував Роман.

Свята простота, — подумалося мені. В такі моменти починаєш розуміти, чому держава нічого не робить для правової освіти своїх громадян. Людина, яка не знає про свої права та обов'язки інших, яка позбавлена будь-якого уявлення про законність, — легка здобич для ненаситного державного молоха. Це ж найкращий людський матеріал, піддатливий та доступний, з нього можна виліпити будь-якого обвинуваченого...

Я дивився на свого гостя і мені було його жаль. Хороший хлопчина, трудяга, звичайний громадянин своєї країни, який мовчки робить свою справу, а з нього роблять злочинця. Просто так. Нічого не вдієш — він уже перетворився на статистичну одиницю, яку міліціонери додають до переліку своїх успіхів у боротьбі зі злочинністю. А статистика — це дуже серйозно, тут ніхто нікого жаліти не буде. Судячи з того, що розповів Роман, залишилося недовго чекати, щоб йому намалювали обвинувачення, склепали справу і кинули нову жертву на лаву підсудних. Те, що його допитують як свідка — відволікаючий маневр (примітивний, але результативний). Допит майбутнього обвинуваченого як свідка не лише присипає пильність людини, але й залишає її наодинці зі слідчим, не дає можливості захистити себе, вірно оцінити ситуацію, вчасно подбати про допомогу адвоката.

Смішне і трагічне поруч, все перемішано творцем. Я вже склав для себе вірогідну фабулу кримінальної справи. Скоріш за все, слідство має серйозні наміри інкримінувати Роману обвинувачення в порушенні правил про валютні операції. Звісно, як на дев'яності роки, це було вже смішно, але тільки не для людини, яка потрапляла під цю статтю. Поява в Кримінальному кодексі цієї норми запам'яталась кров'ю перших валютчиків. Ті небораки просто потрапили "під гарячу руку", але криваві хрестини запам'ятались усьому радянському народу, який жахався валютних операцій, як чорт ладану. Хрущов наполіг на тому, аби валютні операції було віднесено до тяжких злочинів, тому за цією статтею було передбачено виключну міру покарання — розстріл. Згодом відповідальність було пом'якшено, і злочинцям залишили право на життя. Проте, на всьому шляху будівництва щасливого комуністичного майбутнього вважалося, що будь-яка валюта в руках радянських громадян — велике буржуазне зло, невиправдана спокуса, яка розбещує свідомість і знищує моральність новітньої людини. Але могутній і нерушимий Радянський Союз на підходах до земного раю раптово за

щось перечепися і, на очах оторопілого людства, гепнувся так, що розпався на шматки незалежних країн. Моя Україна стала самостійною. Водночас нам відкрився цілий світ з його яскравими товарами та непереборними спокусами; іноземна валюта прорвала наші кордони і підкорила всю країну. Долари були скрізь: ними розраховувалися, їх давали у борг, їх накопичували на чорний день. Навіть хабарі давали і брали виключно у валюті, й не було гіршої образи та приниження для чиновника, якби хтось спробував дати йому хабара вітчизняними грошима... Долар став для нас ріднішим, аніж власна валюта. Ніхто із громадян не вважав валюту злом; навпаки — це була єдина реальна можливість зберегти зароблене. У кожного заможного українця десь під матрацом, у шафі чи в інших потаємних місцях, був власний валютний запас, який тішив око і давав надію пережити чорні дні.

Кримінальна стаття про валютні операції дісталася Україні в спадок від Радянського Союзу, тож вона й надалі стояла на сторожі вже втрачених комуністичних цінностей. Як і раніше, порушення правил про валютні операції вважалось тяжким злочином. Ці кримінальні справи повинні були розглядатися судами, не нижче обласного рівня. Тобто навіть статус судової інстанції мав підкреслювати соціальну значимість тяжкості цього злочину. Його фактично ставили на один рівень із вбивствами при обтяжуючих обставинах, якими зазвичай займалися лише суди вищої інстанції.

Ось так Роман нарвався на минуле, як та білосніжна яхта на остов старого затонулого корабля. Але ж бідолаха не просто тонув — його вправно топили з добродушною посмішкою на вустах.

— Романе Борисовичу, та вас же слідчий хоче підступно посадити на лаву підсудних.

— За що?!

— Точно не знаю, можливо за те, що ви заплатили Ксенії доларами. Вона вас втішила, а ви валютні цінності використали як засіб платежу. За версією слідчого, це — ніщо інше, як незаконне здійснення валютних операцій.

— Що ви таке кажете! Нічого не розумію. Виходить, що я не можу дати свої долари кому захочу? Це дурниця. Хто таке придумав? Такого ніде не може бути написано. Я ще не зовсім дурний. Он і слідчий каже, що нічого страшного, все нормально. Ви просто не дослухали те, що я хотів спитати. Я вам про одне, а ви мені про інше. Краще дайте консультацію, як мені повернути долари. Може якусь заяву написати або скаргу на слідчого? Ні, на слідчого скаржитися не буду. Він нормальна людина. От скажіть, якщо я схожу до начальника міліції і попрошу віддати гроші — мені їх віддадуть?

— Вам гроші не повернуть. У нас якщо гроші забирають, то не для того, що їх віддавати. Конфіскують ваше багатство, не тіште себе пустою

надією. Але я думаю, що час вам подумати про себе, а не про гроші. Зрозумійте, вам потрібно захищатися...

— Захищатися?! Та мені адвокат не потрібен. Це дурня. На мені нічого не заробиш... Ви ж юрист, тож дайте мені юридичну консультацію, як повернути долари...

— Я вже дав вам консультацію: гроші не повернуть, їх конфіскують в дохід держави.

Ось так, слово за слово, ми розчарувалися один в одному. Мої спроби пояснити Ковальчуку ситуацію були невдалими і лише дратували його. Ромчика ж заціпило на доларах, він ніяк не міг змиритися з їх безповоротною втратою. Хлопець не хотів мене слухати, бо ці долари він не вкрав, а чесно заробив; не пустив на вітер, а щодня економив...

— Ладно, я подумаю над тим, що ви мені тут наговорили. Але мені так здається, що ви помиляєтесь. Ви — оце скажу відверто, не ображатися, — мабуть, просто хочете на мені заробити гроші. Заради бога, зрозумійте мене правильно. Це люди говорять, що адвокати чого тільки не вигадують, як тільки не наженуть страху, аби на нас заробити...

— Цікаво, чи не слідчий вам таке розповідав?

— Ну... не хочу говорити, хто..., — зніяковів мій гість.

— Добре, можете оцінювати мої слова як завгодно, але я виконав свою місію. Чесно і відверто застерігаю — у вас проблеми. Оскільки вони ваші, то вирішуйте їх на власний розсуд. Я свою справу зробив, а вирішувати вам.

Наостанок Ковальчук розплатився зі мною за консультацію. Позаяк він був людиною простодушною, то на обличчі читалося, що робить він це неохоче. Мабуть думав, що я цих грошей не заслужив. У мене не було жодних сумнівів, що Ковальчук ще повернеться, бо настане той день, коли усе розвидниться в його нерозумній голові. Гірко було від того, що хлопець більше вірить слідчому, ніж адвокату. Схоже, міліціонери кидають нашому потопуючому міцний мотуз, і тільки з часом з'ясується, що хлопці кинули йому відразу обидва кінці. Тягни отой мотуз скільки хочеш, але врятуватися — зась.

Десь за тиждень Роман раптово вигулькнув на порозі мого кабінету. Не питаючись дозволу, не підіймаючи очей, він підійшов до крісла і гепнувся на нього, немов підстрелений. Роман важко дихав, на лобі виступив піт, в очах переляк — таке відчуття, ніби за ним бігли собаки.

— Може, варто закурити? — запитав я дружельюбно.

— Ні-ні, я не палю. Кинув.

— То може кави?

— А водички у вас немає?

Напившись води, Ковальчук зі сльозами на очах став розповідати про свою невеселу зустріч.

— Дзвонить мені слідчий. Каже — зайти на пару хвилин, треба поговорити. Я без задньої мислі, навіть з надією, що сьогодні віддасть гроші, йду до нього. От дурень! Так мені і треба — попався на зуб шуки, немов карась! Прилітаю до слідчого, радісний такий... Де моя голова була?! А він туди-сюди, про діла, про життя, а потім витягає якісь папірці. На, Ромчик, — почитай. І все по-дружньому, по-доброму, з щирою посмішкою. Ну, дружбан на все життя. Бачили б ви мене, коли я дочитав до кінця. В мене криша поїхала. Чесно. Так хотілося заїхати в оту привітну пику, хто б знав! Але він же влада, бляха-муха, що ти йому можеш сказати? І так по-доброму мені слідчий каже: Ромчик, шукай адвоката, бо пред'являю тобі обвинувачення. Ще й наволоч вибачається, розказує, що він на службі, що змушений це робити. Ех... почекайте, я тут записав, ага, значить стаття 80 якогось КК, а за це значить — я швиденько зачитаю, — позбавлення волі від п'яти до десяти років з конфіскацією майна та валютних цінностей. Це мені так слідчий розтолкував. Дурня, ох і дурня... Скажіть, що мені робити? Я не хочу сидіти. А що, правда таке може бути?

— У нас, Романе, все може бути.

Може і варто було б його заспокоїти. Але не хотілося брехати. Ще з першої нашої розмови я передбачав такий розвиток подій, а стаття Кримінального кодексу, за якою було пред'явлено обвинувачення, дійсно загрожувала серйозним покаранням. Тож Роман знову бачив у мені свого рятівника, а його очі, сповнені надії і тривоги, дивилися на мене, як на всесильного адвоката, який відведе від нього лихо та врятує від тюрми.

Але було втрачено час, втрачено певні можливості. Якби раніше, ще на перших допитах, Роман трішки по-іншому дав пояснення про те, як у Ксенії могла з'явитися валюта, то він вже забув би про свої негаразди. Але слідчий спокійно отримав усі потрібні йому від Романа та Ксенії показання, провів необхідні слідчі дії і зібрав достатній для обвинувачення обсяг доказів. Романа спіймали на довірливості, як і багатьох інших. Скільки громадян втопили у бездонній бочці рідного законодавства саме з цієї причини — підрахувати ніхто не візьметься. Карні органи створюються саме для того, щоб карати. Це лише про людське око держава назвала їх правоохоронними. Проте жодних прав вони не охороняють, їх нацьковують саме на те, щоб посадити людей до в'язниці. Щоправда, багатьох заганяють туди цілком справедливо, але якщо ти нічого не порушив, але попався на гачок — викручуйся сам, доводь, що ти невинуватий. В законі-то написано, що слідство має бути об'єктивним, встановлювати як обвинувальні, так і виправдувальні дані. Аякже, розігналися... Слідчий отримує зарплатню від держави за розслідувані та направлені до суду кримінальні справи. Закрив кримінальну справу — значить, працював на корзину, державний хліб проїдав. А зверху в нього сила-силенна начальства, і в кожного руки сверблять дати слідчому по

шиї. Крім того, він же не пастир, щоб гріхи відпускати і шукати кращі сторони в людині. Тому, шановний громадянин, чи ти винний, чи невинний, а до суду йти потрібно. Така у нас держава. Кажуть, що правова. Звісно, справедливість буває й торжествує, але для цього потрібні гроші або гарний адвокат. А краще — все разом.

Справу Романа вів слідчий Василь Миколайович Різак. Я був з ним знайомий; можна навіть сказати, що у нас були добрі стосунки. Між собою ми звали його Вася — просто і емко. Вася — це не просто слідчий міського відділу міліції, це бетонний стовп посередині дороги — його можна обійти, об'їхати, але посунути неможливо. Василь Миколайович, він же Вася, пройшов шлях від сержанта постової служби до капітана міліції. За час своєї кар'єри Вася ніколи, ні за яких умов, не зробив інакше, ніж йому наказало начальство. У нього ніколи і думки не виникало, що керівництво може помилятися чи бути неправим. Особливо прискіпливим Вася відповідав просто і безхитрісно — він слідчий, тому нічого не вирішує і робить свою роботу, а всі питання можна ставити його начальству. Цими словами Вася немов зачиняв двері перед носом настирливої особи, а далі можна було стукати, грюкати, дряпати, просити, вмовляти — все марно.

Як Різак почав працювати у слідстві, ніхто не знав. Він слабенько знався на кримінальному законодавстві, йому не подобалася писанина, він уникав паперової роботи, однак свою роботу виконував і навіть пишався тим, що йому довірили таку справу. Вася нагадував вола — чим не завантажуй, а він неспішно, але вперто буде тягти свою ношу.

Разом з мовчазним і похнюпленим Ковальчуком я зайшов до кабінету слідчого.

— О! Хто до нас прийшов! Сам Петро Анатолійович, тоді справі капець, — вигукнув Вася, імітуючи радість зустрічі.

— Здоров, Миколайович. А ви, бачу, все шиєте справи, права людей порушуєте.

— Ми порушуємо, а ви на цьому копійчину заробляєте. Ось так дружньо живемо, ага? Ковальчук, ти одразу признавайся — скільки адвокату заплатив? Чого мовчиш? Ти не соромься, слідству потрібно казати правду і тільки правду, — тут Вася зареготав, мабуть, розцінюючи свої слова як вдалий жарт.

Кабінет у Васі був невеликий, вузький і витягнутий — він нагадував мені вагон. В кабінеті був стандартний набір меблів, голі стіни і лише над електричною розеткою висіла половинка аркушу, на якому було надруковано величезними літерами “ТО, ЧТО ТЫ НАХОДИШЬСЯ НА СВОБОДЕ, ЭТО НЕ ТВОЯ ЗАСЛУГА — ЭТО НЕДОРАБОТКА НАШИХ ОРГАНОВ”. Вася пишався цим лозунгом і полюбляв тикати в нього пальцем, коли закінчувалися аргументи, а думати не хотілося. Його робочий стіл завжди був вільним від

паперів. Не знаю, як там у нього було зазвичай, але коли заходив адвокат або інші чужаки, то Василь одразу ховав всі папери до сейфу. На столі лишались товстезні кодекси — замусолені, обшарпані, перекладені та підклеєні численними папірцями.

Сьогодні Вася також відчинив сейф і, хвилину покопавшись, витяг декілька папірців. Сейф одразу було замкнено на ключ, а ключі покладено до шухлядки столу. Папірці, які Вася поклав на стіл, виявились постановою про притягнення в якості обвинуваченого.

— Ось, візьміть, Петро Анатолійович. Почитайте, що натворив Ковальчук, а я запроваю в машинку протокол допиту. Ти, Ромчик, давай, читай разом із адвокатом, бо діла у нас пішли уже серйозні.

— Василь Миколайович, мені вже капець? А може якось... чи вже ні? Що скажете?

— А що тут скажеш? Знаєш, Ромчик, — закон суровий, але це закон. Я ним не командую. Написано в ньому “до гіляки”, то значить до гіляки...

— Не лякайте людину. Його і так всього тіпає, — зауважив я різко.

— А що я сказав? Нічого такого, про закон лише. Хіба я можу когось налякати? Моя робота проста — підшив справу, і до суду. В нас же головний не слідчий, а суд. Він карає, а ми люди маленькі...

Ромчик заляк біля мене і розгублено дивився то на Василя, то на мене. Все звалилося на нього так раптово, ніби снігова лавина накрила альпініста, який щойно радів красотам, млів від щастя серед вершин і зненацька, в одну мить, попав у сніговий полон, де все розумієш, але не можеш поворушити ані руками, ані ногами, і все тяжче і тяжче дихати. На обличчі Ковальчука вже розливалися червоні плями, а на лобі виступили краплі поту.

Я почав читати постанову. Написане одночасно дратувало і дивувало, веселило і пригнічувало. Тут мій погляд зупинився на одному з рядків. Я спробував читати далі, але мій зір знову вихоплював одне і те саме речення: “гр. Ковальчук Р.Б., не маючи ліцензії Національного банку України, розплатився із гр. Кучер К.В. за надані нею сексуальні послуги валютними цінностями, тобто використав валютні цінності в якості платежу, чим вчинив злочин, передбачений ч. 2 ст. 80 КК України”.

— Василь Миколайович, ви всерйоз вірите в те, що написали? Слово честі, міліції немає чого робити. Тут же немає ніякого злочину!

— Петро Анатолійович, ваша справа читати, моє діло писати.

— Василь Миколайович, давай забудемо на хвилину, що ми юристи. От уяви собі: приходить Роман до Національного банку України і каже — дайте, люди добрі, оту клятву ліцензію на здійснення валютних операцій. Як ти думаєш, що в нього запитують?

— Ну, а що питають? Для яких цілей потрібна ліцензія.

— Отож. І тут мій клієнт щиро заявляє Національному банку України, що вже дуже давно хоче отримати від однієї жіночки сексуальні послуги і оплатити їх валютними цінностями. Як ти думаєш, що він почує у відповідь?

— Що скажуть? Пошлють твого сексуального терориста на фіг, а то й викличуть психіатричну, — зареготав Вася.

— Ось бачиш, як проста людина ти усе розумієш. А як слідчий ви, шановний, порете таку дурню і кидаєте невинну людину прямо під колеса нашого правосуддя.

— Починається! Кидаю під колеса правосуддя! Оце нам нічого робити, як займатися твоїм Ковальчуком. Був би він бізнесменом, ну зрозуміло — наїхали, щоб кишені його перевірити. А хто такий Ковальчук? Наш хлопець, трудяга, тут нічого особистого. А от коли закон порушив, то що мені робити? От взяти та очі закрити? Тут формула проста: я не пишу закони, я їх виконую.

— Добре. Давай по закону. Скажи, на якій підставі Національний банк може дозволяти або забороняти використання валютних цінностей у такій специфічній діяльності людини як сексуальні послуги? Тим більше, що надання сексуальних послуг в нашій державі заборонено. Василь Миколайович, зрозумій врешті-решт. Просто задумайся над тим, що наш Національний банк не регулює платежі в сфері сексуальних послуг. Давай юридичною мовою — на так звані “сексуальні послуги” не поширюються правила валютного регулювання, а якщо не поширюються, то й немає відповідальності за їхнє порушення.

Вася дивився на мене і чухав пузо. Дивно, але він завжди із цікавістю вислуховував усіх адвокатів. Він ніколи не перебивав і слухав їх чемно та із задоволенням. Це були його університети, це були його курси підвищення кваліфікації. А нам, адвокатам, якщо слухають — і то щастя, і на тому дякуємо. Отож, Вася уважно слухав мої слова, аж доки не знайшовся:

— Петро Анатолійович, ти мене не вмовляй і не тримай за дурня. Закони я читаю уважно і ретельно. Візьми сам Кримінальний кодекс і почитай. Глянь, тут чорним по білому написано — порушенням правил валютних операцій є використання валютних цінностей в якості платежу без ліцензії. Паче адвокат, скажу іншими словами: отримав ліцензію — плати валютою без всякої шкоди для власної свободи, не маєш ліцензії — тоді вибачай, тримай валюту під матрацом або міняй на гривню, інакше відправлять топтати зону.

— Василь Миколайович, не можна за таким звинуваченням притягати людину до кримінальної відповідальності. Ми доходимо до абсурду. За такою логікою, я не можу передати долари навіть своїй жінці.

— Вас, адвокатів, не переслухаєш. Все вам не так, все неправильно. Для

вас вірно лише те, що ви розказуєте. От і розкажете в суді, а мені чого говорити? Я людина маленька. Моє керівництво радилося в обласній прокуратурі, в обласному суді. Вони ж начальство, їм видніше. Мене викликали, сказали, що тут є склад злочину і дали вказівку передавати справу до суду. Так що, я лише роблю свою справу, — відбрикувався від мене Вася як міг.

Нещасний Ковальчук сидів ні живий-ні мертвий. Те, що він кліпав очима, було єдиною ознакою життя в цьому тілі. Очі осоловіли, обличчя набрякло, руки побіліли і не відпускали стільця.

— Ох... твою матю... Гори ти синім полум'ям! Щоб я... колись, та ще раз... господи прости, та я його сокирою відрубую і собакам на смітник викину, — простогнав Ромчик.

Нарешті до Ковальчука прийшло усвідомлення власного злочину перед державою. Він зрозумів, що спати з жінками і платити за це валютою заборонено, бо держава за це суворо карає. Цій державі до всього є діло, вона заглядає під його ковдру, рахує його гроші — від цього не сховатися, не втекти. В цій державі хтось повинен сидіти в тюрмі, значить прийшла його черга. Тепер Роман був готовий на все: навіть якби його потягли на страту, він мовчки накинув би мотузку на свою шию. Ромчик все зрозумів і здався. Щоб потрапити до в'язниці, не обов'язково бути злочинцем — досить одного Василя Миколайовича. Роман виніс з нашої розмови ще один неприємний урок — від адвоката нічого не залежить; що напише слідчий, так воно і буде. Ковальчуку враз стало шкода своїх грошей, але відбирати їх назад якось було незручно.

— Може, мені того... якось можна без адвоката..., — тихо запитав Роман.

— А я тобі про що говорив? — відгукнувся Вася. — От скажи, я тобі бажаю зла? Ні! Все по закону. Не залякую, не б'ю, все ввічливо і з повагою. А що адвокат? Він закон не переписує, а тільки гроші злупить. Хай вибачає мені на слові шановний Петро Анатолійович, але кажу щиро і від душі.

— Я в захисники не набиваюсь. Хай сам Роман думає, як йому краще. Ні слідчий, ні адвокат не скаже точно, як там справа вирішиться — ми можемо лише припускати. Слава богу, останню крапку поставив суд, а не слідчий. Поживемо-побачимо, — огризнувся я.

— Ні-ні, ви нічого такого не думайте! Петро Анатолійович, це я так, просто подумав. Та не відмовляюся я від адвоката... Ох, бляха-муха, в цьому дурдомі нічого не зрозуміти. Ну як його краще, як бути, кого слухати — не знаю...

З надриком, з болем, з жалем лунав у міліцейському кабінеті голос Романа, набираючи висоту і силу, а потім на самому злеті раптом затих, обірвався, ніби хтось косою обрізав. Для Романа життя вже зупинилося — щоб

там не було, він з усім був згоден наперед. Роман ладен був прийняти будь-яку кару. Якби він знав молитву, то просив би у бога милості та найменшого покарання від своєї дивної держави.

А Вася свою справу знав добре. Склав папірець до папірця, зшив справу та віддав її до суду. Мої заперечення, скарги та клопотання були залишені без задоволення. Вася Різак давним-давно придумав текст для адвокатів. Якими б не були причини звернень, наш Вася завжди відповідав стандартно: "...доводи адвоката надумані, суперечать матеріалам справи, а тому не підлягають задоволенню". Цей текст у нього був відпрацьований, Вася його любив, тішився ним по-справжньому і всерйоз. Адже не потрібно думати над тим, що відповісти розумникам-адвокатам, і в цьому був свій шик, бо вони цілими днями, а то й вечорами складають папірець, думають над кожним словом, шукають переконливі доводи, перевертають гори літератури, а він їм за одну хвилину — бац, і тицьнув носом в їхні пусті слова. Разом з тим, Вася ставився до адвокатів без будь-якої злості й навіть ніколи з ними не сперечався. Йому просто було незрозуміло, хто і для чого придумав отого адвоката. Як слідчий він поступає по закону, прокурор поставлений для того, щоб слідкувати за ним та за дотриманням закону, суддя вирішує, хто вчинив по закону, а хто ні. Нормальний правовий механізм. Хіба не видно, що адвокат в ньому зайвий? Над цією загадкою життя він бився, як математики над теоремою Ферма.

Наша справа потрапила до Київського обласного суду, що на славетній Володимирській вулиці, біля Софійської площі. Святе місце, вмите сльозами горя і радості, століттями намолене праведниками і грішниками. Софіївський собор нагадував кожному роззяві про божу благодать, про милість божу і всепрощення. В приміщенні суду було повно людей, які бігали коридорами, стрибали по сходах, стовбичили біля дошки оголошень, гомоніли на лавках у вузьких коридорах. Одразу видно, що в цієї поважної установи багато роботи. Навкруги було чимало людей, на чиїх обличчях читалась стурбованість, а в очах — сподівання на краще. Серед них траплялись і спокійні та байдужі персони. Це — люди, які давно зрозуміли, що кращого місця для того, аби розвіяти ілюзії про справедливість, аніж оцей суд, людство ще не вигадало.

Нас запросили до зали. Не встигли отямитися, як Роману оголосили вирок. Дали два роки виправних робіт за місцем роботи з відрахуванням 25 відсотків заробітної плати в дохід держави. Ні, я бився як лев. Я казав такі продумані речі, що сам собі подобався. По очах прокурора я бачив, що навіть його вразили мої доводи. Забувся сказати: на Романа додатково "повісили" розбещення неповнолітніх, бо, як з'ясувалося під час слідства, нашій Ксенії ще не виповнилось вісімнадцяти років. Цей злочин ми відбили одним махом. Навчений мною Роман сказав суду, що паспорт він у Ксенії не

просив, а на вигляд вона геть доросла. По замордованому вулицею обличчю важко визначити реальний вік жінки. Та й опецькуватий і рябий Роман якось не був схожий на досвідченого ловеласа. На тому і зійшлися: прокурор відмовився від обвинувачення за цією статтею, натомість наполягав на кримінальній відповідальності за порушення правил про валютні операції. Суд повністю погодився з прокурором, наче адвоката і не було в процесі.

Після оголошення вироку Роман кинувся на вулицю, хапонував повні груди повітря, глянув на каштани і хотів уже десь бігти. Я перехопив його за рукав:

— Романе, почекай. Що ти летиш, як навіжений? Вирок незаконний, я буду оскаржувати. Романе, ти зрозумій — я вірю в нашу правоту, ти ж невинний, тебе осудили нізащо. Я повірити не можу. Обласний суд і не розібрався. Не можу і не хочу в це вірити.

— Ага, Верховний суд розбереться. Не треба нікуди скаржитися! Не посадили — і то велике щастя. Мені нічого не потрібно. Переживу я ці два роки, а моїми грішми хай вони подавляться, — вигукнув Роман.

— Роман, давай спокійно. Гірше вже не буде, тож напишемо скаргу. Я впевнений, що Верховний суд не залишить таку дурню в силі, — почав я вмовляти Ковальчука, який вже ожив і твердо стояв на ногах.

— Пишемо скаргу, а ти, Романе, знову плати гроші, — буркнув Ковальчук.

— Романе, та не потрібні мені твої гроші, але ж є принципи. Врешті-решт, цей вирок зачепив мене як професіонала. Я впертий і вірю в нашу правоту.

— Робіть, що хочете, а мене не чіпайте, — холодно кинув Роман і, не прощаючись, зник у людській юрбі.

От тобі й вся дяка...

Мій робочий кабінет задихався від сигаретного диму, а сам я кипів від робочої злості. На папір лягали точні, виважені слова. Я писав: у нас заборонена проституція; вона карається адміністративним законом; відповідно, у нас в державі не існують і не можуть існувати сексуальні послуги. Якщо за нашим законом не існують сексуальні послуги, то на них не поширюються правила про валютні операції.

Дійсно, відкрили б спочатку дома терпимості, поставили касові апарати і слідкували, хто якою валютою розраховується. А то вчепилися до Романа Ковальчука! Писалося добре і складно, після чого я негайно відправив касаційну каргу до Верховного суду України. На цій продуктивній хвилі я ще й написав та опублікував статтю в одній із юридичних газет, яку смачно назвав "Валютне регулювання в інтимній сфері". Вийшло смішно і задиристо. Не знаю, що там спрацювало, але Верховний суд скасував вирок та повністю виправдав Ковальчука.

Отримавши рішення, на radoщах я телефоном розшукав Романа. Той з'явився в моєму кабінеті лише під вечір. Я витяг папірець з державним гербом, покрутив перед його носом і почав зачитувати. Ромчик тим часом прогулювався моїм кабінетом і спокійно слухав, а потім мовчки сів на стілець навпроти і допитливо глянув на мене.

— Ти все зрозумів, Романе? Ти повністю невинний!

— Ну, і що з того? Я і так знав, що невинуватий. Ви мені інше скажіть: хто мені гроші поверне? Оту мою валюту, яку конфіскували, гроші на адвоката, відрахування із зарплати? Оце мені скажіть, — шморгнув носом Роман і глянув так, наче я особисто відбিরав у нього гроші.

— Ну, друже, тобі догодити непросто.

— А чого мені догоджати? Коли я невинний, то хай гроші повертають...

— А ти, Ромчик, у нас святий. Це не ти привів дівчат до себе додому, не ти допомагав слідству... Ти хороший, а всі погані, — куснув я Ковальчука.

— А що тут такого?! Де моя провина? Врешті-решт, я що, не можу любити дівчат? — злився Роман.

Довелось мені сісти і написати до суду заяву про відшкодування збитків, завданих незаконним засудженням. Суд швидко прийняв рішення про задоволення майнових вимог та відшкодування моральної шкоди. Казначейство за судовим рішенням перерахувало Ковальчуку кошти без жодних зайвих ускладнень. Я не очікував від Романа вдячності — гадав, що зробив свою роботу як зумів, та й все. Хлопець з'явився в моєму кабінеті неждано-негадано. Не стукаючи, не питаючи дозволу, він швидко пройшов до кабінету і присів на край стільця поряд з моїм столом.

— Я тут зайшов сказати спасибі. Ну, щоб знали, тут таке діло... Я вам вдячний...

— Та ладно, Романе, мені самому приємно, що моя позиція перемогла.

— Кому перемога, а мені переживання та страждання, — скривився Роман.

— Не бери до голови. Час тобі, хлопче, заспокоїтися.

— Та все нормально. Я тут, знаєте, подумав і вирішив... ну, я вам гроші приніс. Це рівно половина відшкодованої мені моральної шкоди. Думаю, що так буде чесно. Ви теж страждали разом зі мною... Коротше, я вам дуже вдячний, — Роман тицьнув мені гроші, пробурмотів щось нерозбірливе і хутко втік з кабінету.

Знаючи Ковальчука, можна було здогадатися, що він не одну годину борвся сам із собою, аби так вчинити, тому його подяка — однаково, що Нобелівська премія.

Але й це ще не все. Історія Романа Ковальчука набула розголосу, про неї чимало писали у пресі. В юридичних колах піднявся шумок. Вчорашня

правова класика в новітніх умовах виглядала інквізицією. Деякі розумні голови сказали, що потрібно щось робити. Було очевидно, що настали нові часи, повіяла інша мода і кутюр'є від політики натхненно створювали новий стиль життя. Незабаром чудернацьку норму викинули із Кримінального кодексу, як шкідливе кошеня. Але якщо розібратися, то за справою Ковальчука стоїть справжня філософія сутності часу, де в одному часовому вимірі ти злочинець, а в іншому — чесний громадянин держави. Що поробиш, історія людства така примхлива, що кожного разу вигадує для себе не лише героїчні цілі, але й небезпечні злочини.

Березень 1999 року “Один день Івана Федоровича”

У нас колись був арбітраж — тиха, непримітна бюрократична установа. Але комусь закортіло підвищити свій соціальний статус і отримати більше влади, тому арбітраж став арбітражним судом, арбітри — суддями. Круто. Якщо чесно, то арбітраж схожий на суд так само, як жіноча консультація на юридичну. Хоча нам, адвокатам, немає жодної різниці, хто вирішуватиме господарські спори. Ми і до цього суду підемо, а як він називається — то вже справа десята. Тишком-нишком арбітраж — він же арбітражний суд, він же господарський суд — перетворився на монстра, з яким не можна було не рахуватися. Так от, у цій поважній установі, а точніше — в Арбітражному суді м. Києва працював такий собі Іван Федорович. Він був ані поганим, ані хорошим суддею, але як середньостатистична одиниця органічно вписувався в нашу систему правосуддя. Декілька разів мені доводилося бувати у нього на судових процесах, які нічим особливим і не запам'яталися. Втім, не можна сказати, щоб Івана Федоровича взагалі ніхто не знав. Кому потрібно — знали, і знали непогано. Серед них були і мої колеги, саме тому мені стали відомі подробиці одного дня з життя Івана Федоровича.

Арбітражний суд м. Києва розташувався на одній із центральних столичних вулиць, але вперше знайти його — справа не з простих. Від людського ока його ховають будинки вздовж вулиці Богдана Хмельницького, тому потрібно пірнути у конкретно визначену арку, вигулькнувши з якої можна побачити дві старовинні будівлі. Якщо ж поміж ними простягається широкий заасфальтований двір — значить, арку вгадав правильно. Сьогодні над цими будівлями витав дух свята, адже події, про які йтиметься, відбувались точнісінько напередодні 8 березня. З самого початку робочого дня стало очевидно, що людство знову перебуває на порозі міжнародного жіночого дня. До суду потягся рідкий ланцюжок чоловіків з тюльпанами, трояндами

та орхідеями, а за декілька годин уже повсюди миготіли яскраві плями букетів. Кожен намагався привітати жінок зі святом, адже це ніколи не зайве — особливо, якщо вони судді.

Яка тут могла бути робота? День пропав: до обіду дехто із працівників суду ще намагався створювати ілюзію працездатності, але передсвяткова метушня і колотнеча зробили свою “чорну” справу. Всі чоловіки, у тому числі наш Іван Федорович, вітали жіноцтво, а воно аж розквітало — і помічники, і секретарі, і працівники канцелярії, і самі судді. Звичайно, Іван Федорович не гасав по сходах і не бігав по кабінетах — не ті вже роки, та й вітання його були адресними, залежали від власних симпатій та міркувань. Як би там не було, а святкові вітання плавно перетворювалися на підпільні застілля, які, немов бризки шампанського, розкидали людей по різних компаніях та кабінетах. Жінки ж такі милі божі створіння, що за них можна не тільки серцем, а й печінкою постраждати... Нашого Івана Федоровича не доводилося довго вмовляти. Він такий, що і в будні дні не гребував чаркою, а тут така нагода. Випив Іван Федорович добряче. Ні, клята оковита не звалила його з ніг та не затьмарила розум. Загартований організм прийняв саме свою дозу, а тому Іван Федорович насолоджувався компанією і просто відпочивав.

Якби не дурна чоловіча звичка обговорювати при жінках свої справи та роботу, то хіба б спливла у його пам'яті та справа? Іван Федорович аж скривився, коли пригадав, що призначив розгляд однієї справи на 15-ту годину. Втім, перейматися цим було не варто. Так вже повелося, що держава цінувала свого слугу набагато менше, ніж деякі відвідувачі, тому в глибині душі він ніколи не відчував, що чимось перед нею заборгував. І цього разу можна було на все плюнути та нікуди не йти. Але розум став підмовляти Івана Федоровича, що краще все-таки піти: тієї справи хвилин на десять, а зірвеш процес — так точно хтось накапає голові суду, що Іван Федорович у черговому запої (ніде правди діти — бувало й таке). Донесуть гади, а ти потім стій і вислуховуй від начальства оту нудоту... Іван Федорович уже десять разів пожалкував, що завбачливо не переніс розгляд тієї справи на інший день, але знову вести дурні балачки з головою суду йому аж ніяк не хотілося.

В цей момент я мирно куняв на лавці під кабінетом Івана Федоровича. На дверях білів папірець, який підтверджував, що моя справа таки призначена до розгляду на 15:00. В стороні, недалеко від мене нервово очікував на судовий розгляд і юрист протилежної сторони. Молодий пещений хлопчина, в темному костюмчику, в білій сорочці, з пов'язаною червоною краваткою — ну, щонайменше, випускник Гарварду... Я бачив його лише один раз, коли він приходив до мого клієнта і намагався врегулювати спір тихо, мирно, у досудовому порядку. Справа була нескладна, а спір — відверто кажучи, — дріб'язковим. Мій клієнт мав повернути кошти за отриманий товар і

якраз збирався це зробити, але інша сторона вже встигла “накрутити” на цей борг чималу суму штрафів та пені. Мій клієнт був чоловік гоноровитий, зі своїми тарганми у голові, а тому пішов на принцип і категорично відмовився платити. Те, що він у цій ситуації був неправий, — знав я, знав він і знали наші опоненти. Але так вже склалося, то нехай суд розбирається...

Я сидів собі, розмірковуючи над іншими поточними справами, коли у коридорі з’явився Іван Федорович. Насуплений, немов сич, він повільно і якось непевно прямував до свого кабінету. Підійшовши до дверей, суддя зупинився, постояв, глянув на нас, щось гмикнув і почав вовтузитися із замком. Нічого не виходило. Він глянув на ключ, потім на нас, знову на ключ — і сховав його до кишені. Поліз до іншої, витяг інший ключ, покрутив його в руках, сунув у замок і наліг плечем на двері. Клацнув метал. Іван Федорович зробив крок назад, на хвилину зупинився і потягнув двері на себе. Двері відчинилися, і суддя кволо махнув рукою в наш бік, що означало — заходьте. Ми, злагоджено дихаючи в спину Івану Федоровичу, зайшли до кабінету. Суддя повільно підійшов до чорного шкіряного крісла, гепнувся на нього і блаженно заплющив очі. Стало тихо. Суддя мовчав, тож звісно, мовчали і ми. Зрештою Іван Федорович таки розплющив очі, здивовано на нас глянув і почав більш зручно вмощувати своє огрядне тіло в кріслі. Провів руками по столу... Посидів... Перегнувшись через весь стіл і важко дихаючи, почав щось шукати в стосах паперів і таць.

“Мабуть, шукає нашу справу”, — подумалось мені. Тим часом Іван Федорович замислився: напевно, щось там не складалось до купи у нього в голові. Поморщивши лоба, суддя нарешті змахнув рукою, наче прийняв якесь принципове рішення на кшталт “хай йому грець, що буде — те й буде”.

— Ну, добре. Що там позивач хоче від суду? Кажіть... Хто з вас позивач? — буркнув Іван Федорович.

Мій юний колега підхопився, немов ошпарений. Він почав тараторити, намагаючись донести до суду суть справи, сипати цитатами із законів, постанов та якихось інструкцій. Як ото греблю вода прориває, так прорвало того хлопчину. Він посилався на якісь пункти договору, відомості з передаточних актів, накладних тощо. До речі, розповідав досить впевнено — немов по написаному.

Процес в арбітражному суді якщо і є для когось цікавим, то лише тим, що його практично немає. Досвідчені правники знають, що саме в цьому храмі правосуддя слова практично нічого не важать. Довести свою правоту можна, лише посилаючись на документи, які є в справі. Саме тому більшість суддів, як правило, ще до початку засідання мають певне уявлення про обставини справи, а деколи — і практично готове рішення. Самі ж засідання, на мою думку, більше скидаються на химерний ритуал, спеціально випи-саний про людське око, аби довести справжність господарського судочин-

ства. Судді ж розплачуються за дотримання цього ритуалу своїм дорогоцінним часом, тому багатьох із них дратує, коли юристи віддають перевагу процедурі, а не правді життя.

Я мовчав, а тим часом мій колега розпинався, ніби хотів переконати у своїй правоті не лише суддю, а весь білий світ. Протягом перших хвилин Іван Федорович чесно намагався второпати, про що це йому так заповзято розповідають. Він навіть поклав кулак під голову, а лікоть твердо зафіксував на столі. Але ослаблена рука погано трималася, кулак постійно вислизав, тож голова бідолашного декілька разів ледь не падала на стіл. Іван Федорович втомився від цієї нерівної боротьби і відкинувся на спинку крісла. Зафіксувати спину йому таки вдалося, але голова звисилась і вперлася підборіддям у могутні груди. Мого колегу це спантеличило. Хлопчина вирішив, що, мабуть, він не зміг привернути увагу судді, тому став ще активнішим, ще гучнішим, і тепер говорив майже без пауз. Юний Цицерон уже пішов на друге коло у своїй промові, коли відчув, що хвилювання зіграло з ним злий жарт: цілком зрозуміла справа ставала все більш туманною; накладні та пункти договору перемішалися до купи, а закони і норми ліпилися безладно і не в тих місцях. Розуміючи це, бідолаха кинувся виправляти ситуацію, чим заплутав себе ще більше...

Раптом голова Івана Федоровича відірвалася від грудей, і його тяжкий погляд вперся в представника позивача. Широкі чорні брови насунулися на очі, немов темні грозові хмари в ясний день. Крісло жалібно зойкнуло, коли Іван Федорович випрямив спину та різко кинув на стіл стиснуті кулаки. Вочевидь, все це його вже добряче дратувало, і з кожною хвилиною невдоволення лише посилювалось. Болісно збігали хвилини очікування, адже метрах в двадцяти від дверей його кабінету пінилось шампанське, дзюрчала горілочка, хрустіли огірочки... Неприємних відчуттів Івану Федоровичу додавали також простатит, випита оковита та переповнений сечовий міхур. Його тіло і дух невимовно страждали, тіло хотіло одного, душа — іншого, всередині все нуртувало, немов у доменній печі. Врешті-решт, сталося те, що неминуче мало статися — судді увірвався терпець.

— На! — вигукнув Іван Федорович, скрутивши дулю і смачно направивши її в бік представника позивача. Рука з дулею зависла над столом, немов даючи Івану Федоровичу можливість добре усвідомити факт свого існування. Мабуть, жодних сумнівів у судді не виникло, бо він ще й крутнув дулю туди-сюди, наче запрошуючи молодого юриста ознайомитися з нею детальніше.

Наївне дитя юриспруденції захлинулось, наче той кулемет без патронів. Обличчя почервоніло і зрівнялося кольором із краваткою; бідний хлопчина очманіло витріщився на дулю, не знаючи, що його далі робити.

В кабінеті наче завис гіпнотичний дурман.

— Прошу вибачення. Чи правильно я зрозумів, що суд відмовляє позивачу в задоволенні позовної заяви? — запитав я ввічливо, але дуже голосно, сподіваючись домогтися від судді визначеності.

— Так. Ви правильно зрозуміли. В позові відмовлено. Все, сторони вільні. Ідіть, ідіть на..., — рішуче сказав Іван Федорович і замахав руками, наче відганяв бісівські примари.

Грудень 2000 року “Розплата”

Затишний кабінет, гаряча кава, м'яке крісло — це добре. В юридичній консультації тиша, нудьга і жодного відвідувача — це погано.

За вікном завивають хуртовини; погода відлякує клієнтів, залишаючи їх без мудрої поради, а мене — без заробітку. Телефон мовчить. Якщо хтось думає, що я помер, то це неправда... Я тут, у своїй юридичній консультації, вже минула обідня пора, тож клієнтам час стукати у мої двері.

Точно! В коридорі чутно, як хтось збиває сніг із чобіт. Я з цікавістю виглядаю: високий кремезний чолов'яга, а поруч із ним тендітна струнка жіночка, обоє запорошені снігом. Чоловік був одягнений у чорний шкіряний плащ, на широких грудях біліла сорочка, а на шиї бовталася якась темна краватка. На перший погляд, відвідувачів можна було оцінити на пару тисяч доларів. Я чемно і радо запросив гостей до свого кабінету. Інтуїція підказувала, що ці двоє мають досить серйозні наміри залишити у мене свої гроші.

Я ще раз уважно глянув на чоловіка. Шкіряний плащ міг свідчити про належність його хазяїна до силовиків — міліції, бандитів або спортсменів. Краватка і біла сорочка могли належати чиновнику середньої ланки. Якщо чесно, то особливої різниці між цими групами я не бачив.

Чоловік поводився стримано, але діловито, і з перших хвилин вихопив з моїх рук ініціативу.

— Ми незнайомі, але я багато чув про вас як про хорошого адвоката. Більш того, мені порадили звернутись саме до вас, бо ви знаєте і закон, і суддів. Не менш важливо і те, що вам можна повністю довіряти.

Навіть, якщо це був лише комплімент, то його приємно було чути. Вочевидь, клієнт мав намір завоювати мою симпатію, і, скажу наперед, — це йому вдалося. Олександр Зубарєв (а це був саме він) навіть зовнішньо виглядав дуже переконливим: широкий в плечах, суворе обличчя, холодний погляд і здоровенні кулаки. Зиркнувши на ці кулаки, я подумав, що вони точно не помістилися б у кишені мого піджака. Ймовірно, він заробляв свій перший капітал не лише інтелектом.

Сашко — це дивний та логічний витвір нашого часу. Щасливе дитинство, безтурботна комсомольська юність... В дорослому житті цей хлопчина бачив себе вчителем, носієм знань і високих моральних цінностей. Він планував разом з усією країною будувати комунізм, жити тихо і щасливо. Зубарєв навіть встиг отримати вищу освіту і спробувати себе в ролі педагога. Буреломні дев'яності змінили країну, а разом і його життя. Вчорашні цінності обернулися злиднями. Як енергійна і сильна людина Зубарєв почав активно шукати своє місце під сонцем. Спочатку Сашко подався до міліції, а з міліції пішов в таксисти. Коли наступила коротка, але романтична епоха бандитизму, Сашко швидко зміг об'єднати навколо себе однодумців та завоювати авторитет у певних колах. Його прізвище зазвучало, причому найчастіше — на вулицях та в міліцейських кабінетах.

З того часу, як його прізвище стало грозою цілого регіону, в Сашка з'явилися гроші та можливості заробляти їх ще більше. Але вже на вершині свого успіху, він — перший серед подібних — відчув зміни. Хто вчасно цього не зрозумів, уже давно сидів у тюрмі. Прозорливий Зубарєв помітив, що голодні представники влади стали ситими, і якщо вчора він годував цих тихих створінь зі своєї долоні по доброті душевній, то сьогодні норовливі та гордовиті люди уже вихоплювали з руки свій шматок, а інколи навіть намагались її вкусити. Чиновники і правоохоронці набирали таку силу, про яку і не мріяли чесні бандити. Ця сила хотіла сама контролювати усі фінансові потоки, а тому все частіше кидала виклик своїм конкурентам. Сашко все зрозумів, покинув усі свої старі справи і став чесним бізнесменом. Але ж слава залишилась... І якщо раніше вона була, як банківський вексель, і відкривала двері будь-якого кабінету, то з часом стала лише додавати неприємностей.

Але найгіршою ідеєю Зубарєва стало балотування на посаду мера міста, в якому він проживав і де його всі знали. Люди казали, що Зубарєва підвели непомірні амбіції. Але це була неправда. Сашко вже давно мав легальний бізнес і міцно стояв на ногах, а тому легко міг обійтися без посади міського голови. Але Зубарєв не був простаком, він чутко реагував на будь-які зміни, що відбувалися навколо. Сашко мислив раціонально і чудово розумів, що влада — це той самий бізнес, там можливості та гроші, тому він просто замахнувся на більший шматок, ніж мав до цього. Тобто, жодних амбіцій — лише тверезий розрахунок.

Після виконання формальностей з реєстрацією кандидата на пост міського голови, Сашко з подивом відчув на собі прохолодне ставлення з боку офіційних осіб органів влади, прокуратури і міліції. Ні, Зубарєв не був чужий в цій системі владних відносин. Зовнішньо всі представники владних структур виглядали пристойно, говорили правильні слова, позитивно характеризувалися, але їх способи і методи загалом не відрізнялись від тих, які

застосовував Сашко в бурхливий період свого становлення. Можливо, це були інші форми — не такі грубуваті, як у Зубарєва, — але в результаті все зводилось до двох простих арифметичних дій: ці хлопці віднімали і ділили. Так склалося, що тоді вище Закону були лише чиновники і злочинці, бо як перші, так і другі, могли собі дозволити у цей Закон плюнути.

Те, що Зубарєв не був сиротою в складній системі координат місцевої влади, свідчила та обставина, що йому дипломатично, навіть по-дружньому, вказали на необачність та нерозважливість його ідеї стати мером. Ніхто не став негайно топтатися по хребту Сашка — йому лише натякнули. Нажаль, усі натяки Зубарєв розцінював як слабкість представників влади, а тому почав активну передвиборчу кампанію. З цього все і почалося...

Тут необхідно повернутись до мого теплого та затишного кабінету.

— Так от, проти мене була порушена кримінальна справа, і я дев'ять місяців відсидів в слідчому ізоляторі, — розповідав Зубарєв.

— Цікаво, а як ви потрапили на свободу?

— Можливо, я почав розказувати не з того місця, але якщо коротко, то мене звинувачували у навмисному підпалі чужого майна, незаконному зберіганні бойової гранати і умисній несплаті аліментів. За цією справою я був заарештований, а розслідування велось неспішно — тягли, немов kota за хвіст, — а потім очікував судового процесу, так і набігло дев'ять місяців. Головне, що мені вдалось добитися через своїх адвокатів того, щоб справу передали до іншого обласного суду. Там, де я живу, мене осудили б за день і як мінімум років на п'ять позбавлення волі. Моє щастя, що розглядав інший суд, вільний від тиску місцевої прокурорсько-ментовської мафії. Мене виправдали, і звільнили із залу суду.

— Ого, так у вас все чудово. Наскільки мені відомо, наші гуманні суди більш охочі засуджувати людей. А от виправдувальний вирок, дійсно, є рідкістю. М-да... Можу собі уявити: людина була заарештована, просиділа в СІЗО не один місяць, суд визнав її повністю невинною. Скажу відверто — суддя, що приймав таке рішення, дуже сміливий і моральний, а вам дуже пощастило. Чим тоді можу допомогти? Ви хочете стягнути моральну шкоду зі слідчих органів?

— Все складніше. Верховний суд, на жаль, скасував мій вирок і направив справу на новий розгляд. Мені потрібно, щоб ви взяли на себе захист по цій справі. Тому я тут, щоб укласти з вами угоду.

— Почекайте, я не думаю, що ви захищались самостійно, напевно ви мали адвокатів, то чому вони не можуть продовжувати ваш захист?

— У мене жодних претензій до цих адвокатів. Однак я думаю, що на цьому етапі та з цим суддею кращого адвоката, ніж ви, я не знайду. Давайте не будемо з'ясовувати моє ставлення до колишніх адвокатів та причини відмови від їх послуг. Мене турбує одне: ви згодні мені допомогти, чи ні?

Було видно, що Зубарєв не схильний говорити те, що він насправді думає, а якщо і говорить — то лише те, що вважає за потрібне.

В адвокатів є непорушне правило: чим більша проблема, тим більший гонорар. Але тут на мене чекало розчарування, адже клієнт не виглядав переляканим і зовсім не був готовий платити шалені гроші. На мою згоду взятися за справу, Зубарєв почав розказувати, що доки він сидів, його бізнес розвалили, майно розікрали, залишились тільки скромні можливості... Може казав правду, а може в ньому перемиг бізнесмен і він за звичкою торгувався. Про справжні статки деяких моїх клієнтів не здогадувалася навіть податкова служба. Після тривалого та заповзятого обговорення моєї винагороди Сашко все-таки винайшов можливість заплатити саме ту суму гонорару, яка переконала мене взятись за його справу. Гонорар є могутньою силою, яка змушує багато чого робити, навіть якщо не хочеться. До того ж, чим більше грошей клієнт дає адвокату, тим більше адвокат вірить у його невинуватість...

Вирішивши найважче питання, ми перейшли до більш легкого — власне, самої справи. Зубарєв коротко розповів про обставини його переслідування, а я, в свою чергу, не ставив багато запитань. Всі матеріали кримінальної справи лежать в суді, а тому логічно з ними ознайомитися, зробити оцінку, аналіз, почесати макітру, а потім вже змістовно поговорити з клієнтом про його долю та неволю.

З самого ранку, залишивши усі справи на вечір, я розміреною ходою, неквапливо пішов до суду. Наш міський суд недавно переїхав в добротний, щойно відремонтований будинок — зовні гарний, з червоної цегли та з білими пілястрами, але невеличкий за розмірами. Мабуть, саме тому за ним не закріпилася назва “палац Правосуддя”, хоча мер розпинався на місцевому каналі телебачення і хвалився, скільки він доклав зусиль, щоб палац Правосуддя відбувся. Як би там не було, але нашому суду повезло. Раніше в будиночку з білими пілястрами був виконавчий комітет міськради, а жодна влада терпіти не може тісноти, тому вибудувала для себе добротний палац на центральній площі, а заразом — догодила правосуддю, передавши йому свою колишню домівку.

Площа перед судом була вкрита снігом, а величаві сосни підпирали синє і безхмарне небо. Скрипів під ногами сніг, мороз покусував обличчя та підганяв перехожих. На душі було спокійно: я йшов до цього суду, наче до себе додому, адже мене там всі знали і ставилися з повагою. Бувало й таке, що на свята або з інших поважних причин я разом із суддівськими пив коньячок або шампанське, але за розумні межі субординації обидві сторони намагались не виходити. Незалежно від того, що могло бути вчора, наступного дня ніхто не дозволяв собі панібратства і не випинав спільну гулянку, наче прощення всіх гріхів.

Спочатку я зайшов до канцелярії. Розказавши пару-трійку анекдотів і піднявши настрій дівчатам, дізнався від них, що справа Зубарева дісталася судді Тамарі Олексіївні Мазур. То була свята і добра душа, але навіть її колеги, а тим більше відвідувачі, про це не здогадувалися. А все через те, що нервова система судді Мазур працювала в особливому, аварійному режимі. Інколи було достатньо слова, щоб вивести її з рівноваги, тоді Тамара Олексіївна або плакала, або зривалася на крик — залежно від того, як оте слово зачіпало струни її тонкої душевної конституції. Судді Мазур краще було б стати поетесою, але вона надривно писала безжальні вироби, рішення та ухвали, щоденно черпаючи слова із запльованого, засміченого, брудного джерела, яке носило романтичну назву “правосуддя”. З ранку до вечора вона борсалась у бюрократичній багнюці, все їй було несимпатичним і ворожим, але Тамара Олексіївна стійко переносила тяготи, бо вважала, що бог послав її на землю страждати. І вона страждала, а разом з нею — колеги, підсудні, позивачі, відповідачі та всяка дрібнота, якій доводилось бувати у суді. Особисто до мене Мазур ставилась дуже тепло і навіть подружньому, але чому саме так — не знаю по цей день. Зі свого боку, я завжди співчував цьому капризному та милому створінню, а тому наші стосунки були необтяжливими і майже безхмарними.

Тамара Олексіївна була в своєму кабінеті. Невеличкий стіл був завалений справами, на стільцях та підвіконні також лежали стоси паперів, піраміди книг та скирти судових справ. На столі, по ліву руку від судді, лежав чудернацький камінь, який завжди привертав увагу своїм дивним колоритом. Як казала сама Тамара Олексіївна, цей зелений камінь і його спеціальне розташування на столі вберігали її від енергетичних вампірів та людської порчі. Вона досить часто погладжувала камінь, брала його до своїх долонь, а в хвилини нервового збудження могло здатися, що вона вагається: що ж з цим камінцем зробити — поставити на стіл, чи жбурнути у свого гостя?

З’явившись на ясні очі Тамари Олексіївни, я поцілував їй руку та спитав, на свою голову, про настрій. Звичайнісіньке питання ні про що — просто так, для ввічливості, — але мені здалось, що Тамара Олексіївна тільки цього від мене і чекала. Хвилин тридцять вона розповідала мені у деталях, як її замучила ця клята робота, як хочеться все кинути і податися світ за очі. Скільки я її пам’ятаю, Олексіївна завжди була готова полишити свою дурну роботу, недолугий суд і взагалі це містечко. Всі чекали, коли ж це станеться, але починався новий день, з’являлася перероджена Томочка Мазур, з іншим настроєм та щирим бажанням працювати в ім’я справедливості. Отже, свіженькі чутки про її звільнення тихенько та непомітно вмирали аж до наступної кризи. Тому зараз я зрозумів, що нічого нового не сталося, у неї все нормально, а робочий настрій — за штатним розписом.

Для годиться пожалівши Томочку — в миру суддю Мазур Тамару Олексіївну — та взявши кримінальну справу Зубарева, я неохоче попрямував до залу, який в цей час був вільним від засідань. “Неохоче”, бо вивчення кримінальної справи — важка та одноманітна робота. Вона вимагає прискіпливості, уваги та забирає багато часу. Єдине, що мене здивувало, так це те, що справа Зубарева була невелика за обсягом — лише чотири томи. Зазвичай, скандальні справи були такими багатотомниками, наче слідчі хотіли взяти суд не якістю, а кількістю. Тож, ця справа була малува-тою, чому особисто я зрадів — все-таки менше доведеться читати.

Минув ще один день, сповнений буденних справ та непримітної метушні. За що я люблю свій кабінет, так це за те, що можна задерти на стіл ноги, закурити сигарету і спокійно обдумати будь-яку справу. Якщо нікого чорти не принесуть, то можна ще й дійти толкових висновків та вималювати план захисних дій. Інколи мені потрібні такі хвилини спокою і самотності. Гаряча кава збуджує мозок, а в голові починають народжуватись певні думки. Що ж ми маємо на сьогоднішній день? Матеріали справи свідчать, що підсудний Зубарев в очах правосуддя виглядатиме досить непривабливо. Слідчий та оперативники явно змалювали його типаж з відвертого бандюги, ще й з власної волі додали чорної фарби. Щоправда, хлопці не вдавались у якісь тонкощі, а малювали портрет широкими розлогими мазками. Отже, у них виходило так, ніби Сашко зібрав навколо себе кримінальні елементи, здобував кусень хліба неправедним шляхом і тероризував мирних жителів. Крім того, він пообіцяв шанованому бізнесмену Якименку автомобіль “мерседес”, а потім, коли привіз його, — почав вимагати ціну, що була набагато більшою, ніж дійсна вартість авто. Якименко пішов на принцип і відмовився платити. Вражений такою невдячністю в самісіньке серце, Зубарев найняв двох раніше судимих молодиків та одного наркомана (як стверджує нерівний протокольний рядок, “створивши таким чином організовану злочинну групу”), які трічі намагались підпалити особняк бізнесмена, але всі спроби були невдалими. Читаєш, аж холодком страху віє — “організована злочинна група”. То дурня, що насправді злочинна група якась неорганізована і виглядає придуркувато, але біографія учасників вражає — судимостей у них стільки, що на повноцінну банду вистачить. Неможливо не помітити, як слідство виліплює з босяків сліпе знаряддя в руках невмолимого Зубарева, доводячи у такий спосіб причетність Зубарева до організації підпалу. Дивно, але й шкода якась чудернацька: вибиті шибки та підпалені штори. Більше того: розглядаючи фотографії з місця події, я не міг позбутися думки, що надто вже акуратно жбурляли пляшки з бензином до будинку погорільця. Таке відчуття, ніби реально боялися підпалити дім. І взагалі: все таке дріб'язкове, все таке несхоже на нічний варварський набіг... Судячи з біографії виконавців, хлопці взагалі без гальм: такі не лише пляшку, а

бойову гранату запросто швиргнуть у вікно. А тут така манірність! Колоритно виписаний слідчим “небезпечний злочинець” Зубарев також поводить, немов хлопчисько — скромно, без всякої дурі та абсолютно безнадійно тричі намагається пустити червоного півня. Може не всі читають газети, але ж точно дивляться телевізор. Навіть бабці на лавочках коментують модні тенденції у з’ясуванні відносин. Зрозуміло, що одна-єдина черга з автомата Калашникова могла розставити все по своїх місцях, але ж ні — Зубарев сколотив справжню злочинну групу з небезпечних рецидивістів, які тричі не можуть підпалити навіть собачу будку. Дива, та й годі!

Наступний епізод уже більш логічний та зрозумілий. Хто ж повірить, що справжній бандюга не має серйозної зброї? Тож нічого дивного в тому, що міліція знайшла у квартирі Зубарева бойову гранату, яка була замотана в газету і лежала чи не найвиднішому місці — на шафі. А це вже серйозно. Тут все ясно — питання зайві. Злочинне реноме Зубарева нарешті знаходить яскраве підтвердження! Дивно лише, що знайшли тільки одну гранату, адже Зубарев “тягнув” на справжній арсенал. Хоча, в принципі, оригінально: в інших знаходять патрони, пістолети чи автомати, а в Сашка — гранату, та ще й вдома. Тут потрібно якось напружувати фантазію, щоб зрозуміти, навіщо людині тримати гранату вдома: для себе і для домашніх — штука небезпечна, а для оборони від непроханих гостей явно не годиться. Мабуть, логікою ніхто із слідчих не переймався: що було під рукою, те й “відшукали”. Та й навіщо їм замислюватись? Існує ж чудове формулювання норми кримінального закону: достатньо самого лише факту зберігання боєприпасів, щоб вважати когось злочинцем. “Підкинули гранату”, — думалося мені, а підлий черв’ячок сумнівів одразу починав гризти... А якщо не підкинули; якщо насправді зберігав? Все-таки мій клієнт з кримінальним минулим, та й часи неспокійні. Врешті-решт, Сашко міг ховати гранату для збави, для вихваляння або ще бозна якої мети. Хто це знає? Ніхто.

Третій епізод — умисна несплата аліментів. Ось тут Зубарева вже добивали, причому свідомо і цинічно. А все для того, щоб ні в кого не було сумнівів, що Зубарев аморальний тип. Саме по собі покарання за несплату аліментів за Кримінальним кодексом не таке вже й страшне, але всім одразу видно, хто такий Зубарев у реальному житті. Негідник завів собі коханку, кинув напризволяще сім’ю, малолітнього сина, не вдягає, не годує рідне дитя — і це з його грошима! Он, прості люди за велінням серця і совісті допомагають дітям, а тут нувориш не платить мізерні аліменти, які присудив суд. Мерзотник, одним словом. Потрібно віддати належне міліції: з цими аліментами був пов’язаний правильний і тонкий розрахунок. Кого найбільше зачіпає така негідна поведінка чоловіка? Правильно, жінок. А кого найбільше в суді? Звичайно, жіноцтва. Та якби судив і чоловік, то вразлива молоденька секретарша завжди може висловити судді своє презирство

до підсудного. Одна сльоза, впавши на шальку терезів, може переважити оту, ще ніким не встановлену, істину.

Ось така справа Зубарева. Моє шанування колегам-адвокатам, які працювали над нею. Потрудилися добряче, в непростих умовах шукали і знаходили додаткові докази. Хвала їм — багато чого зробили для виправдання Зубарева. І все-таки Верховний суд скасував виправдувальний вирок, вказавши, що матеріали справи досліджено судом не в повному обсязі. Це стандартна формула Високого Суду, яку не відразу можна досягнути розумом простого батрака з ниви правосуддя. Безгрішна мудрість аксакалів з печерських пагорбів знищила справедливий вирок, а разом з ним — недовгу радість Сашка Зубарева. З ярмом обвинувачення на шиї йому доводиться все починати з нуля.

Минуло днів двадцять, а може й більше. Відгуляли Новий рік, а після свят, хочеш-не хочеш, а потрібно братися до роботи. Для адвоката найважливішим періодом є підготовка до судового процесу. Презумпція невинуватості — то казочка для простачків, які свято вірять у дотримання державою прав людини. Ми, адвокати, знаємо: якщо доведеш, що твій клієнт невинуватий — виправдають, а якщо ні — засудять. Саме тому зубри юриспруденції не обмежуються вивченням матеріалів справи, а риють землю, шукаючи докази, що спростовують обвинувачення. Мені пощастило, адже колеги уже практично все зробили, потрібно тільки-но “причесати” та правильно розкласти наявні докази по справі. Не менш важливо до початку судового засідання “накрутити хвоста” клієнту. Тому я одразу після вичитки справи зустрівся з Сашком, проговорив з ним усі обставини справи. Зубарев, і без того навчений викрутасами долі, був гарним учнем, швидко сприймав мої слова, пропускав їх через себе і видав уже готовими для споживання хоч прокурором, хоч суддею.

Минуло ще десять днів. Одинадцята година дня. Зал судового засідання був майже порожній. У приміщенні прохолодно. На сьогодні планувався лише допит підсудних і потерпілих. У першому ряду сиділи Зубарев і та жіночка, з якою він приходив до мене вперше. Неподалік від них сидів дебелий, мордатий чолов’яга, що виглядав років на п’ятдесят. Він тримав у руках папери, які час від часу клавав на сусіднє крісло, знову брав до рук, совався по сидінню, крехтів. Було видно, що почувається він не найкраще. В третьому ряду сиділа жіночка з суворим виразом обличчя, стиснутими губами та холодними і байдужими очима. Окрім Зубарева, нікого із героїв кримінальної драми я в обличчя не знав, але зрозумів, що пикатий чоловік — це Якименко, а сувора жінка — колишня дружина Зубарева. В залі ніхто не перемовлявся, стояла гнітюча тиша. Але тут на порозі з’явилась струнка і миловидна жіночка, яка впевнено попрямувала до прокурорського столу. Наші очі зустрілися, і я не втримався:

— Дивлюся, така красива жінка, а це виявляється прокурор.

— А ви тут хотіли бачити крокодила, — почув у відповідь.

Я посміхнувся і подумав: “Ти ба, який зубастик”. Ми познайомились, і, як з’ясувалось, миле створіння (вона ж прокурор у процесі, вона ж представник державного обвинувачення) звать Тетяною Іванівною. Ми чекали, коли привезуть арештованих Стомбу і Парацюка, коли з’явиться підсудний Поляченко та коли, врешті-решт, прийде суддя. Ось до залу боязно і кволо посунувся якийсь хлопчина. Худючий, з нездоровим кольором обличчя, він був схожий на почорнілий соняшник в осінню пору. Хлопець якось бочком, сутулячись, несміливо пройшов до Зубарєва. Сашко руки йому не подав, а лише кивнув. З цього привітання я здогадався, що це той самий Поляченко — наркоман. Хвилин за п’ятнадцять з шумом-гамом ввалилися арештовані у супроводі конвою. Загриміли металеві двері клітки для підсудних, і тільки-но арештовані потрапили за ґрати, як один із конвойних защебив двері наручниками і став біля них, а другий — хлюпнувся на стілець біля дверей, щоб охороняти вихід.

— Ей, ти... ви що, наш адвокат, — почув я.

— Не розмовляти, — гримнув конвойний.

— А що таке, я не можу з адвокатом поговорити? Ну взагалі, глотку передавали, — огризнувся один із арештованих.

У нас із Сашком була домовленість, що я захищатиму в цьому процесі всіх чотирьох підсудних. На виконання своєї місії, я підійшов до клітки і попросив конвой надати мені можливість поспілкуватися з клієнтами. Хлопці в формі махнули рукою і не стали перешкоджати нашій розмові.

— Ну кажіть. Що у нас тут? — оцирився один із арештованих. Другий байдужим поглядом окинув мене, і, відвернувшись, почав страшенно кашляти.

— Розкажую: на прохання Зубарєва я буду захищати і його, і вас. Судячи з протоколів минулих судових засідань, у вас між собою протиріч немає. Це дозволяє мені захищати вас всіх одразу. Якщо ж виникнуть протиріччя, то в таких випадках закон забороняє адвокату здійснювати захист, і я буду змушений обрати когось одного. Думаю, що виберу Зубарєва, а хто буде захищати вас — цього не знаю. То як, згодні, щоб я здійснював ваш захист?

— Нема питань. Ви краще скажіть Зубарєву, хай трішки нас підігріє — поїсти передасть, он ліки Стомбі потрібні, бо вже подихає від свого туберкульозу. І взагалі, передайте Зубу: якщо він нас не буде гріти, ми його в цьому суді завалимо. Нам по барабану, ми і так на зоні — яка різниця, за яким вироком зону топтати?

Я відійшов від клітки і, підкликавши Зубарєва, передав почуте. Сашко не знітився, на його обличчі не відбилосся жодних емоцій.

— Мені від них нічого не потрібно. Ви передайте, що вони козли і мої боржники. Передайте це, вони зрозуміють. А відносно того, щоб підтримати, то це діло святе, — Зубарєв говорив приглушено і спокійно.

Підійшовши до клітки, я тихо передав арештованим його слова.

— Ну, ми нічого і не думали. Ми що, за ментів? Та ми, зрозуміло, на стороні Зуба. Чого він починає? Що ми такого сказали, — тихо прошепотів Парацюк.

— Хлопці, я ще й від себе додаю. Ваше визнання, що Зубарєв найняв вас, аби спалити палац Якименка — для мене очевидна вигадка, а це не по закону і не по-людськи. Мені здається, серед вашого брата такі дії засуджуються. Цей хлопець замість того, щоб відірвати вам голову, витягує себе і вас. Мені ж потрібно тільки одне: щоб ви розповіли те, що відбувалось насправді. Можливо, перший раз в житті вам потрібно говорити суду правду і тільки правду.

— Та все буде нормально. Не сци, адвокат, — оцирився Парацюк своїм щербатим ротом.

В цей час до залу зайшла секретар судді, що віщувало появу її самої, а тому всі почали швидко розсідатися по своїх місцях. Ось в залі з'явилася Тамара Олексіївна, і секретар оголосила: "Встати, суд йде".

Початок судового процесу завжди нудний, бо час витрачається на формальності — оголошується склад суду, встановлюють особу підсудних, зачитується обвинувальний висновок. Я механічно малював на аркушах різні фігури, що впливали з підсвідомості, та слухав уже знайомі обвинувачення.

Тамара Олексіївна монотонно бубніла: "...як слідує з обвинувачення, Зубарєв О.М., маючи неприязні стосунки з Якименком Г.В., що виникли з обставин придбання останнім автомобіля "Мерседес-Бенц-180-С", в кінці лютого — на початку березня 1999 р. організував злочинну групу із раніше судимих Стовби В.В. і Парацюка С.Ф. з метою здійснення підпалу будинку Якименка і вчинення в такий спосіб психологічного тиску на нього. В свою чергу, Стовба В.В. і Парацюк С.Ф. надали свою згоду виконати замовлення Зубарєва підпалити дім Якименка Г.В. за матеріальну винагороду та втягли до складу злочинної групи раніше судимого Поляченка А.К.

4 березня 1999 р. о 23 годині 20 хвилин за вказівкою Зубарєва О.М. і за попередньою змовою Стовба В.В. і Парацюк С.Ф. наповнили бензином скляну пляшку ємністю 0,33 л і закрили її гнітом із тканини. Парацюк, підпаливши гніт, кинув пляшку в вікно будинку № 111 по вул. Щорса в м. Чернігові. В цей час Стовба вів спостереження і відповідав за безпеку Парацюка. Внаслідок кидання пляшки було пошкоджено віконне скло, а вогнем пошкоджено штори та віконну раму, чим завдано збитки в розмірі 350 грн., що є для потерпілого Якименко Г.В. значною майновою шкодою".

На цьому місці я не втримався від посмішки; щось подібне до усмішки промайнуло і на миловидному обличчі прокурорші. Ми знали, що Якименко щодня обідає в ресторані на більш солідні суми, і для його гаманця згадана шкода — що свині укусу комара. Але формально все правильно. Якименко вважається безробітним і не має офіційних джерел доходу. За законом, 350 гривень для такого небораки є значною сумою, нічого тут не вдієш.

Майже без пауз суддя продовжувала: “... Дії підсудних за цим епізодом слідством кваліфіковано як закінчений склад злочину, передбачений ч. 2 ст. 145 КК України (в редакції Закону від 1960 р.). Надалі Зубарєв не задовольнився результатами підпалу, що мав місце 4 березня 1999 р., а тому дав вказівку Парацюку і Стовбі ще раз підпалити будинок Якименка. На виконання вказівки Зубарєва та за попередньою змовою Парацюк, Стовба, Поляченко заздалегідь приготували три пляшки з бензином та закрили їх гнітом із тканини. 12 березня 1999 р. вони втрьох прибули до будинку Якименка і, одночасно підпаливши гніт, кинули ці пляшки в будинок № 111. Одна пляшка вдарилася об стіну будинку і розбилася. Друга пляшка, розбивши віконне скло другого поверху кв. № 3, впала на журнальний стіл, пошкодила тюль та скло, що потягло за собою збитки в розмірі 80 грн., що є для потерпілого Якименка значною майновою шкодою. Третя пляшка розбила скло вікна першого поверху кв. № 1, чим завдала збитків в розмірі 20 грн., що є значною майновою шкодою для потерпілого. Всі три пляшки не загорілись, а тому пожежі не відбулося.

Продовжуючи очолювати злочинну групу та залишаючись невдоволеним результатами двох підпалів, Зубарєв дав Парацюку чергову вказівку вчинити підпал будинку Якименка.

15 квітня 1999 р. Парацюк за попередньою змовою з Поляченком виготовили запалювальні засоби і біля 3 години прибули до будинку Якименка. Там вони підпалили гніт в пляшках з горючою рідиною і кинули в напрямку будинку потерпілого. Одна з кинутих пляшок розбилася об стіну другого поверху будинку, а інша розбила скло вікна веранди кв. № 1. Було пошкоджено скло на суму 10 грн., що є для потерпілого Якименка значною матеріальною шкодою.

Дії підсудних за цими двома епізодами кваліфіковано як замах на злочин, передбачений ч. 2 ст. 145 КК України“.

Юриспруденція цікава тим, що буденні речі одним махом можна перетворити на страхітливі словесні формули, які налякають кого завгодно. Слухаючи, мимоволі попадаєш під їх вплив, а потрапивши до полону, навіть не аналізуєш, настільки вони правдиві та істинні, бо коли чуєш мову закону — хочеться підкоритися і вірити. Той, хто придумав обвинувальний висновок, знав, що робив. Його зачитують, а вина підсудного, яка ще не встановлена

і не доведена у суді, вже незримо існує та кружляє над залом, немов шаман з бубоном, закликаючи “засудити, засудити, засудити...”.

В залі вже віяло холодом від монотонного бурмотіння: “...окрім цього, підсудному Зубарєву пред’явлено обвинувачення в умисному незаконному придбанні, носінні та зберіганні бойових припасів без передбаченого законом дозволу і, відповідно, у вчиненні злочину, передбаченого ст. 222 ч. 1 КК України в редакції Закону 1960 року. Також підсудному Зубарєву пред’явлено обвинувачення в злісному ухиленні від сплати аліментів на утримання дитини, тобто в скоєнні злочину, передбаченого ст. 114 КК України в редакції закону 1960 року...”.

Читання всього обвинувального висновку тривало більше трьох годин. Добре, хоч Тамара Олексіївна перескакувала деякі сторінки та абзаци, а то було б ще довше. Я відверто нудьгував, зате обличчя прокурорші вже втратило свою напускну суворість і виглядало привабливішим і більш жіночним. Мабуть, в чарівній голові блукали приємні думки, які гульнули далеко за межі судового процесу. Ось ми зустрілися поглядами, в її очах з’явився звабливий вогник, але тут же згас, а обличчя знов стало байдужим і холодним.

Зал ожив лише тоді, коли закінчили зачитувати обвинувальний висновок та викликали Зубарєва. Сашко вийшов до трибуни, немов досвідчений дуелянт до бар’єру — обличчя спокійне, в очах рішучість і готовність дати відсіч.

Впевненим рухом він дістав якісь папери, полистав їх, а потім згорнув в трубочку і зажав в кулаку, немов бейсбольну бити. В його широку спину цілилися, як мисливські двостволки, щонайменше дві пари очей: потерпілого Якименка та колишньої дружини. Я був лише адвокатом Зубарєва, але випадково нарвався поглядом на очі цієї жіночки і так опекло ненавистю, що аж лячно стало на душі. Що вже казати про Сашка... Відьма, мабуть! Свят-свят, і яка нелегка принесла її до суду?..

— Шановний суд, я не визнаю вини в пред’явленому мені обвинуваченні. Тих злочинів, що мені нав’язують, я не вчиняв і не міг вчинити. Людей, з якими я, за словами слідства, організував злочинну групу для підпалу будинку Якименка, ніколи не знав, а їхні прізвища почув вперше вже в ході слідства.

Хочу наголосити, що жодних причин мститися Якименку в мене не було. Не буду заперечувати, ми знали один одного, але автомобіль “Мерседес” я йому не обіцяв і не привозив. Про машину Якименко домовлявся з Єльченко, який працював у мене водієм і підторговував автомобілями. Я в його бізнес не встрявав. З машиною Якименка мене зв’язала лише та обставина, що Єльченко позичив у мене гроші для придбання її за кордоном. Коли Єльченко сказав мені, що борг віддасть нескоро, то я, звичайно, запитав про причини. Зі слів мого водія, покупець взяв автомобіль, а гроші не

віддає. Це виглядало дивним, а тому я запропонував поїхати до покупця і все з'ясувати. Цим покупцем виявився знайомий мені Якименко — наші шляхи у бізнесовій діяльності перетиналися, тому один одного ми, звісно, знали. Ми з ним абсолютно спокійно проговорили проблему, що виникла за межами наших ділових стосунків. Виявилось, що гроші він віддав у тій сумі, за яку раніше домовлявся з Єльченко, але останній чомусь вимагає більшу суму. Якименко відмовився платити більшу ціну і сказав, що Єльченко може забрати автомобіль, але перед цим поверне раніше отримані від нього гроші. Оскільки у випадку з Якименком все було по правилах і по совісті, я розвернувся і поїхав геть. У мене якщо і були якісь питання, то лише до Єльченка. Борг — справа свята, а боржником був Єльченко, я мав від нього розписку.

І тепер скажіть: чого мені з'ясовувати питання з Якименком? Ну що, Якименко брав у мене гроші, чи автомобіль? З ким мав Якименко стосунки — зі мною, чи з Єльченко? І якщо говорити про цей борг, то з Єльченко я розібрався по закону, подавши до суду позов, у справі є рішення про стягнення з нього грошей. Для чого ж тоді мені мститися Якименку — хтось може пояснити?

Зубарєв говорив просто і переконливо. Його голос звучав чітко, а кожне слово лягало так, ніби він забивав цвяхи у дошку. Сашко не зривався на крик, але і не говорив тихо; він не спішив, але темп був динамічний. А найголовніше — хлопець виглядав природно, що справляло враження, йому хотілось вірити.

— Мене можна спитати, — продовжував Зубарєв, — чому потерпілий Якименко в ході розслідування показував на мене як на зацікавлену особу в підпалі його дому? Чому Поляченко, Парацук і Стовба оговорюють мене, навіщо їм це робити, якщо я не причетний до всіх цих підпалів? Мені кожен раз такі питання ставили слідчі, коли я заперечував свою вину. На мою думку, це вкрай цинічно. Скажіть, чи можу я знати, з яких причин вони вказували моє прізвище? Адже справедливо шукати відповідь у них, і саме їх потрібно запитати. Знаю лише одне: я жодним чином не пов'язаний із підпалами, але мені доводиться щоразу переконувати всіх, що я невинуватий. А причина криється в тому, що я вирішив спробувати свої сили у виборах на посаду голови міської ради. Це моє переконання: бо іншої причини, чому мене сьогодні судять, я не знаходжу. Перебіг подій не тільки переконує, але й засвідчує, що проти мене умисно і свідомо було сфальсифіковано кримінальну справу.

Я трохи перескакую в своїх показаннях, але хочу сказати про Даниленка, бо з нього все почалося. Не можу сказати, що дружив з Даниленком — оперуповноваженим кримінального розшуку управління міліції нашої області. Проте ми мали з ним хороші стосунки, і він неодноразово бував у

моїй квартирі. Скажу більше: я допомагав йому матеріально, адже на міліцейську платню шикувати не будеш, а він, в свою чергу, сам активно підтримував наші взаємовідносини. Не думаю, що наше приятелювання було таємницею для його керівництва. Так от, Даниленко приїхав до мене додому і сказав, що має для мене важливу інформацію. Це було ввечері, його бачила моя..., — як би це сказати..., — моя жінка Лариса, бо ми з нею ще не розписані. Даниленко заявив, що його інформація коштує п'ять тисяч доларів, бо вона стосується мене і мого майбутнього. З його натяків я зрозумів, що силами міліції готується якась провокація. Мені нічого не залишилось, як погодитися заплатити за цю інформацію п'ять тисяч доларів. Звичайно, я ніколи не доведу, що платив ці гроші, але й не збираюсь цього робити. Просто розказую, як воно все було, а там вірте, чи не вірте — то ваша справа. Так от, коли Даниленко вже отримав від мені гроші, то розказав, що в главку міліції прийнято рішення зв'язати мене з кримінальною справою про підпал будинку Якименка. Виконуючи вказівку свого керівництва, він особисто знайшов підставних — це були якісь арештовані хлопці, які проходили зовсім по іншій кримінальній справі. Ще сказав, що вони раніше неодноразово судимі, а для гостроти справи прив'язали до справи ще й наркомана. Надалі Даниленко розповів, що ці троє вже дали свідчення, що за моєю вказівкою вони тричі намагались влаштувати пожежу в будинку Якименка. Мене вже хотіли заарештувати, але прокурор вперся і сказав, що підпали виглядають дрібними і непереконливими в очах громадськості злочинами. Прокурор сказав, щоб міліція знайшла на мене більш серйозний злочин, тоді він дасть свою згоду на арешт. З цієї причини вирішили підкинути мені в квартиру гранату. Даниленко своєю інформацією попередив мене про реально існуючу загрозу фальсифікації кримінальної справи.

Я запитав у Даниленка, чому вони тягнуть kota за хвіст, чому до цього часу граната не лежить в моїй квартирі? Даниленко мені сказав, що тут не до жартів, все серйозно. Питання лише в тому, що гранату потрібно взяти у військових, а потім її повернути, а без командира військової частини це не зробиш — чекають, доки він повернеться з відпустки. Даниленко дав пораду: в мене є лише один вихід — кинути свою виборчу кампанію і виїхати місяці на три із міста. Коли буде вже безпечно, то він дасть мені сигнал повертатися.

Скажу чесно: я повірив кожному слову оперативника. Знаючи про нашу цинічну систему, жодних сумнів щодо свого майбутнього я не мав. Але тоді здавалось, що у мене достатньо сил витримати удар і уникнути провокацій. Проте, — помовчав Зубарєв, — як показав час, я переоцінив себе і недооцінив своїх противників. В той момент наївно і свято вірилося в те, що закон повинен захищати, а не бути джерелом зла. Так жорстоко помилитися

і розплатися за це місяцями несвободи! Господи, хто б знав як це важко і фізично, і морально...

Тут Зубарєв зробив паузу. Вона не виглядала штучною і навмисною — все було природно, його переживання були зрозумілими і не залишали слухачів байдужими.

У судовому процесі кожен із підсудних таємно чи явно, але намагається викликати співчуття у судді, перетягти його на свою сторону. Але зайва драматизація, підвищена емоційність, надмірна апеляція до почуттів судді може сприйматися як нещирість і намагання підсудного викрутитися з халепи, в яку він вскочив. Тут потрібно бути дуже обережним. Проте Зубарєв майстерно опановував себе. В його словах і рухах відчувався набутий раніше педагогічний досвід, а сам він виглядав дуже переконливо.

— Тут було дуже важливо знайти спосіб, як захиститися від провокації, — продовжував Зубарєв. — Мені була потрібна порада спеціаліста. Мій знайомий Короленко мав добрі стосунки з одним із працівників СБУ. На моє прохання Короленко організував зустріч. Я можу назвати цю людину — це був Володимир Іванович Опанасенко. Чому я звернувся до Служби безпеки? Лише з однієї причини: мною та моєю діяльністю в період виборчої кампанії хто тільки не займався — і податкова міліція, і працівники управління по боротьбі з організованою злочинністю, і працівники по боротьбі з економічними злочинами, і прокуратура... В моїй квартирі проводилися численні обшуки, я нарахував їх не менше десяти. Лише одна структура знаходилась в стороні від усіх цих процесів — СБУ. Я розказав Опанасенку про розмову з Даниленком. Співробітник Служби безпеки погодився, що від міліції сьогодні можна чекати чого завгодно; сказав, що доповість про це своєму керівництву; дав мені загальні поради. А вже наступного дня мене викликав слідчий з міліції і пред'явив звинувачення в підпалі будинку Якименка. Потім я помітив, що за мною стежать молоді люди. Вони навіть не ховалися, а робили це так демонстративно, щоб у мене не було жодних сумнівів, що за мною ведеться спостереження. Вибачте за некоректність, але я шкірою відчував, що коло замикається. Наближався день народження моєї жінки, і я навіть попросив Даниленка, щоб мене не арештовували, поки не відсвяткую такий значний день найближчої до мене людини. Ви знаєте, як спеціально: саме в цей день мене і затримали. Накинулись з десятків чоловіків у чорній уніформі, з автоматами, в масках — прямо на вулиці, на очах у перехожих. Затримали ввечері, а ранком слідчий сказав, що в квартирі знайшли гранату і мене арештують. Так я нізащо відсидів дев'ять місяців...

Стіл судді стояв на спеціально зробленому підмостку, тому незворушна і безстороння Тамара Олексіївна, в своїй чорній суддівській мантиї, нависала над залом, немов язичницьке божество. Зиркнувши на Сашка, суддя суворо запитала:

— Зубарєв, у вас все?

— Так, шановний суд, я закінчив, — стримано і ввічливо відповів підсудний.

— Прокурор, будь-ласка, — питання до підсудного.

— Зубарєв, поясніть: як міг водій Єльченко перебувати за кермом вашого автомобіля і одночасно торгувати автомобілями? Розкажіть, як він міг скрізь встигати? — в'їдливо запитала прокурорша, посміхаючись куточками губ, ніби хотіла всім сказати, що наперед знає — Сашко брехатиме.

— Управління автомобілем приносить мені задоволення, а тому водія я тримав на той випадок, коли з певних причин не міг особисто бути за кермом. Фактично, мій водій мав багато вільного часу, а тому я не бачив жодних перешкод, аби відпустити Єльченка у його власних справах.

— Якщо автомобіль, придбаний Якименко, належав Єльченко, то яка була потреба вам особисто їхати до Якименка і з'ясувати чужі стосунки?

— Причому тут стосунки з Якименком? Я їх не з'ясував. Єльченко пояснив мені, що не може повернути борг через те, що Якименко не віддає гроші за автомобіль. Мій приїзд до нього додому мав лише одну мету — перевірити свого водія, що той не бреше. Цей хлопець такий кручений, що збреше — і оком не кліпне.

Прокурорша поставила Зубарєву ще кілька несерйозних запитань, і на тому заспокоїлась. Тепер мій вихід. Звичайно, Сашко наперед знав всі мої питання, бо нормальний адвокат оговорює їх зі своїм клієнтом ще до початку судового засідання. В нашій справі свої тонкощі. Тому сутність показань, максимально передбачені запитання від учасників процесу та належні відповіді на них завжди проговорюються між адвокатом і клієнтом. Якщо клієнт тямущий, а справа складна, то репетиція перед судом відбувається не гірше, ніж у Станіславського. Чому? А тому, що досвідчений адвокат знає назубок нехитре правило — ніколи не задавай у суді питання, якщо достеменно не знаєш, яка на нього буде відповідь.

Сашко сказав все, що було необхідно, але дещо свідомо залишив для моїх, так би мовити, “запитань”.

— Олександр Миколайович, із протоколів допиту на попередньому слідстві: ви казали, що не знаєте таких осіб як Парацюк, Стовба, Поляченко; ніколи про них не чули. Вивчивши матеріали кримінальної справи, я так і не побачив протокол впізнання. Скажіть, чи проводило слідство впізнання цими молодими людьми, яких, за версією слідства, ви найняли з метою підпалу будинку Якименка?

— А... є тут цікавий момент. Забувся сказати, хоча це важливо. Так от, я слідчому разів десять говорив: хоч покажіть мені тих, кого я направляю підпалювати будинок, давайте зробимо впізнання. В той час у мене був статус арештованого, і мені важливо було довести, що я невинуватий, що я не

маю жодного зв'язку з так званою “злочинною групою” — це був мій шанс вийти на волю. Слідчий відмовлявся, а я йому при кожній зустрічі: а ви помістіть мене серед людей — і хай спробують впізнати, якщо вони такі мої добрі знайомі. Потім я закидав слідчого і прокурора скаргами та клопотаннями. Мабуть дістав, бо нарешті таки зібрали нас усіх. Посадили біля мене чотирьох різних людей. Зрозуміло, що я виділявся серед всіх присутніх, бо ніхто не переймався дотриманням закону і не старався забезпечити хоча б приблизну зовнішню подобу. Запросили двох понятих і мого адвоката Катерину Іванівну. Потім заводять Парацюка, і слідчий запитує, чи впізнає він серед цих присутніх Зубарева. Так от, Парацюк прямо заявляє, що нікого із присутніх він не знає. І ви думаєте, що хтось мене звільнив? Звичайно ні, хоча всім зрозуміло: як вони могли виконувати мої накази, якщо в очі мене не бачили і не знають. Навпаки, протокол впізнання та мої клопотання невідомо куди зникли із справи — може, просто викинули на смітник...

— Скажіть, а хто може підтвердити, що таке впізнання проводилося? — хитрував я далі.

— Як хто? Он ті, що сидять в клітці, якщо мають совість — то скажуть. А ще мій адвокат Катерина Іванівна. Вона ж все бачила, це ж робилося все офіційно, навіть при понятих, — гнівно кинув Зубарєв.

— Олександр Миколайович, от ви наполягаєте, що гранату вам підкинули. Але з матеріалів кримінальної справи не видно, що мав факт незаконного проникнення у вашу домівку. Тому поясніть, чи існувала у когось об'єктивна можливість проникнути до вашого помешкання безперешкодно та без вашого відома? — задав я наступне лукаве питання.

— А що в тій кримінальній справі можна побачити? Вона фальсифікувалася з початку і до кінця. Що потрібно клали, що непотрібно — йшло в корзину. Я хочу заявити: я переконаний в тому, що співробітники міліції мали реальну можливість проникнути до моєї квартири без всяких відмичок, ламання замка або дверей.

— А з чого ви зробили такі висновки?

— Тут є один нюанс. Мене чомусь затримали не дома, а на вулиці — коли я вийшов до своєї машини, аби їхати до міста у своїх справах. Будь-яка нормальна людина, коли виходить з дому, бере ключі від квартири. На це, мабуть, і розраховувала міліція. Коли затримують і передають до ІТУ, то там перевіряють і вилучають все, що є в кишнях. Так от: коли мене затримали і привели до кімнати чергового, то він змусив мене викласти усе з кишень. Все, що було, я виклав — в тому числі, ключі від дому. Про це склали протокол і дали мені підписати. Тоді я й звернув увагу, що ключі не внесені до опису. На моє запитання, чому ключі не вписані в протокол, черговий сказав, що якщо я хочу, щоб ключі віддали дружині, то їх не потрібно записувати, бо все, що значиться в списку, зберігається, а потім видається

з дозволу слідчого. Так от, ніхто ключі моїй дружині не віддавав, вони просто зникли. Де вони зараз — ніхто не знає, а черговий міліціонер каже, що при мені ключів не було і вони у мене не вилучалися. Він, звичайно, каже неправду, а я думаю: якщо ключі зникли в міліції, то хто міг їх забрати, окрім самих міліціонерів, і для чого їм мої ключі? Отож, двері в мою квартиру не потрібно було зламувати, їх можна було відкрити рідним ключем без будь-яких проблем. Залишилося виманити із квартири Ларису, що вони і зробили. Але краще нехай вона сама розкаже, як це було. Я скажу одне: з моїми ключами в руках, можна було підкинути не тільки гранату, але й наркотики і що завгодно.

— Ви пояснили непорозуміння з міліцією, а от чому колишня дружина звинувачує вас в умисній несплаті аліментів? Що ви можете сказати з цього приводу?

— То говорить не моя дружина, а її ображене серце. Ну, не склалось у нас життя, не змогли побудувати нормальну сім'ю...

Тут Сашко зупинився і тяжко зітхнув. Він вперше за весь цей час опустив голову. Було видно, що йому неприємно говорити про своє особисте життя, яке раптом перетворилося на один із епізодів обвинувачення. Там, за його спиною, в залі сиділи дві жінки. Одна вже колишня, але перша його дружина — та, з якою він на початку свого життєвого шляху пов'язував власне майбутнє, плекав надії, що вона буде єдина і назавжди. На ту, першу, припали тяжкі часи його становлення, втеча від злиднів, відчайдушні пошуки роботи, народження сина, безсонні ночі... Друга ж — нинішня — його тиха і спокійна любов, яка боролась за нього, яка чекала його з тюрми. Та, яка прийме його таким, яким він є — без докори, без осуду, бо вірить йому, як собі. І чи був у нього вибір між цими двома жінками — він і сам не знав. Усе склалося саме так без його втручання, мимоволі, він зовсім не цього хотів, але...

Десь на серці Сашка роз'ятрилась стара рана, потривожена чужими людьми. Після того, як він покинув сім'ю, — постійно відчував, що рано чи пізно йому доведеться відповідати за свій гріх перед богом, але ніколи не думав, що нестиме спокуту ще й на людському суді.

Похмурий Сашко знов заговорив тихо, але твердо: я не знаю, чому колишня дружина тримає на мене зло, чого вона мене чорнить. Звичайно, можна назвати багато причин, з яких розпалася сім'я, але я не хочу себе виправдовувати, в чомусь я таки винен. Одне можу сказати: ніколи, повірте, ніколи я не відмовлявся від свого сина. Я любив свою дитину, люблю сьогодні й любитиму завжди. Он, мій адвокат долучив до матеріалів справи рішення суду про розірвання шлюбу. З нього видно, що з позовом про розірвання шлюбу зверталась дружина, а я навпаки просив не розривати шлюб, дати нам строк для примирення.

Так склалося, що ми розійшлися і стали чужими людьми. Але в житті б не подумав, що колись станемо ворогами, злими ворогами. Повірте, ми ж спокійно домовились про те, що я без всяких судів буду давати гроші на утримання свого сина. Не було такого випадку, щоб я не виконав свій обов'язок — кожен місяць я передавав своїй колишній дружині 300 доларів. Звичайно, це більше тієї суми аліментів, що присудив би мені суд. З її сторони не було жодних претензій — я ж навіть не питаю, куди вона ці гроші витрачає. Однак мене лупцювали по самому вразливому місці — налаштовували проти мене сина, не давали з ним зустрічатися, розказували всім, що я не допомагаю матеріально. Наведу один приклад. Дитина йде до першого класу. Я передав тисячу доларів, аби жінка підготувала сина до школи. А потім дізнаюся, що моя колишня перешила з батькового міліцейського мундира костюм для нашого Кості — в цьому костюмі дитя пішло в перший клас, в цьому костюмі стояло на святковій лінійці! Господи, ну я в чомусь винний, але син тут до чого? Ні, потрібно було всім показати, що я, Зубарєв, не турбуюсь про свого сина, що я негідник, а вона нещасна і покинута жінка. Ось в цьому — вся моя колишня дружина. А з цими аліментами — що я можу сказати? На суді я не був, аліменти присудили без мене. Про те, що я повинен щось сплатити своїй колишній, дізнався від державного виконавця, коли вже набігла чимала заборгованість. Він написав мені попередження, а я зобов'язався погасити борг — сплатив наступного дня. І після цього мені слідчий каже про умисне ухиляння від сплати аліментів... Господи, і сміх, і гріх...

Зубарєв закінчив говорити. Над залом зависла тиша. Його колишня дружина ще не виступала, але симпатії залу були явно на боці Сашка. Мені було зрозуміло: що б не казала ця жіночка — їй ніхто не повірить, бо в неї є вагомі причини ненавидіти Зубарєва.

— Добре, в адвоката є ще питання? Немає. Зубарєв, сідайте, — сказала Тамара Олексіївна і тут же звернулася до одного з підсудних, — Парацюк, піднімайтеся. Ви визнаєте свою вину в пред'явленому звинуваченні?

— Яку вину? — запитав Парацюк, здивовано зморщивши лоб і скрививши губи, ніби прихопив гострого перцю.

— Парацюк, відповідайте. Ви що, вперше стоїте перед судом?

— Ну, не перший раз, але при чому тут це? От я не знаю, в чому моя вина, що я тоді можу визнавати?! — бритоголовий Парацюк ощирився, заклавав руки за спину і випрямився. — Ладно, скажу, коротше: вину не визнаю.

— Отак би зразу, а то поводитесь, як циркач. А тепер можете дати суду показання з приводу пред'явленого звинувачення.

— А що тут розказувати? Нас взяли із Стовбою, коли ми намагалися угнати автомобіль. Пов'язали на гарячому, посадили в СІЗО, сидимо собі в хаті не при ділах. Тут приперся цей опер... ну, як його... Даниленко. Давай

втирати мені лажу, що їм потрібно завалити Зубарєва. Про нього я чув, він круто стояв у нашому місті, нормальний пацан — коротше кажучи, я його не знав, він нам не братан. Даниленко каже: будете в ділі, то допоможе скостити вирок за вкрадені машини, а поки буде слідство, візьмемо на себе їжу, зустрічі з рідними і всяке інше, що нам буде потрібно. Я прямо спитав в опера, чого він хоче від нас. А Даниленко каже, що він сам намалює визнання, а нам потрібно буде це все підписати і підтвердити, що Зубарєв нам доручив підпалити якогось Якименка. Ну, я подумав — ми ж в той час були в Брагіні... ну, який в Білорусії. Тож прикинув, що у нас є алібі, відмовитися від своїх показань завжди зможемо, а якщо Даниленко може домовитися з судом і доставляти їжу, то все ж сидіти веселіше. Я не знав, що скаже Стівба, і оперу сказав, щоб сам з ним домовлявся. Зі Стівбою ми сиділи в різних камерах, бо були подільниками. Даниленко попросив написати записку, що я беру на себе підпали, в усьому признався і совітую зробити те саме. Ну, я написав цю записку. До речі, цю записку бачив у справі — таки приєднав, хоча клявся, що все між нами, що все тишком-нишком. Що тут сказати — менти є менти...

— Парацюк, добирайте слова, — обірвала підсудного суддя, але без явної злоби, навіть іронічно.

— А що я такого сказав? У мене до міліції жодних питань. Нормальні пацани, що обіцяли, то і було. Нам передавали їжу, а коли привозили до себе в міліцію — давали дзвонити батькам. Он Стівба подзвонив до своєї дівчини, так Марію пустили до нього. Більше того, навіть горілку з нами пили. А коли везли на це... як його сказати... на показуху, чи експеримент... ну тоді, коли нас знімали в кіно, як ми підпалювали хату, — то заїхали до моїх батьків і я побував у себе дома. Вони мені нормально робили, то не жаль було дати їм ті показання. Пацани просять підписати, ну я і підписував. Вони ж міліція, у них все по закону! А от коли нам влупили за крадіжки машин по сім років, замість обіцяних ментами трьох, тоді ми зі Стівбою психанули. Ми слідчим і прокурору написали, що такого не робили і розписали, де були і що в нас алібі. Після цього приїхав опер, я не знаю його прізвища — попросив намалювати план, де ми жили в Брагіні. Я накреслив де жили, написав номери телефонів, фамілію хазяїна, місце навіть на базарі, де ми зі Стівбою торгували. Оце і все, що я можу сказати. А, ще забув: я не знаю, що там зробив Поляченко і при яких він ділах, але нам було сказано взяти його до нашої компанії і говорити, що ми все робили втрьох. А Поляченка я взагалі не знаю і перший раз побачив на суді.

— У вас, Тетяна Іванівна, будуть питання? — звернулася суддя до молоденької прокурорші. Та похвавішала, і її іронічний погляд вперся в Парацюка.

— Парацюк, ви хочете сказати, що за кусок зайвого хліба оговорили

свого товариша і ні в чому неповинних Зубарєва і Поляченка. Вам не уявляється дивним такий перебіг подій: ви вже раніше судимі, знову притягуєтеся за злочин, а тут берете на себе добровільно ще один. Ви ж доросла людина і повинні розуміти, що це не гра і за це прийдеться відповідати і отримати додатковий строк. Якщо ви не вчиняли злочин, то для чого було ускладнювати собі життя? Поясніть мені.

— Угу, посиділи б зі мною — то знали б, що таке зайвий кусок хліба, — буркнув Парацюк.

— Парасюк, роблю вам зауваження, — прикрикнула суддя.

— Ладно, не буду. Я скажу одне: хто мені Зубарєв? Ніхто. А от коли ти ситий, коли можна вирватися з камери на всякі слідчі діла, випити горілки, побачитися з близькими, то плювати мені на свою долю — така вона вже мені дісталася. А про строк я не боявся — більше, ніж за крадіжки машин, мені не дали б, а тут Даниленко обіцяв все замазати. На крайній випадок, у нас із Стівбою було алібі: коли горів Якименко, нас взагалі не було в Україні. Ну, чого мені боятися?

Прокурорша, немов той білявий пудель, почала кидатися на Парацюка з численними запитаннями, але той лише ліниво огризався. Врешті-решт, втрутилася Тамара Олексіївна і дозволила мені задавати питання.

— Сергій, а це правда, що слідчий приводив тебе впізнавати Зубарєва? — запитав я спокійним, байдужим голосом, але таки переживав, чи розкаже Парацюк, як все відбувалося.

— Ага, таке було. Що було, то було. Мене вже перевели в їхнє ІТУ, коли за мною в камеру прийшов Даниленко. Так він дав інструктаж, що Зубарєв буде сидіти крайнім з лівої сторони, ну коротше — я його побачу, бо він виділяється серед інших. В кімнаті, куди мене завели, був слідчий, дві подружки — мабуть поняті, ще якась жінка, а на стільцях сиділи чотири мужики, чи п'ять. Та хіба пам'ятаю, скільки там їх було? Чесно скажу, я зразу зрозумів, де отой Зубарєв, бо він був самий здоровий — усі інші якісь плюгаві. Взагалі — кіно і німці — сидить мужик, один із всіх пристебнутий наручниками до батареї, що тут незрозуміло? Я цього Зубарєва в очі не бачив і то зрозумів, що це він. Цирк! Сидів він біля вікна, а це було з правої сторони. Ну що тут не понять — чистої води підстава, бляха-муха. Мене той слідчий питає, кого я знаю серед присутніх. Я сказав, що нікого не знаю і мене тут же вивели. Після цього Даниленко накинувся на мене, кричав, а я дурака включив, що він сам винний, бо сказав, що Зубарєв буде сидіти з лівої сторони.

— Сергій, поясни мені одну цікаву деталь: ти написав записку Стівбі, щоб він зізнався в підпалі будинку Якименка. В записці ти пишеш “Привіт, Вася”, а ім'я Стівби — Володимир. Як це можна зрозуміти?

— А чого тут розуміти? Он, Стівба все вкурив. Хто сидів, той знає, що

якщо назвали Васею, а ти Володя — то така малява дурно пахне, лажа — коротше кажучи. Я маякнув Стовбі, а він хай сам думає, що йому робити.

— Сергій, я правильно зрозумів, що слово “Вася” в твоїй записці є доказом того, що весь зміст записки є неправдивим?

— Ну, а я про що тут балакаю? Повна туфта, — Парацюк глянув на мене так, ніби я наніс йому смертельну образу.

— Добре, у мене є ще одне запитання. Сергій, ви розкажете в суді, що оговорили себе та інших в обмін на вигідні для вас пропозиції працівників міліції. Але в матеріалах справи є протоколи про відновлення обстановки і обставин подій, з яких слідує, що ви самі показали слідчому, як добратися до будинку Якименка; розказували у присутності понятих, а також на відеокамеру, яким чином підпалювали цей будинок. Сергій, подумайте самі: підписати явку з повинною і протоколи допиту — це одне, тут можна повірити, що їх підсунув на підпис слідчий, а от показувати, як це робилося, як ви вчиняли злочин прямо на місці — це вже зовсім інше. Тут, якщо нічого не знаєш і цього не робив, то нічого і не покажеш. Що на це ви можете пояснити?

— А що тут можна сказати? Я прийшов в міліцію з повинною! Оце прикол! Ну як можна прийти самому, та ще й добровільно, в міліцію? Скільки живу, то ні разу туди добровільно на своїх двох не приходив. Мене завжди привозили. Блін, чого мені йти в міліцію з повинною, коли вже гріюся в хаті та навіть помитися без їх дозволу не можу? Яка тут може бути явка? Коротше: явка — то фігня, придумана ментами... ой, вибачаюся, вони ж думати не хочуть... А з цим виїздом до Якименка — просто цирк. Вони там в своїх протоколах можуть намалювати, що хочуть. Я живу в своєму місті як тільки народився, і знаю в ньому всі закапелки. Показати як проїхати на вулицю, де живе Якименко, для мене не важко, але навіть цього я не показував. Нам зі Стовбою накинули на голови чорні мішки і вивели з міліції, як тих терористів. Кіно і німці. В тих мішках ми їхали всю дорогу, а скидали мішки тільки тоді, коли включали відеокамеру. Скажіть мені, що я міг показувати, коли мене везли, як того паршивого кота? А на місці я потикав пальцями і повторив те, що до цього мені наговорив Даниленко.

Парацюк ще відповів на запитання судді, після чого ми перейшли до допиту Стовби. Худючий Стовба нагадував коня, замордованого важкою роботою і недоїданням. Хворий на туберкульоз, він постійно кашляв, говорив тихо і був небагатослівним. Практично Стовба повторив показання Парацюка і всім стало зрозуміло, що хлопці оговорили себе. В них були причини, які вони вважали для себе серйозними, аби піти на цинічну угоду з міліціонерами та з власною совістю, якщо така в них була. Змарнілий Стовба був байдужим до всього і здавалося, що йому однаково, що говорити і про кого говорити — тільки б скоріше від нього відчепилися.

Наступним свідчення давав Поляченко. Щоправда, можна сказати, що це була лише його тінь. Наркоман зі стажем, він тільки зовнішньо нагадував людину, і потрібно сказати, що невдовзі після завершення судового процесу бідолаха помер. Ходили якісь невиразні чутки, що Поляченко помер чи то від наркотиків, чи то від того, що міліція знов його побила. Так от, він розповів, що нікого із підсудних раніше не знав, чув лише про Зубарева і то лише з однієї причини — бо всі чули про Зубарева в їхньому місті. Коли його спіймали з наркотиками і побили в міліції, то він погодився взяти на себе підпали будинку Якименка, отже підписував усе, що давав слідчий. Зубарева та цих двох він уперше побачив на суді. Міліціонери навіть не стали обтяжувати себе зайвою роботою та знайомити їх між собою.

Так чудово виписана в обвинуваченні “стійка та організована злочинна група на чолі з Зубарєвим” розвалювалась на очах. Можливо, десь в іншій країні, десь в іншому суді цього б з лихвою вистачило, аби визнати обвинувачення мого клієнта в підпалах вигадкою завзятих міліціонерів. Але на теренах нашої країни панує презумпція вини. У нас будь-який нещасний, який переступив поріг суду і сів на лаву підсудних — уже винний. На стіл судді кладуть стоси кримінальної справи, а зверху — обвинувальний висновок, у якому все вже розписано про злочин та злочинця. Суддя, навіть недбало гортаючи справу, мимоволі сприймає її дух, а потім в отруєній свідомості важко сприймає щось відмінне від того, що є у кримінальній справі. Тут, хочеш-не хочеш, а мусиш доводити невинуватість.

Дійсно, законами та священним писанням нашої Конституції встановлено презумпцію невинуватості. Якщо вірити їй, то вину людини мають довести правоохоронні органи. Але краще цього не робити. Варто повірити в ці філософські соплі — точно людина сидітиме в тюрмі. Розумники понаписували це дише для того, аби нас вважали цивілізованою державою.

Отож, в нашому процесі слова усіх підсудних разом взятих нічого не були варті. Всі їх показання легко заперечувалися стандартною фразою, що скаже галопом по всіх судових вироках: “...з метою уникнути кримінальної відповідальності, такі-то підсудні дали неправдиві свідчення”. Можеш волати про свою невинуватість хоч до господи Бога, але така фраза, як останній цвях — ти винен, а власні слова, сказані на свій захист — брехня, щоб уникнути людської кари за скоєне. Ну, не вірять підсудним у суді... Тому основна інтрига нашого процесу була ще попереду.

Настала черга потерпілих давати суду свідчення. Якименко, на диво, був лояльний до Зубарева і ретельно доводив суду, що той не має жодного відношення до підпалу його будинку. Може, з ним хтось душевно переговорив до суду, а може й сам, за власною ініціативою, став на бік Сашка — тут мені важко сказати, бо я не знав реальних причин неочікуваного благородства потерпілого, а Зубарєв про це нічого не розповідав.

Прокурорша ж просто сказала — якби оце на базарі, то вона б точно морду Якименку подряпала. Стала сердитою, аж страх. А дарма, бо таке гарненьке обличчя під впливом негативних почуттів стало сіруватим і неприємним.

— Потерпілий, ви в своїх письмових заявах вказали, що підозрюєте в підпалах Зубарєва, ви прямо вказували на цю особу, а зараз відмовляєтесь від своїх заяв. Де ви були правдивими і де ви вводите суд в оману? Поясніть суду! Ви що, хочете нести кримінальну відповідальність за дачу неправдивих свідчень? — проричала вона так, що у мене самого холодок пробіг по спині.

Якименко ж замовк і безпорадно дивився то на суддю, то на прокуроршу, то на мене. Довелося мені кидатися йому на допомогу і ставити на місце прокуроршу.

— Тетяна Іванівна, не погрожайте потерпілому і не залякуйте його. Нехай дає свої показання вільно і без всякого тиску.

— А ви не робіть мені зауважень — це виключне право суду, — огризулося чарівне створіння.

Тамара Олексіївна, яка до цього часу сиділа на своєму олімпі незворушною, вирішила втрутитися:

— Адвокат, я роблю вам зауваження. А ви, пані прокурор, ставте питання виважено.

Цього було достатньо, аби потерпілий заспокоївся. Хвилинна перерва дозволила йому зібратися з думками і вгамувати свій страх перед правосуддям.

— Що було, то було. Маю гріх перед Зубарєвим: дійсно писав до міліції, що підозрюю його в підпалах, але в заявах, поряд з його прізвищам, є ще прізвище Єльченка — водія Зубарєва. Той Єльченко не раз погрожував мені всякими неприємностями. Я подумав так: якщо Єльченко — водій Зубарєва, то значить робить все за його вказівкам. А хто в нашому місті не знає Зубарєва? Він людина рішуча, слів на вітер не кидає, тож вирішив для себе, що фактично мені погрожує Зубарєв. Моя думка змінилась після того, як Зубарєва посадили, а Єльченко забрав собі його автомобіль і виніс всі меблі з квартири Зубарєва, поки той сидів в тюрмі. Про це я дізнався від свого юриста, і зрозумів, що Єльченко — дрібний шахрай, від нього можна всього чекати, якщо він так цинічно кинув свого шефа. Я навіть здивувався: так нахабно, без всякого страху перед Зубарєвим, обібрати свого хазяїна. Тому, коли до мене дійшла ця інформація, то однозначно зрозумів, що між Зубарєвим і Єльченко немає нічого спільного. Тож сьогодні я стверджую, що мої здогадки щодо Зубарєва були помилкою. Якщо вже говорити про те, хто міг підпалити мій будинок, то це, скоріш за все, Єльченко. Йому було вигідно мене залякувати, щоб я віддав йому оті гроші.

— Потерпілий, але ж ви писали не одну заяву; давали численні показання, де говорили прямо і твердо, що замовником підпалів є Зубарєв. Що на вас вплинуло? Чому ви так різко змінили свою думку? — скаженіла прокурорша.

— Та нічого я не міняв, товариш прокурор. Ну звідкіля мені знати, хто підпалював мій будинок? Мене в міліції спитали, кого я підозрюю, ну які були здогадки — про це і написав. А в міліції стільки разів говорили: забудь про Єльченка, пиши про Зубарєва. Скажу відверто — прямо переконували, що все це зробив Зубарєв. Бо хто такий Єльченко? Кажуть мені: простий водій — що він там може, а Зубарєв — небезпечний злочинець, цей може все. Мені не раз говорили, що у них є оперативна інформація за якою мене наказав Зубарєв. Отож, спитайте в міліції — вона більше знає, ніж я. Чого ви взагалі до мене чіпляєтесь? Чого ви від мене хочете?

Потерпілий став огризатися — це вже був добрий знак для захисту. Врешті-решт Якименко успішно відбив всі атаки прокурорші. Мадам лише невдоволено крутила носом, але нічого не могла вдіяти.

За Якименком настала черга колишньої дружини Зубарєва — потерпілої від несплати аліментів. Так все було добре, але, на жаль, тут терези одразу скособочило на користь обвинувачення. Звичайно, потерпіла намертво стояла на тому, що Зубарєв сина не виховував і матеріально не підтримував. За її словами, після розірвання шлюбу чоловік забув її та сина, жодної копійки не давав, а рішення суду про сплату аліментів навмисно не виконував. Він знав, що робив, бо хотів її провчити, показати її місце в житті. Сам же в цей час казався від жиру, а якщо когось одягав і годував — то лише свою коханку. Потерпіла наговорила всякої всячини, і чорних фарб для Зубарєва не жаліла. Мені здалося, що жіночка давним-давно чекала того дня, коли вона зможе виговоритись. І ось цей час настав. Бог з ними, з тими аліментами — поруч був Сашко, її украдене щастя. Втративши його, вона і гадки не мала, що втратила безповоротно і назавжди. Кожну хвилину, кожну днину жінка чекала його повернення, а він не повертався. Надія покинула серце, іржа буденності виїла рештки почуттів, і залишилася лише злоба. Може саме тому потерпіла так смачно, з творчим натхненням кидала свої звинувачення прямо в обличчя Сашка, вкладаючи в слова все, що наболіло за ці роки розлуки. Жінка радісно мстилася, навіть не замислюючись, що її кохана людина поставлена не перед загрозою божої кари, а людським судом. Скоріш за все, вона хотіла, щоб Сашкові було боляче так, як колись було боляче їй, а покарання суду було розплатою за всі образи; за її сльози по ночах; за те, що він живе краще і багатше; за те, що він знайшов собі іншу; за те, що в них все добре. Хто знає, може цій покинутій жінці дійсно було б краще, якби Сашка посадили у тюрму, адже після того не потрібно було б визнавати свої помилки; після цього вона зможе сказати

своєму синові, що його батько негідник, і вона була змушена його покинути. Нарешті, всім буде видно, хто винен в її невдалому житті, та всі її будуть жаліти. Відчувалось, що її розум перебуває у полоні розтривожених почуттів, а говорить вона лише серцем, а й в серця завжди своя логіка, і своя правда. Втім, мої враження до протоколу не занесеш. Секретар судового засідання механічно записувала слова потерпілої, а на папері вони ставали кусючими доказами вини Зубарева перед потерпілою і законом...

Ще раз скажу, потрібно віддати належне міліції. Кращого обвинувача, ніж покинута жінка, в цій справі годі й шукати. Така до останньої краплі крові стоятиме на своєму, тут глибина ненависті більше, ніж у Якименка. Дядько купить собі нові штори, закрасить стіну, і час спокійно прибере з пам'яті неприємні спогади. А в цієї потерпілої спогади живуть разом з нею, доказ невдалого життя, — їхній спільний син, який кожную хвилину нагадує про любого Сашка і є тим сумним докором невеселого та самотнього життя, в якому тільки втрачена молодість, потьмянілі радощі і присмак гіркоти. Що ж, міліція вгадала з вибором цього епізоду обвинувачення.

Суддя нахмурилась. Вона раз за разом кидала суворий погляд на Зубарева, і по обличчю було видно, що показання потерпілої справили на неї враження.

Очі ж прокурорші світилися тихою радістю. Вочевидь, виступ потерпілої приніс їй неабияке задоволення. Така реакція мене насторожила. Я-то знав, що прокурори у судових засіданнях давно перетворилися на сплячих бабаків. Ще з радянських часів так повелось, що суд завжди прислухався до прокурорів. Сьогодні ж вони жили виключно за рахунок тієї колишньої грізної слави меча правосуддя, що насмерть вражає злочинність. Отже, прокурори не переймалися кожним судовим процесом, в якому брали участь. Обвинувачення не змагалось із захистом, прокурори часто не знали матеріалів справи, не готувались до слухань. Інколи здавалось, що їхня присутність на судових процесах є вимушеною формальністю. Бувало доходило до смішного: за час судового слідства змінювались показання свідків, обвинувачених, потерпілих, з'являлись нові докази, але прокурори в дебатах примітивно переповідали обвинувальний висновок і робили вигляд, нібито нічого не сталося. Вони не хотіли думати, не хотіли осмислювати результати процесу, а тупо просили суд позбавити людину волі на якомога більший строк. Вони були байдужі до всього, бо вважали так: все, що було напрацьовано слідчим — то є істина, а решта — дурниці, які придумав адвокат, аби клієнт уникнув покарання.

Згодом, через певний проміжок часу, я довідався, що справа Зубарева була справою честі для обласної міліції на чолі з прокуратурою. Виправдання такого бандюги вони вважали брудною плямою на своєму білосніжному мундирі. Сьогодні я розумію, чому колега-опонент так переймалась усіма

подіями, пов'язаними із розглядом справи Зубарева. Вищий обласний прокурор тупотів ногами та обіцяв чарівній прокурорші всі кари небесні у випадку її невдачі в цьому судовому процесі. Причому висловлював усе це, скажімо так: прямодушно, відверто і зовсім не романтичними словами. Подією, що в запалі він навіть погрожував вигнати красуню на панель, якщо вона не доб'ється довгоочікуваного засудження Зубарева.

Хоча я і не знав тоді всіх подробиць, але чітко розумів, що ставити питання колишній дружині Зубарева не варто, адже розраховувати на об'єктивну відповідь ображеної жінки було завідомо невдячною справою. Такі учасники судового процесу є непередбачуваними: зачепи на свою голову, то аж сім мішків з гречкою набрешуть про підсудного. Тут краще бути обережним.

Зимовий день — короткий день. На вулиці вже давно стемніло, і це спонукало суддю до оголошення перерви. Я пішки повертався до свого офісу і насолоджувався зимовою порою. Дихалось легко, під ногами весело рипів сніг. Але думки все одно повертались до сьогоднішнього процесу. Для мене було очевидним те, що справу склепали, як мій сусід Гена Кизьяков — самогонний апарат, тобто грубувато і непрофесійно. Але те, що розуміє адвокат, ще не є доконаним фактом для судді. Хто ж не знає: чим нахабніша фальсифікація, тим більший тиск правоохоронних органів на суд. Ці хлопці не любляють відкритих баталій, вони вправні та сильні за лаштунками судових процесів. Вони телефонують, зустрічаються з суддями, і тиснуть на них, використовуючи усі способи. Судді у нас, як і всі люди, небезгрішні. Їм також хочеться жити, і жити непогано — десь-колись якусь копійчину візьмуть, а потім страх виїдає рештки совісті та принциповості. Через це судді побоюються прокурорів і міліцію, намагаються з ними дружити, бо це в будь-якому випадку безпечніше, аніж воювати.

Мене непокоїло, чи витримає Тамара Олексіївна, чи опиратиметься прокурорсько-міліцейському тиску, чи керуватиметься законом... Тьху, від цієї невеселої думки, наче й мороз став сильніше кусатися, а вечір перестав бути приємним. Холоднеча шмагонула по обличчю, залізла під одяг та, зрештою, погнала мене до офісу. Там, під гарячий чай, переглянувши своє досье по справі Зубарева, знову і знову проаналізувавши усі цікаві моменти справи, я почав готувати перелік питань до завтрашніх свідків.

Відчуття того, що судний день настав, підняло мене з ліжка дуже рано. На душі було неспокійно, серце ятрила невпевненість. Тривога погнала на роботу, не давши навіть нормально поспідати. Їжа вставала поперек горла — таке відбувається зі мною кожного разу, коли доводиться вести непростий судовий процес. Роки минають, досвід накопичується, а звикнути до цього не можу. На роботі мені трохи полегшало. Пару годин посидів за справою Зубарева, і трішки заспокоївся. Глянув на годинник, зібрався та й поп-

лентався до суду. З портфелем, набитим матеріалами справи Зубарева, я без поспіху піднявся на другий поверх нашого судового чистилища. Там на сходовій площадці тинялись шестеро чоловіків. Всі, як один, коротко підстрижені та одягнуті в щось невиразне темного кольору. На деяких із них були чорні шкіряні куртки, а на шиях красувались золоті ланцюги. Їхні обличчя мені не сподобались — занадто пихаті та нахабні. Цих чоловік я бачив уперше, але одразу відчув, що від них віє якоюсь невідомою загрозою, від чого на душі стало незатишно. Майнула думка: що ці бандюги роблять у суді, невже сьогодні судять когось із “братків”? Та на моє здивування, в їхній компанії бовванів Зубарев, який весело точив з ними лясі і реготав на весь коридор. В голові аж зашуміло: йде непростий процес, а мій клієнт привів до суду своїх друзяк, аби всі побачили, яке в нього оточення та пересвідчилися, що він дійсно авторитет у злочинному світі...

Але коли я підійшов до цієї компанії, то здивувався ще більше.

— Ось, познайомтесь — це ті оперативники, які робили обшук у моїй квартирі та знайшли гранату. А це — сам Даниленко, — іронічно промовив Зубарев і ткнув пальцем в одного із хлопців.

— Ну що ж, мені буде цікаво познайомитись з такою гвардією, — сказав голосно, а сам подумав: господи, викапані бандюги; таких перестрінеш вночі й тікатимеш на інший бік вулиці.

— Здрастуйте, товариш адвокат, — сказав один із міліціонерів.

— Та який він товариш? Вони сьогодні панство, — зауважив другий.

— Це вже точно. Вони панують, а ми їм хвости заносимо, — сказав якийсь боєць з організованою злочинністю.

— Ага, нам злочинці дістаються, а їм грошики, — загоготіло шановне товариство.

Ось так, з певною долею поштивості, притаманної спорідненим професіям, ми жваво потеревенили, а потім юрбою пішли до зали суду. Процес розпочався з перевірки явки свідків, після чого всіх видалили у коридор, залишивши тільки Даниленка. Оперативник підійшов до трибуни і недбало сперся на неї ліктем. Він байдуже глянув на металеву клітку, де, розвалившись на жорсткій дерев'яній лавці, сиділи Парацюк із Стівбою. Крива посмішка та холодний, колючий погляд міліціонера наводили на думку, що поява цього свідка у суді не обіцяє підсудним нічого доброго. Гонористий вираз обличчя та неспішні рухи Даниленка немов підтверджували його особливий статус, і вже не виникало сумнівів, що до суду прийшов поважний слуга закону, перед яким слід розшаркуватися.

Тамарі Олексіївні, як людині з вразливою і тонкою натурою, це не сподобалось.

— Свідок, ви що тут розвалились? Це вам не базар, а суд! — рявкнула вона на Даниленка.

Від неочікуваного гніву судді в того аж лікоть звалився з трибуни. Даниленко випрямився, а очі забігали, наче він щось вкрав і його впіймали на гарячому.

— Даниленко, краще розкажіть суду як відбувався обшук по місцю проживання Зубарева, і за яких обставин була виявлена бойова граната, — грізно запитала Тамара Олексіївна.

— Мені було наказано обшукати квартиру Зубарева, тож я взяв Тимошенка і поїхав до будинку, де жив Зубарев. Подзвонив у квартиру, але там нікого не було. Біля квартири почекали хвилин тридцять, після чого приїхали три співробітники із нашого відділу з понятими і хазяйкою квартири..., тобто з цією жінкою, яка жила з Зубаревим. Он вона в залі сидить. Я не пам'ятаю прізвища, а звать її Ларисою. Ми показали їй постанову на обшук, санкція прокурора на постанові була — це точно. Лариса відчинила нам квартиру без всякого спротиву, добровільно, бо ми ж діяли законно. Вона лише змусила нас зняти взуття. Ну, пошукали хвилин десять у квартирі, коли хтось — я вже не пам'ятаю — знайшов на шафі гранату.

— Це все? — спитала Тамара Олексіївна.

— Так, ваша честь.

— У прокурора є питання до свідка? — продовжувала суддя.

— Питань немає, — відповіла прокурорша, не піднімаючи голови від паперів, які лежали перед нею і які вона весь час вчитувала.

— А в адвоката будуть питання до свідка? — обернулась до мене Тамара Олексіївна.

— Так, у мене багато питань до свідка.

Я глянув на Даниленко. Свідок стояв спокійно і незворушно, немов кам'яна брила, і лише зневажливо дивився мені в очі. Зрозуміло, що міліціонер любить адвоката як та собака палицю, а тут наш опер є ще й одним із головних виконавців фальсифікації кримінальної справи. Звідкіля взятися тій симпатії? Мені подумалось: нічого Даниленко не скаже, ні в чому не зізнається.

— Скажіть, Даниленко, а звідки ви довідались про те, що підпал вчинили Стовба, Парацук і Поляченко?

— З оперативних джерел.

— А конкретніше?

— Я не скажу. Мені за законом заборонено розкривати людину, яка про це сказала. Це ж оперативна інформація, пане адвокат. Ви що, законів не знаєте?

— Тоді скажіть, як суду розібратися, чи ви самі вигадали ці оперативні дані, чи дійсно отримали їх від свого інформатора? Скажіть, як суду розібратися, чи не прикриваєтеся ви міліцейськими тайнами, а насправді такого інформатора і в природі не існує?

— Не знаю, це не мої проблеми. На те і суд, щоб розібрався. Мене запитують, я відповідаю. Що тут неправильного?

— Тоді може розкажете про інше. Стівба і Парацюк розказують, що ви дозволяли їм продуктиві передачі, побачення з близькими, пригощали спиртним і навіть обіцяли невелику міру покарання за крадіжку автомобілів — це правда, чи ні?

— Що було, те було. Вони кажуть правду, лише про горілку і суд брешуть. При мені, запевняю, ніхто нічого не пив. А те, що я міг обіцяти легку міру покарання, — то це зовсім дурниця. Вони ж не діти, знають про те, що суд призначає покарання, а не я.

— Скажіть, а на якій підставі та з яких причин ви поїхали робити обшук у квартирі Зубарева?

— Не зрозумів.

— Що ж, поясню запитання. Згідно з Кримінально-процесуальним кодексом, обшук проводиться в тих випадках, коли у правоохоронних органів є достатні підстави вважати, що в певному приміщенні можуть знаходитися певні предмети, які мають значення для кримінальної справи. А тепер давайте з'ясуємо: Зубарев на той час був затриманий по кримінальній справі, порушеній по факту підпалів будинку Якименка. Більше ні в чому його не підозрювали. Виникає питання: що ж міліція хотіла відшукати у квартирі Зубарева? Каністру бензину? От я не можу навіть уявити, які предмети в квартирі Зубарева можуть мати зв'язок із підпалами будинку потерпілого. А може, крім гранати, ви нічого іншого і не збиралися відшукати? Поясніть, будь-ласка...

— Нічого в Зубарева ми не збиралися відшукати. У нас залізний порядок: якщо затримали людину, значить потрібно обшукати її помешкання — мало чого там може знайтися. Це ж бандюги, таке можуть посягувати до хати, що очі на лоба лізуть, — хвацько відповів Даниленко.

— Почекайте, але ж, згідно з Кримінально-процесуальним кодексом, так робити не можна! Для обшуку мають бути законні підстави, реально існуючі для цього приводи, причини. Це ж не робиться про всяк випадок, просто так, бо захотілося...

— Не зрозумів. А затримання злочинця — це вам що, не причина? — перепитав Даниленко, не приховуючи щирого здивування.

— Ви ж міліціонер, ви повинні діяти на підставі та у відповідності з законом. Зрозумійте, обшук робиться за правилами, встановленими Кримінально-процесуальним кодексом...

— Хочу пояснити адвокату, щоб він не задавав більше таких питань. Я що — слідчий, щоб читати той кодекс? Я оперативний працівник, у мене інша служба, інші завдання, тому ваш кодекс, як його... процесуальний, читати не зобов'язаний. Інша справа — Кримінальний кодекс. Тут потрібно

знати, хто і чого натворив. Це ми читаємо і знаємо, — відповів Даниленко і переможно глянув на мене.

Але тут обличчя Тамари Олексіївни почервоніло; її затрясло, ніби вона ухопила електричний провід з напругою 380 вольт. Такий вже норів у нашій судді. Вона, бувало, і без видимої причини могла “наелектризуватися”, а тут Даниленко таке ляпнув. От дурний! Усі знають, що закон зневажають, правами людей нехтують, але для чого ж про це розпинатися, та ще й в суді... Тетяна Олексіївна обперлася обома руками на стіл, її суддівська мантія розправилась, від чого суддя стала схожа на чорного ворона, який збирається атакувати здобич.

— Да-ни-лен-ко, — сказала вона протяжно і грізно, — ви що там, в міліції, вже зовсім подуріли?! Значить, вам можна вдиратися до квартир, кидати людей за ґрати і не читати закон? Ви ж міліція, і повинні діяти, в першу чергу, по закону. Ось переді мною лежить протокол обшуку, який заповнений вами особисто. В ньому написано, що обшук проведено згідно з вимогами Кримінально-процесуального кодексу. Як ви могли тоді провести обшук згідно з вимогами кодексу, якщо ви його не читали, в очі не бачили, а тому навіть не уявляєте, які там вимоги!

В Даниленка знов забігали очі, плечі опустилися, він згорбився і якимось чином змінився.

— Та ні, ну я точно кажу — ми робили все правильно, як завжди. Наприклад, моє керівництво жодного разу не робило мені зауважень. Всіма обшуками, що я робив, усі були задоволені. А що там такого? Потрібно лише заповнити протокол, а на бланку все написано — тільки вставляй необхідні дані. От і все, — винувато сказав Даниленко.

— І все-таки, що ви збирались відшукати у квартирі Зубарева? Що вам було відомо стосовно того, які речові докази для кримінальної справи необхідно відшукати в його помешканні? — продовжував допитуватися я.

— Та я ж кажу... от вчепилися... нічого нам не було відомо. Робили обшук для загального порядку, — буркнув пригнічений свідок.

За спиною Даниленка виднівся Зубарєв, і я спостерігав, як він тішиться з цього допита. Адже тепер допитували того, хто сам полюбляє ставити каверзні питання. Від того, що Даниленко гостро переживає власний допит та привселюдно ложками сьорбає його гіркоту, й тішився Зубарєв, не приховуючи свого задоволення і час від часу жваво обговорюючи подробиці з Ларисою.

— Скажіть, чи було Вам відомо, що Зубарева затримано? — продовжував я.

— Так, я це знав, бо сам його затримував.

— А це правда, що Лариса, з якою він проживав, приїхала до вас — у приміщення міліції, — щоб передати йому речі?

— Ну я не знаю, що вона у нас робила, але бачив її в кабінеті мого начальника.

— Отже, виходить так: господарі квартири обоє в міліції, ви про це знаєте, але все-таки їдете до їхньої квартири разом зі своїм колегою, стукаєте в двері, даремно сподіваючись, що хтось відкриє... Це виглядає досить дивно. Поясніть, з яких причин ви зі своїм колегою Тимошенко поїхали окремо від решти оперативної групи, і що ви робили біля дверей квартири Зубарєва?

— Я? Ну, я нічого не робив. А що тут такого? Раніше приїхали, почекали тридцять хвилин. Тут приїхали наші з хазяйкою. Вона відкрила двері, ми обшукали квартиру і виявили гранату. Було б чому дивуватися? Он, вся наша область знає, хто такий Зубарєв. Жаль, що не знайшли пістолетів та автоматів, а так — нічого дивного.

Даниленко знову посміхався і був явно задоволений своєю відповіддю. Він за звичкою сунув руки в кишені штанів, але, зиркнувши на суддю, швидко витяг і сховав за спину.

— Я розумію, що ви професіонал і добре знаєтеся на боротьбі зі злочинністю, — продовжив я, вирішивши підсолонити наступну гірку пігулку. — От скажіть, наскільки логічним є зберігання бойової гранати у квартирі, де живуть люди, та ще й на видному місці? Це ж, в першу чергу, створює реальну небезпеку для господаря. Невже він самовбивця?

— А в злочинців все може бути в голові. Звідкіля я знаю, чому отой Зубарєв сховав у себе гранату — це треба питати його.

— Останнє питання. Зубарєв пояснив суду, що він переконаний у тому, що гранату йому підкинули, і це зробила міліція. Що ви на це може пояснити?

— Можу сказати лише одне: Зубарєв намагається уникнути кримінальної відповідальності, а тому дає неправдиві свідчення. Міліція у його квартиру гранату не підкидала, міліція цю гранату знайшла. От і все.

— Добре, наостанок скажіть, хто виніс гранату з квартири Зубарєва і передав її на експертизу?

— Я особисто не виносив, а хто із наших колег її виніс, я не пам'ятаю.

Після Даниленка ми допитали усіх працівників міліції, які обшукували квартиру Зубарєва. Хлопці були непохитні в своїх свідченнях, говорили однаково, як ті школярі, що користуються однією на всіх шпаргалкою. Скидалось на те, що їх показання заздалегідь відпрацьовані невідомим, але бездарним режисером. Щойно виникали несподівані запитання, як міліціонери губились і виглядали непереконаливими. До свідомості учасників процесу закралося — спочатку нерішуче, а потім усе ясніше та відчутніше — переконання в тому, що гранату підкинули Зубарєву наші хвацькі міліціонери. Цим розбійникам від закону все складніше було ховатися за туманними і недо-

лугими відповідями; вони мимоволі підштовхували суд до думки, що граната в квартирі Зубарєва є таки результатом заздалегідь спланованої акції розправи над людиною. Але “добило” суддю дещо інше.

Я наперед знав, яку мету переслідую, запитуючи кожного із міліціонерів, хто з них виніс гранату з помешкання Зубарєва. Тут окрема історія. Коли Сашко вийшов з тюрми, свої ж хлопці з міліції шепнули, що їх колеги хотіли “позичити” гранату у військових, але щось там не склеїлось, тому гранату взяли напрокат у його конкурента Бугаєнка, а після спецоперації повернули назад. Експертизу і акт знищення зброї підсунули в кримінальну справу з іншої справи. Коротше, — нахомутали такого, що могло і боком вилізти. Хлопці побоювалися, адже той із п’яти міліціонерів, хто зізнається, що виносив гранату з квартири Зубарєва, буде змушений відповісти і на інше питання: куди і кому він її відніс? Відповідати на це запитання нікому не хотілось, бо якщо раптом правда вилізе — доведеться мінятися із Зубарєвим місцями. Отже, всі були непохитні й в тому, що знайдену гранату з квартири Зубарєва вони особисто не виносили, а хто її виніс — не бачили.

Тамара Олексіївна з простої мирної жіночки вмить перетворилася на чорного крука, і обвела хижим поглядом зал, в якому безтурботною зграйкою розсілась п’ятірка міліціонерів. Я бачив, що її аж нудило від міліцейської брехні та нахабства. Тамара Олексіївна не була святою. Як судді, їй також доводилось закривати очі на якісь порушення закону — в певні хвилини внутрішньої слабину, або на угоду комусь сильнішому і багатішому, — але ж не так відверто і цинічно, не в такий спосіб, коли людину топчуть, як того черв’яка на дорозі!

Було видно, що суддю неймовірно дратують самозадоволені обличчя міліціонерів. Їм навіть на думку не спадало соромитися своєї ганебної справи — навпаки, хлопці пишались тим, що зробили. Щоправда, в цьому була не лише їхня провина: вони були дітьми свавілля, яке запанувало в той час; їх запевняли, що у боротьбі зі злочинцями всі засоби є прийнятними; їх ніхто не карав за порушення закону; врешті-решт, вони просто не бачили нічого іншого. Отрута вседозволеності вже потрапила до їхнього мозку, і вони навіть не розуміли, що стали такими самими, як ті злочинці, з якими нібито боролися.

— Ану, свідки, — ви, саме ви! Як його... шановні працівники міліції, встаньте і підійдіть до трибуни. Скажіть суду, як оце розуміти... За вашими словами, жоден із вас не виносив гранату із квартири Зубарєва. Ця граната... вона що, має ноги і сама пішла з квартири? Чи може граната там залишилася? Тоді, що за експертиза в справі? Ось бачу фотографію гранати, ось її підірвали, — якщо вірити написаному. А в нас виходить, що граната залишилася в квартирі Зубарєва, бо ніхто її не виносив! Хто мені може цю дурню пояснити, а?!

Хлопці, насупившись, немов двієчники перед вчителькою, дружно мовчали.

— Я до кого звертаюсь? Хто оце переді мною стоїть — працівники міліції чи дрібні хулігани, які не знають чого їх привели до суду? — бушувала Тамара Олексіївна. Мені записати в протокол оце ваше мовчання як відповідь на запитання суду?

Несміливо озвався Даниленко:

— Пані суддя, там же в протоколі обшуку написано, що граната вилучена з квартири Зубарєва і приєднана до матеріалів кримінальної справи...

Краще б Даниленко мовчав. Душечка Тамара Олексіївна, з її пристрасним поривом до справедливості, порадувала мене і одночасно засмутила прокуроршу. Олексіївна сказала все, що думала. Звичайно, як жінці їй можна було вибачити, але як судді — необхідно було поводитись більш стримано. Та що поробиш, якщо суддя така сама людина, як і всі інші. Адже ми з нею знали і чудово розуміли, що міліцейська система вражена страшним вірусом свавілля; ми здогадувались, що вся ця система перетворилась на величезний базар, де торгують кримінальними справами і людськими доллями. Але ж так хотілося вірити в те, що наші міліціонери — чесні, порядні та віддані стражі закону...

Тим не менш, зрозуміла і приємна мені реакція судді — то ще не перемога. Суддя покричить, та й перестане. Вона собі душу відвела, але коли справа дійде до вироку, то він вимагатиме серйозних аргументів, а не пустої балаканини. З формальної точки зору, сам факт виявлення гранати у помешканні Зубарєва переважить усі процесуальні недоречності. Підозрою собі на здоров'я, але ніхто міліціонерів за руку не спіймав. Отож, спробуй, пане адвокате, доведи, що ці розбишаки підкинули твоєму клієнтові бойовий запас.

На хлопців можна наговорити будь-що, але це однаково, що кричати на корову, яка забрела до чужого городу. Дійсно, чого на них кричати: перед системою вони молодці, бо викрили злочинця, підвищили показники і догодили керівництву міста. Всі мають бути задоволені, окрім Зубарєва. А хто такий Зубарєв? За статистикою, один із 47 мільйонів людей, що населяють Україну. Було б через кого перейматися... Тому міліціонери дивились на Тамару Олексіївну так, ніби вона щойно, на їх очах, отримала від Зубарєва хабар. Вони дійсно не розуміли, що такого надзвичайного трапилося і чого суддя на них кричить. З їхньої точки зору, все було нормально: злочинці на лаві підсудних, купа томів кримінальної справи на столі перед суддею, залишилася проста формальність — винести вирок, аж раптом суддя підняла гвалт.

Нарешті Тамара Олексіївна вгамувалась, але відпустити міліціонерів не поспішала.

— Так, свідки, — сідайте. Я не дозволяю вам сьогодні залишати зал судового засідання, бо до вас можуть виникнути ще нез'ясовані питання.

Я-то розумів, що нових питань не буде. Це була маленька помста Тамари Олексіївни — хай хлопці понервують про всяк випадок, щоб служба медом не здавалася; може наступного разу думатимуть, що роблять. Отже, психологічно я повністю схилив суддю на свою сторону, а для нашого адвокату щастя це вже немало...

Після міліціонерів мала свідчити Ференц Лариса. Красива, струнка жіночка нерішуче підійшла до трибуни і заговорила тихо та проникливо. Її голос лунав у залі суду якоюсь особливою душевною мелодією, що було дивним і незвичним у цьому похмурому приміщенні. Я спіймав себе на думці, що така жіночка з легкістю чаклунки звабить будь-якого чоловіка. Що там скажеш: переді мною був найпереконливіший доказ того, що Зубарев мав вагомі причини залишити сім'ю. Тамара Олексіївна інстинктивно наструнчилась і підозріло глянула на свідка. Колишня Сашкова дружина опустила голову і не піднімала її аж доти, доки Лариса не закінчила говорити. Зате мій Сашко зачаровано дивився на свідка, і з його обличчя не сходила блаженна посмішка.

— В цей день був мій день народження. Ми вирішили відсвяткувати вдома, по-сімейному, запросивши найближчих друзів. Десь в обід ми з Сашею зібралися поїхати в магазин, щоб докупити на вечір продукти. Тільки-но підійшли до машини, як на Сашу налетіли люди, вдягнуті в чорне та в чорних масках. На них же нічого не було написано, я налякалася і навіть подумала, що це бандити. Господи, я так злякалася, так кричала... На Саші був світлий плащ, новий костюм, а його кинули на асфальт, скрутили за спиною руки. Я бачила, як хтось коліном став йому на спину і до голови приклав пістолет. Ох, мені навіть зараз моторошно про це згадувати. Добре, що з'явився Даниленко — я ж його знала, бо він не раз приходив до мого чоловіка. Так Даниленко сказав, що Сашу арештовують за підозрою у вчиненні страшного злочину. Він так і сказав — “вчинення страшного злочину”. А ви знаєте, мені одразу легше стало, бо Саша дуже порядна людина, він ніякого злочину не міг вчинити, він дуже добрий і хороший. Сашу забрали, а я пішла додому, подзвонила нашому адвокату, а потім був обшук, і в квартирі знайшли гранату.

Лариса закінчила говорити і одразу глянула на Зубарева. Він посміхнувся, і обличчя красуні засвітилося у відповідь тихою радістю.

— Так, у прокурора є питання до свідка? — запитала Тамара Олексіївна.

Прокурорша примружилась і глянула на Ларису так, як зазвичай снайпер дивиться в приціл гвинтівки.

— Свідок, ви самі відкривали двері квартири для проведення обшуку співробітниками міліції?

- Звісно, сама і своїми ключами.
- Скажіть, чи бачили ви якісь пошкодження на дверях, чи може був пошкоджений вхідний замок, чи може було щось таке незвичне для вас?
- Ні, все було нормально.
- Поясніть для суду: гранату знайшли при вас і у вашій квартирі?
- Так, гранату знайшли у квартирі Саші. Я живу разом з ним, це його квартира.
- Ви особисто зберігали гранату в квартирі?
- Що ви, я нічого не зберігала. Оту злощасну гранату побачила вперше, коли її знайшла міліція. Навіть не можу уявити, звідкіля вона там взялась і хто її приніс.
- Отже, не знаєте. Тоді скажіть, хто ще крім вас живе в квартирі?
- Як хто живе? Саша і я. Більше ніхто не живе.
- Цікаво, ви гранату до квартири не приносили, двері у вас не були зламані, до вашої квартири хто попало не ходить. Поясніть, як же так сталося, що граната випадково завалаялася на шафі у вашому помешканні? І що ви можете сказати на таке питання: якщо ви не приносили гранату до своєї квартири, то виходить, що її приніс Зубарев? Так, чи ні? Відповідайте!
- Лариса розгубилась. У розпачі вона дивилась то на Сашка, то на мене. Виникла пауза — було видно, що її чарівна головка не справляється з підступним питанням. Лариса була схожа на мишенятко, яке, тікаючи від хижого kota, в паніці шукало рятівну нору.
- Ну як можна відповісти, хто приніс гранату?! Господи, скільки можна говорити, що ту прокляту гранату я побачила тільки тоді, коли її знайшла міліція...
- Лариса була збентежена, а на очах зрадницьки блиснула сльозинка.
- Я не маю більше питань до свідка, — задоволено і томно сказала Тетяна Іванівна.
- Цікаво, від чого ота кицька-прокурорша отримала більше задоволення — від отриманих відповідей, чи емоційного стану свідка, — подумалось мені. Ох, ці загадкові створіння... Начебто ж на роботі, виконує функції державного обвинувача, а все одно мимохідь, по-жіночому кусає конкурентку.
- Адвокат, ви мене чуєте? Задавайте питання свідку, — вивела мене із задуми суддя.
- Лариса Романівна, давайте повернемося трішки назад — в той день, коли затримали вашого чоловіка. Ви може підтвердити той факт, що коли Зубарева затримали, то вас запросили до міліції?
- Дійсно, так і було. Приблизно о шостій годині мені зателефонували по домашньому телефону. Це був чоловічий голос; він сказав, що Зубарев затриманий, а я мушу принести для Саші спортивний костюм та їжу. Швиденько зібралася і гайнула до міліції. Наша квартира недалеко, то я досить

швидко була вже там. Звернулася до чергового, сказала хто я і до кого прийшла. Той сказав мені, щоб чекала в коридорі, бо за мною скоро прийдуть. Скоро не вийшло. Десь години півтори промучилась. Потім вийшов чоловік в цивільному — сказав, що він начальник кримінального розшуку і забрав мене до свого кабінету. Все розпитував про Сашка. Ні, він нічого не записував, просто балакали і все. Я йому про своє — коли можна буде передати Саші речі та їжу, а він все — чекайте і чекайте. Потім до нього в кабінет прийшов молодий хлопець, одягнений в міліцейську форму, і сказав, що все готово — можна їхати. Той чоловік, що назвався начальником кримінального розшуку, сказав, щоб я їхала з ним... ну, тобто з тим хлопцем, що в міліцейській формі. Коли я спитала куди ми поїдемо, мені було сказано, що у нас дома буде робитися обшук. Ви знаєте, я стала кричати, що нікуди не поїду. А вони розсміялись і сказали, що я можу залишатися тут, але тоді Саша буде без передач і сидітиме голодний, а двері квартири вони самі зламають і зроблять обшук без мене. Ну, що тут можна було зробити? Довелось їхати з ними, тут вже нікуди не дінешся.

— Лариса Романівна, а коли ви піднялись до своєї квартири, що ви там побачили?

— Нічого особливого я не побачила. Ой, почекайте, там на площадці біля дверей стояв Даниленко і ще якийсь чоловік. Ці двоє з нами не їхали. Вони вже були там, і мені здалося, що стояли давно, бо Даниленко сказав комусь із нашої групи “скільки на вас можна чекати”.

— Прокурор вже задавала питання, чи не бачили ви чогось дивного для себе, коли відкрили двері. Я хочу уточнити: чи не була порушена у квартирі обстановка, чи не привернуло вашу увагу щось таке, що є для вас незвичним?

— Ви знаєте, я згадала... Точно, я коли відкрила двері, то побачила на килимі якісь брудні сліди — такий собі ланцюжок слідів від підошви. У мене в цей день був день народження, я ж все прибрала, килими почистила. Я ще тоді подумала: хто міг оце наслідити? Але ж в тій ситуації було зовсім не до того.

— Розкажіть більш детально, як саме відбувався обшук?

— Ви знаєте, нічого особливого тут не розкажеш. Коли Саша надумав йти в мери нашого міста, цих обшуків було більше десятка — хто тільки не приходив. Ми вже з Сашею сміялись і питали, чия черга робити обшук. А ці міліціонери як такого обшуку практично не робили. Хтось там забіг на кухню, а потім на балкон. А решта прямо пішли в зал. Тут Даниленко поліз на шафу і знайшов згорток із газет. Одразу при понятих він його розвернув і показав усім гранату. Склали протокол, а після цього їх ніби вітром поздувало.

— А хто із них виніс гранату?

— Ви знаєте, скажу чесно — я цього не бачила. Коли знайшли оту гранату, я вже зрозуміла до чого воно йде, що Сашу я нескоро побачу, то я вже сиділа і ревіла навзрид. Мені було не до них.

— Ви сказали, що знали Даниленко, а за яких обставин ви з ним познайомились?

— А ми не знайомились. Він приходив до Саші, брав у нього гроші. В їх відносини я не втручалась. На стіл накривала, а разом з ними ніколи і не сиділа.

— Ви хочете сказати, що той самий Даниленко, який знайшов у вашій квартирі гранату, був раніше у вас дома, випивав з вашим чоловіком і навіть отримував від нього гроші?

— Так, хіба я по-іншому розкажую? — щиро здивувалась Лариса.

Щось моя прокурорша знов нахмурилась. З одного боку, вона розуміє, що показання Лариси не є трагедією для обвинувачення, адже свідок не сказала, що бачила як міліціонери підкинули гранату, але й радіти нічому. Бо з іншого боку, немов те шило з мішка, лізла очевидна підозра — поки Ларису тримали у міліції, Даниленко зі своїм колегою спокійно відкрили двері ключами Зубарєва, поклали гранату на шафу, спокійно все зачинили, і стали чекати групу міліціонерів для обшуку.

Поки прокурорша обмірковувала, чим іще можуть загрозувати свідчення Лариси, ми підсунули їй домашню заготовку. Вона потрапила у ситуацію гави-воротаря — доки оглядався на свої ворота, то пропустив момент, коли у штрафну площадку забіг нападаючий з м'ячем. Я заявив клопотання про виклик в якості свідка Опанасенка, на якого послався Зубарєв. Цього свідка ми привезли заздалегідь, і він лише очікував нашого виклику в коридорі. Суд не заперечував, і ми тут же запросили його до зали.

На той час Опанасенко був уже колишнім працівником Служби безпеки. Підтягнутий, з хорошою статурою, як на пенсіонера він виглядав досить молодод. Цей дядько був, ох, яким непростим свідком. Ми із Зубарєвим довго вмовляли Опанасенка виступити у суді, але той казав, що сам працював в органах; псувати відносини з колегами не хочеться; йому ще жити в місті, не виключено, що може доведеться звертатися до них по допомогу, і ще бозна що, аби тільки не йти до суду. Але Зубарєв таки зламав його впертість, а от чим — сказати не можу, бо сам цього не знаю. Мені відомо лише одне: на цю людську породу гарний вплив мають страх і гроші. Вони всього бояться, але перед грішми встояти не можуть — тут навіть страх проходить.

Було видно, що аргументи Зубарєва переконали Опанасенка стати на бік скривдженого правосуддя. Відставник аж горів бажанням виступити свідком і рвався в бій, щоб відстоювати правду в суді.

— Адвокат, ви заявляли клопотання про виклик свідка, то й задавайте

йому питання, — звернулась до мене Тамара Олексіївна, глянувши з відвертою цікавістю.

— Володимир Іванович, чи знайомі ви із Зубаревим? Якщо так, то за яких обставин ви з ним познайомились?

— У свій час, до виходу на пенсію, я працював в обласному управлінні Служби безпеки України. До мене звернувся мій знайомий Короленко і попросив дати консультацію його товаришу. Коли зустрілися з цим чоловіком, то взяв, що це сам Зубарев. Скажу відверто: у нас в місті всі знали Зубарева, бо це був відомий та успішний бізнесмен. Мені також було відомо, що він балотувався на посаду міського голови. Так от, Зубарев мені повідомив, що його намагатимуться прибрати з виборчої гонки в будь-який спосіб. Для цього фальшують кримінальну справу і зв'язують його з підпалами якогось будинку. Але це дрібниці; як розказав мені Зубарев, проти нього готують більш серйозну провокацію. Ніби одна людина з міліції шепнула йому, що існують плани підкинути чи в машину, чи в квартиру Зубарева бойову гранату. Отже, він просив у мене поради, як йому бути, що робити в цій ситуації, як запобігти провокації. Якщо бути відвертим, мені не вірилось — скажу точніше, — не хотілось вірити в те, що розказане Зубаревим може бути правдою. Все виглядало цинічно і брутално, хоча від нашої міліції можна очікувати що завгодно. Це я кажу виважено, бо до моєї компетенції входило відстеження інформації щодо діяльності нашої регіональної міліції. Наскільки міг, я розказав Зубареву, що потрібно робити, щоб уникнути провокації. На жаль, як бачу, йому нічого не допомогло. Суду можу засвідчити достовірно і щиро, про плани підкинути Зубареву гранату було відомо ще до того, як цю гранату знайшли. Тому вважаю, що обшук в квартирі Зубарева і виявлення там гранати є наслідком заздалегідь спланованої операції.

Опанасенко перевів дух і замовк.

— Молодець, добре сказав, — задоволено подумав я, полегшено зітхнувши.

— Захисник, у вас є ще питання? — звернулась до мене Тамара Олексіївна.

— Та ні, свідок сказав все, що хотів почути захист.

— Тетяна Іванівна, задавайте питання свідку, — продовжила суддя.

— Свідок, — голос прокурорші бринів залізом схрещених мечів — от ви працівник правоохоронних органів, на вас законом покладено обов'язок боротися зі злочинністю. Ви отримуєте важливу інформацію про підготовку до злочину, тобто про те, що громадянину збираються підкинути гранату, але цю інформацію замовчуєте, злочину не протидієте — хіба це не є злочинною недбалістю з вашого боку? Поясніть свої дії.

Мені здалось, що Опанасенко почав здуватися, немов той пробитий м'ячик. Не думаю, що він злякався питання, а просто зрозумів його правиль-

но — як натяк на майбутні ускладнення в його житті. Опанасенка можна було зрозуміти, адже він знав, що поліз не в свою справу. Більше того, він порушив неписане правило: співробітник правоохоронних органів не повинен захищати злочинця, навіть якщо той невинуватий. Але наступна відповідь Опанасенка підтвердила, що у нього міцні нерви і холодний розум.

— Зі свого боку, я виконав все, що було необхідно. Після розмови з Зубаревим я склав рапорт і доповів своєму керівництву. Крім того, мені був потрібен час, щоб перевірити дані, які були отримані від Зубарева. Однак я не мав реальної можливості щось зробити, бо буквально через п'ять днів Зубарев був затриманий, а потім заарештований. Мій начальник сказав, щоб я туди не ліз, бо для цього є прокуратура, яка і контролює законність ведення слідства.

Останнє речення прозвучало явно для прокурорші. Врізав він їй, молодець! Дійсно, прокуратура повинна була контролювати хід слідства, а не потурати йому.

— Тоді чого ж ви не повідомили про отриману вами інформацію прокуратуру?

— По-перше, якщо Зубарев розказав все це мені, то він мав можливість повідомити цю інформацію слідству; по-друге, я не прокурор, щоб втручатися в слідство. А куди ви дивилися — цього вже я не знаю.

Я бачив як чудові карі очі прокурорші налились свинцем, а її тонкі довгі пальчики з хорошим манікюром потяглися до краю столу, немов хотіли дістатися шиї Опанасенка.

— Свідок, про вас слідству нічого не було відомо, а тут ви раптово з'явилися свідчити у суді про досить цікаві та неочікувані речі. Чому за власною ініціативою не прийшли до слідства та не дали показання? Розкажіть, як вас знайшов та запросив до суду адвокат?

— Про те, як мене знайшов адвокат, питати треба його, а не мене. До слідчого не приходив, бо він мав можливість та обов'язок і без мене в усьому розібратися. А ще, — скажу для прокурора — як ви знаєте, я маю відношення до специфічної служби, тож не вистачало, щоб моє прізвище фігурувало в матеріалах кримінальної справи. От коли вже вийшов на пенсію, то мені нічого не заважає вільно свідчити у тій частині, що не порушує професійну етику.

Прокурорша спробувала ще покусати свідка з різних боків, але всі зусилля були марними. Опанасенко виявився міцним горішком, і вона вгамувалась.

Справа розвалювалась, але залишалась ще експертиза, яка намертво прив'язувала Парацюка до злочину. При огляді місця підпалу будинку Якименка, слідчий знайшов слід взуття, сфотографував його та описав у протоколі огляду місця події. Згодом міліціонери вилучили з дому Парацюка туфлі

його батька і віддали їх на експертизу. А наша наука, особливо в міліції, здатна творити чудеса. Не знаю як, але міліцейські експерти встановили, що слід, описаний у протоколі огляду, тотожний відбиткам підшви взуття, вилученого з помешкання Парацюка. Це означає, що Парацюк бреше, що ніколи не був на місці злочину, бо за експертним висновком виходить, що людина, яка була взута в туфлі Парацюка, наслідила на місці пожежі. Якщо власник підшви топтався на місці злочину, значить він цей злочин і вчинив. Якщо далі йти за логікою слідства, то Парацюк, який не сварився з Якименком, підпалював його хатинку не інакше, як за вказівкою Зубарєва, а тому обвинувачення всієї четвірки є обґрунтованим та справедливим. Ось так хлопці в формі закрутили наш детектив.

Експертний висновок у кримінальній справі — це досить серйозно. Його не обійти, не перестрибнути, очі на нього не закриєш. І що таке експертиза? Це цвях забитий в дошку, який адвокату пропонується витягти зубами.

Отож, аби домогтися справедливості, потрібно щось зробити. Але що? Повторну експертизу не проведеш, бо, виявляється, слідчий невідомо куди запроторив вилучені туфлі. Куди зникли речові докази слідчий не знає, а від того, що він отримав за це догану — ані суду, ані захисту не легше. За те в справі залишилися фотографії туфель Парацюка та висновок експерта. Звичайно, можна було зіграти на процесуальних тонкощах і доводити, що за відсутності речових доказів не можна робити висновок про причетність Парацюка до злочину. Але є висновок експерта — це доказ, який заважає виправдати Зубарєва та інших, незалежно від того, віримо ми, чи не віримо результатам експертизи.

За довгі роки своєї адвокатської практики мені доводилося бачити Тamarу Олексіївну як суддю в різних ситуаціях. Вона добра людина, але не настільки, щоб ризикувати; вона, скоріш за все, відправить справу на додаткове розслідування, якщо ми не розіб'ємо отой клятий експертний висновок. А це означає для Зубарєва нові страждання; можливо, стократ гірші, ніж були до того. Додаткове розслідування — це знову той самий слідчий, та сама міліція, тільки ще зліші від того, що у них не все вийшло з першого разу; від того, що Зубарєв пручається, а не сидить покійно десь в колонії. Вони знову будуть ламати Зубарєва, вони знову можуть його затримати, арештувати, провести обшук, накласти арешт на майно. Знову кожен день буде днем невизначеності, невпевненості, тривоги і душевних мук. Тяжко прокидатися і лягати з думкою, що ти не вирішуєш свою долю; тяжко розуміти, що твій завтрашній день знаходиться в чужих руках; тяжко миритися з тим, що зла воля байдужих до всього людей може відібрати у тебе найцінніше — свободу, кохану жінку, улюблену справу...

На цьому наш судний день закінчився. Відчуття задоволення змішувалось з почуттям тривоги, тому не могло повністю заволодіти душевним наст-

роєм ані моїм, ані Зубарєва. Ми втрюх вийшли з суду і засіли в невеличкому кафе. Зубарєв з Ларисою слухали мене, а я бачив перед собою двох втомлених людей, які проживають кожен свій день з однією думкою, що от-от все закінчиться і можна буде знов жити спокійно. А це “от-от” ніяк не наступає, і продовжуєш жити із острахом, — а раптом засудять до позбавлення волі — сподіваючись, що омріяна та вистраждана хвилина незабаром прийде, і всі почують, що ти невинуватий, тебе виправдали, ти вільний, ти просто нормальна і звичайна людина.

Тиждень потому ми знову зібралися в суді вже звичною компанією. Сьогодні все було спокійно та буденно. Послухали декількох свідків, які нічого нового не розповіли; здивувались, чого їх взагалі викликали до суду. Насамкінець я звернувся з клопотанням викликати до суду і допитати експерта, батьків Парацюка та міліціонерів, які вилучили взуття. Тамара Олексіївна легко погодилась зі мною та призначила наступне засідання через два тижні.

У клопотах та роботі два тижні минули, як два дні.

До залу зайшла секретар і перевірила явку учасників процесу. Прийшли всі, не було лише батька Парацюка. П'яниця з солідним стажем, він вже давно на все плюнув, а тому навіть якби сам Господь покликав його на страшний суд, то він все одно не прийшов би. Оту пропащу душу лише чорти могли привести, причому тільки під руки. Єдиною нормальною людиною в родині Парацюка була його мати. Вона мучилась з батьком, потім з сином, і мала одну радість: коли перший приходив додому тверезим, а другий — з тюрми.

Мати Парацюка відповідала на питання судді та прокурорші безхитрісно та щиро. Настала і моя черга.

— Марія Омелянівна, скажіть, з вашого дому міліція вилучала взуття? Якщо так, то кому це взуття належало?

— Буду казати чесно, як було. Прийшли два хлопці, сказали, що вони з міліції. Я їх бачила сьогодні в суді, вони стоять в коридорі. Ні, посвідчення вони не показували. Прийшли, подивилися кругом, потім до прихожої — і за туфлі. Хтось із них ще спитав мене, що це за туфлі — і держить отак їх в руках переді мною. Ви знаєте, я злякалась, бо подумала, що туфлі може вкрадені. Я чого так подумала? Оті туфлі купляла... як його оце називають... ну, в секонд-хенді, там де продають все поношене. Я тим міліціонерам і кажу: як це чії туфлі, наші — вони вже давно у нас. Хлопці поклали туфлі в пакет і кажуть, що туфлі забирають на перевірку, оформили якусь бумажку, я в ній розписалася, і більше тієї обувки не бачила.

— Марія Омелянівна, уточніть, хто ходив в цих туфлях?

— Туфлі купляла старому, він в них і ходив.

— Скажіть, а міг цим взуттям користуватись ваш син?

— Серьожа? Ні, Сергій не міг взути оті туфлі, бо у нього аж 43 розмір, а в мого старого 42-й. Туфлі тісні для Серьожі, як же він міг їх одівати?

Потім допитали міліціонерів. Це були молоді та недосвідчені хлопці, які тільки недавно поступили на службу. Вони розказали, що до Парацюків їх відправив слідчий, при цьому дав доручення вилучити чоловічі туфлі. Про обставини справи нічого не говорив, лише сказав, що там живе один із його обвинувачених і потрібно вилучити одну пару чоловічого взуття. Зі свого боку, вони просто виконали доручення слідчого саме так, як він наказав.

На моє прохання Парацюку показали матеріали кримінальної справи з фотографіями його взуття. Звичайно, він туфлі не впізнав. Чесно кажучи, цю акцію я провів більше для протоколу, ніж для самого себе. Я-то знав, що Парацюк — мужик досвідчений. Навіть якби туфлі були його, то він все-рівно їх би “не впізнав”.

Прокурорша якось мляво реагувала на ситуацію зі взуттям і більше дивилася у вікно, за яким уже була весна, а грайливе сонечко підглядало у вікна та наповнювало зал світлом і гарним настроєм.

Мені ж довелося поставити чимало запитань у пошуках істини.

— Сергій, а чи дійсно у тебе з батьком різний розмір взуття? Якщо так, то який?

— А чого уточняти, — здивовано глянув на мене Парацюк, — мати правильно сказала, що у мене нога більша, я ношу 43-й розмір, а міліціонери, взяли батькові туфлі 42-го.

— Сергій, ти не спіши. На фотографіях не видно, який там розмір взуття, а значить неможливо розібратися, чиї це туфлі. Що ти можеш сказати з цього приводу?

— Тю, ну тут взагалі мене держать за придурка. Коли вийшов на волю, то мав одні туфлі — вони і зараз на мені. Скажіть, як можна було знайти мої туфлі, якщо вони були зі мною і з моїми ногами аж в Білорусії? Чесне слово, як що-небудь придумують, то хоч стій, хоч падай...

Дійшла черга і до експерта. Невисокий на зріст, молоденький, чорнявенький, червонощокий хлопчик — нічого солідного, крім того, що називає себе експертом. Було видно, що хлопець збентежений незвичною для себе обстановкою і новою ситуацією. Мабуть, вперше йому довелося свідчити у суді. Його хвилювання підступно вилазило червоними плямами на обличчі, голос збивався і він ковтав слова. Дійсно, одна справа — відсторонено писати в тиші кабінету, виводити якісь формули, не знаючи людини, не переживаючи за її долю, і, врешті-решт кинути її під колеса бездушної машини обвинувачення, і зовсім інша — коли ця людина дивиться на тебе, коли вона жива і конкретна. Тоді приходить розуміння ваги кожного слова, яке може бути доленосним. Це як скальпель в руках хірурга — ним можна врятувати людину, а можна зарізати.

Прокурорша посміхнулася експерту, як давньому знайомому; мабуть, раніше вони уже десь зустрічались.

— Тарас Андрійович, ви повністю підтверджуєте зроблений вами висновок, чи може помилилися? — запитала прокурорша, і знов усміхнулася.

— Я наполягаю на тому, що висновок є достовірним. Проводячи судово-трасологічну експертизу, я зробив всі необхідні заміри та дослідив усі особливості фотографії слідів, що були на місці події, а також взуття, наданого мені для експертизи. За результатами дослідження дійшов однозначного висновку про їх схожість і про те, що слід на місці події був залишений взуттям, що було об'єктом мого дослідження.

— Тарас Андрійович, — продовжила прокурорша таким собі м'яким, оксамитовим голосочком, — ви може назвати якісь обставини, що можуть викликати сумніви у зробленому вами висновку?

— Ні. Коли робив дослідження, я врахував усі доступні та відомі мені відомості, вихідний матеріал. Не бачу жодних підстав для сумнівів.

Насупившись, я переживав неприємні відчуття. Зрозуміло, що хлопчина є експертом того самого відділення того самого управління внутрішніх справ, що й інші правоохоронці. Отже, він, слідчі та оперативники знайомі між собою та вважають, що вони з одного боку барикади, а злочинці та їхні адвокати — з іншого. Заради високої мети боротьби зі злочинністю можна поступитися істиною, бо тут начальство не засудить та не покарає.

Коли дійшла моя черга ставити питання, я витримав паузу і холодно дивився на хлопчину. Той опустив очі долу — не знаю, може ніякових, а може збирався з думками.

— Тарас Андрійович, поясніть таку цікаву обставину: ваш експертний висновок містить фотографії взуття, вилученого у Парацюка. На них лише вигляд зверху та збоку, а фотографія підшви взуття відсутня. Водночас, у вашому дослідженні підшва взуття є найбільш істотним об'єктом вивчення. Дайте пояснення з цього приводу.

— Не знаю... я точно фотографував підшву взуття, а чому не вклеїв фотографію у додаток до висновку — навіть не можу сказати. Фотографія підшви була, але ж це не так важливо... ні, воно, звичайно, важливо... ну, щоб була ілюстрація, але ж цю підшву я детально розписав у своєму висновку. Тобто, я хочу сказати, що сам висновок містить достовірні дані, а за ним можна судити про ідентифікацію слідоутворюючого об'єкту.

— На сьогоднішній день, взуття, яке досліджувалося та описувалося вами в експертному висновку, втрачено назавжди. Туфлі відсутні, фотографії підшви немає, а тому поясніть: як можна перевірити те, що описана вами підшва взуття дійсно схожа зі слідом, залишеним на місці події злочину?

— Я розумію, що за відсутності взуття можна було б переконатися в правильності ідентифікації по фотографії підшви. Але відсутність фото-

графії ще не робить мій висновок неправильним або помилковим. Скажіть, а які у вас підстави мені не вірити, і в чому мої дослідження є сумнівними?

— Ви задаєте мені питання? Добре, але спочатку дайте відповідь на всі мої. Чи є важливими та істотними для експерта такі деталі, як написи на взутті?

— Звичайно, написи на взутті є досить істотними деталями, вони вирізняють взуття серед іншого, тому ми приділяємо цьому значну увагу, — з готовністю відкликнувся експерт на загальне питання, ще не відчуваючи моєї пастки.

— А якщо такі написи є на взутті, то експерт зобов'язаний вказувати наявні дані у своєму висновку?

— Ну, звичайно, обов'язково.

— Тоді поясність, от якби на взутті, яке перебувало у вас на дослідженні, був напис “Лідер”, чи вказали б ви про це у своєму висновку?

— Так, якщо такий напис існував би на взутті, я безумовно про це вказав би в описовій частині свого експертного висновку. Але однозначно стверджую, що такого напису на взутті не було.

— Я згоден з вами. Дійсно, напису “Лідер” на взутті не було. Це підтверджується фотографіями, доданими до експертизи. Але тут і починається найцікавіше. В протоколі виїмки взуття з помешкання Парацюка чітко зазначено, що працівниками міліції вилучено чоловічі туфлі, чорного кольору, на задній частині яких фабричним шляхом зроблено напис англійською мовою “Лідер”. У мене виникає питання: якщо така істотна деталь на взутті — напис “Лідер” — не відображена у вашому висновку, то який же предмет ви досліджували?

— Не знаю. Що мені передали, те я і дослідив.

— Я просто хочу розібратися. От в цю хвилину вам уже відомо, що вилучене з дому Парацюка взуття мало на собі конкретний напис “Лідер”. Дайте мені чітку відповідь: ви досліджували саме це взуття, чи будь-яке інше, але не взуття з дому Парацюків?

Експерт замовк, мимовільно почесав за вухом, очі забігали, але зрештою погляд зупинився на прокурорші, ніби очікуючи від неї підказки. Міліціонер-експерт Тарасик, він же Андрійович, уже все зрозумів. Він проколовся. Але як саме він проколовся — второпати ще не міг. Я-то знав, що фототаблицю з фотографією реального сліду з місця злочину підмінили. Зубарев — молодець, не дарма “підгодував” міліцію, тож хтось шепнув йому, що коли вилучили туфлі у Парацюка, то наступили ними на пісок, а отриманий слід сфотографували і зробили нову фототаблицю. Саме її поклали в кримінальну справу, а старі фотографії викинули. Потім сталося найсмішніше: слідчий дійсно десь подів туфлі старого Парацюка. Любителю випити, слідчий уже не раз мав неприємності з начальством, і боявся його

наче вогню, а тому нікому не зізнався в пропажі. Він не знайшов нічого кращого, ніж знайти подібне взуття і видати його за туфлі Парацюка. Саме ці туфлі передали експерту разом з кримінальною справою. А от як слідчий вмовив експерта зробити потрібний висновок — чи може за нього це зроби́ло вище керівництво, — тут вже нічого не скажу, бо не знаю.

Довге мовчання експерта набридло Тамарі Олексіївні.

— Тарас Андрійович, відповідайте на запитання захисника, бо вже і мені цікаво, чи було предметом вашого дослідження взуття, вилучене з місця проживання Парацюка.

— Ні, шановний суд. Що я можу сказати... ви знаєте, виходить, що я вже і сам не знаю, які туфлі досліджував. Виходить, що оті туфлі, які забрали з дому Парацюка, я не досліджував. Якесь дурня виходить.

Було видно, що експерту незручно, ніяково. Але на обличчі читалось скоріше не каяття, а досада. Потім я цікавився долею нашого експерта-бідолахи — ніхто не вигнав його з роботи, ніхто не покарав, він продовжував свою роботу і написав ще багато експертних висновків.

Судовий процес добігав кінця. Були допитані підсудні, потерпілі, свідки, розглянуті всі клопотання. Залишалась найбільш нудна формальна процедура — оголошення всіх матеріалів кримінальної справи.

Суддя, вкотре віддаючи належне формальній процедурі, була змушена монотонно зачитувати різноманітні документи, а решта учасників поринули у свої думки, уже навіть не прикидаючись, що слухають. Кому це було потрібно — вичитали цю справу вздовж і впоперек задовго до процесу, знають кожен аркуш в кримінальній справі. Сторонніх слухачів судові зали вже давним-давно не збирають, а бубніння судді нагадує нікому непотрібний язичницький ритуал.

Закінчивши читання кримінальної справи, Тамара Олексіївна втомлено глянула на нас з прокуроршею, та й перенесла дебати на наступний день. Для адвоката кожні дебати — це суворий та важливий іспит. В своїй промові ти повинен наголосити на всіх вагомих доводах на користь клієнта, донести їх до свідомості судді; твій аналіз, твої міркування і твої висновки мають переконати суддю в правоті захисту. А це зробити непросто, бо практично кожен суддя вважає, що він сам розумний, що він сам в усьому розібрався і йому не потрібна стороння допомога. Скільки разів бувало: поки ти б'єшся за людину, наводиш вагомі та переконливі аргументи, нервувєш, чи не забув щось важливе та істотне в своїй промові — судді вже байдуже, бо він написав свій вирок.

Минула безсонна ніч, наступив ранок. Моя голова сповнена різноманітних думок, які сперечаються між собою, виштовхують одна одну з голови, як непотріб, а я знову шукаю потрібні слова і хапаюсь за серце, бо здається, що я не готовий до дебатів.

Прокурорша сьогодні в червоному — чи не хоче вона цим сказати, що бажає нашої крові... Обличчя суворе, очі холодні. Зміюка, та й годі. Мда, таких жіночок до ресторану не запрошують і квіти їм не дарують, — подумалось мені.

Суддя надала слово державному обвинувачу.

Тетяна Іванівна рвучко піднялася, на хвилину завмерла, а потім застрочила немов кулемет, безжалісно шматуючи Зубарева і групу паліїв ключими, ядовитими, безжальними словами. Вона практично повністю переповідала обвинувальний висновок слідчого, ніби не було допитів свідків, експерта, ніби за весь час судового процесу нічого не змінилось. Було таке відчуття, що прокурорша проспала всі цікаві події, а можливо — і весь процес. В її чарівній голівці не відклалось нічого з того, що ми пережили під час судових слухань. Хтось із підсудних на це тихенько та періодично бурчав, а суддя шикала, намагаючись встановити тишу. Промайнуло дві години. Прокурорші залишалося тільки гепнути кулачком по столу і вигукнути: “Винні!”. Але раптом Тетяна Іванівна знову перетворилася на звичайну жінку, вона перестала кидатися блискавками і якимось байдуже та буденно попросила позбавити Зубарева волі строком на п’ять років у сукупності за всі три злочини, а решту хлопців — строком на чотири роки. Це прозвучало так, ніби прокурорша всього-навсього просила суд відправити дружню компанію до колгоспу збирати буряки.

В залі стало тихо, всі сиділи мовчки, опутивши голови. Здавалось, що ніжні, тонкі руки прокурорші взяли голоблю і пройшлися по головах підсудних. Лише Парацюк криво посміхався і завзято колупався в носі, ніби саме там сховалася істина, яку він намагався відшукати. Хлопці насупились, Лариса притиснулася ближче до Зубарева, а в колишньої дружини Сашка чітко від радості, чи від злорадства заблищали очі, конвой з цікавістю глянув на мене. Я всіх їх розумів. Усі пам’ятали: що просить прокурор, то суд і дає. Тому слова прокурорші прозвучали, як вирок.

Не витримав Парацюк. Йому в принципі було все-рівно. Вони із Стівбою отримали свої сім років по іншій справі, більше їм не дадуть. Тому він глянув на прокуроршу і запитав:

— А чого так мало? Можна і довічно нам дати, щоб ніколи більше не вийшли на свободу.

— Парацюк, я вам дам стільки, стільки потрібно! Що це таке, як ви себе поводите в суді? — гаркнула Тамара Олексіївна, але якимось незлобиво та з посмішкою на вустах.

— А що я? Мовчу, ваша честь, мовчу, — відповів Парацюк.

Після цього зал трохи ожив, обличчя посвітлішали, Зубарев посміхнувся, а Лариса, дивлячись на Сашку, і собі заспокоїлась та швидко змахнула непрошеною сльозу.

Виступ обвинувачення, змуrowаний з неправди і несправедливості, розлютив мене; закипіла, зануртувала всередині злість. Я кинувся розбивати обвинувачення на друзки, я кидав давно продумані доводи, а все, що наболіло за цей час в душі, мимоволі виривалось назовні та скрашувало сухі юридичні фрази, від чого вони легко сприймались свідомістю та серцями слухачів. Навіть звична до всього Тамара Олексіївна відірвалася від своїх паперів, з цікавістю глянула на мене і почала дослухатись до моїх аргументів. Коли я закінчив промову, в залі стояла тиша. Сівши на своє місце, деякий час я ще відчував клетотання власної промови і з острахом згадував, чи все сказав, чи не забувся щось важливе, чи не пропустив чогось...

Підсудні були неговіркими, кожен із них швидко сказав своє останнє слово, як того вимагав закон, і Тамара Олексіївна пішла в нарадчу кімнату складати вирок. У мене на душі стало спокійно, я відчував, — ні, я точно знав — що буде виправдувальний вирок.

Цей день мене не розчарував, Тамара Олексіївна оголосила вирок і визнала всіх підсудних невинуватими у скоєнні всіх злочинів, які розглядались у цьому процесі. Це була довгоочікувана радість, яка промайнула холодною і майже невидимою посмішкою на обличчі Зубарева. Прямо в залі ми з Сашком обійнялись і стримано привітали один одного з перемогою. Наша радість була тихою та якоюсь надщербленою, бо довгий час, проведений в очікуванні справедливості, випалив усі почуття, залишивши серце втомленим і розбитим. Радіти уже не було сил, залишилось лише скоріше вийти на вулицю та довіритись весні, яка розквітала навкруги і кликала до себе, звала до життя і любові. Лариса ніжно потягла Сашка за рукав, і вони хутко зникли із зали суду.

Листопад 2001 року “Старовинна колекція”

Ранок. Пізня осінь. Похмуре, важке небо, з брудними аж до чорноти хмарами спустилося майже до землі й своїми довгими пасмами чіплялося за київські пагорби. Мокрі дерева, напившись траурних фарб осінньої непогоди, похмуро вишикувались уздовж столичних вулиць.

Мій автомобіль сунувся у неспішному потоці транспорту, перечіпляючись то через один, то через інший світлофор. Поки водій продирався крізь міські татори, я забавлявся читанням ранкових газет. Аж раптом погляд зупинився на невеличкому дописі в газеті “Факти”: нарешті спіймано злочинців, які три роки тому нахабно викрали із приміщення Служби безпеки України старовинні ікони та книги вартістю більше двох мільйонів доларів США.

— Оце так! — вихопилось мимоволі. Я більш уважно перечитав допис. У газеті не було прізвищ, але я добре знав усіх учасників славнозвісної крадіжки антикваріату, яка свого часу наробила галасу на всю Україну; більше того — я чудово знав, як саме відбулось викрадення.

Їх було четверо. Ні, спочатку їх було троє, а четвертий з'явився тоді, коли виникло питання, куди ж це добро збути. Свята правда: тут не обійшлося без нечистої сили, бо тільки чорт міг звести до купи таких різних та своєрідних людей і пов'язати їх однією мотузкою. Це ж треба було примудритися: пробратися через міліцейські пости в охоронювану Чорнобильську зону, зайти до приміщення Служби безпеки, зняти охоронну сигналізацію і безперешкодно зникнути з антикваріатом у невідомому напрямку. Зауважте, жоден із викрадачів не мав кримінального досвіду і ніколи в житті не “бомбив” сейфи або чужі квартири. У кожного з них була чиста біографія добропорядного (чи майже добропорядного) громадянина.

“Мозком” цієї групи був Віктор Іванович Троєкуров. Все своє свідоме життя Троєкуров віддавав чекістській роботі. Особистість, на яких одразу звертаєш увагу, з таким прізвищем та персональними можливостями він запросто міг стати генералом. Здоровий, спортивний, вольовий, з рішучим характером, він завжди перебував у стані постійної готовності виконати будь-яке завдання керівництва, а люди та перешкоди у досягненні цілі не мали для нього жодного значення. Але були у нього й свої родові плями. Троєкуров міг легко вибухнути через якусь дрібницю, а тому легко наривався на конфлікти, скарги та різні кляузи. Такому важко прижитися в колективі, тому він дрейфував з одного місця до іншого, аж доки не опинився на посаді старшого оперуповноваженого відділення СБУ в Чорнобильській зоні. Через те, що зона відчуження недалеко від кордону з Білорусією, на новій роботі йому доручили боротьбу з контрабандою та незаконним вивозом культурних цінностей. А з цієї землі, покаліченої радіацією, було що вивозити. Коли сталася аварія на Чорнобильській АЕС, всі, кого евакуювали, думали, що незабаром повернуться, і гадки не мали, що залишають свою землю назавжди. Звичайно, люди брали з собою лише найнеобхідніше, а все їхнє майно, що наживалося роками, позалишилось по хатах.

В цьому куточку Полісся з давніх-давен жили люди. В лихі часи місцеві непрохідні ліса і болота ставали надійними рятувальниками для жителів та їхніх скарбів. Тож знайти тут старовинну реліквію було не в дивину. Раритети передавалися від покоління до покоління, і серед стареньких хатинок та невеличких храмів вони, припадаючи пилом століть, жили своїм довгим буттям, даруючи нащадкам пам'ять про славне минуле. Для багатьох простих людей вони були скоріш згадкою про свій родовід, аніж якимись матеріальними цінностями. Їх не бачили експерти, на них не дивилися жадібні очі. В якійсь непримітній хатині серед рушників могла ховатись безцінна ікона,

але для тих, хто молився, вона була просто старою дошкою з малюнками святих, що дісталась від бабці або діда. В когось на дні рундука могла лежати старовинна і безцінна книга, схована через те, що ніхто із живих вже не розумів, що там написано. Не викидали такі речі лише через селянську бережливість та повагу до пам'яті предків, які давним-давно залишили цей світ. І ще багато років нічого б не змінилось, якби не ота страхітлива аварія на атомній станції. Люди проти своєї волі покинули отруєну, але таку рідну їм землю, враз осиротіли хати і храми, позаростали бур'янами подвір'я та вулиці, навкруги стало пусто і дико. Все придбане за довгі роки добро, було кинуте напризволяще та на поталу чужим людям. Мародери серед білого дня виходили на азартне полювання і, як ті невгамовні вовки, шастали від одного двору до іншого в пошуках здобичі. Розбиті вікна, виламані двері серед виморочного села і страшного мовчання пустих вулиць волали до неба про набіги бездушної таті. Ніхто вже розповість, скільки було вивезено з Чорнобильської зони цінних і безцінних речей. Їх і до аварії не рахували, то хто ж міг порахувати все те, що залишило поліську землю потаємними стежками, у схованках машин та за пазухами ліквідаторів. Ні, когось таки викривали, бо злодійське щастя нетривке, але то були рідкі епізоди невдалих пошуків легкого заробітку.

СБУ є втаємниченою структурою, а тому нічого не можу розповісти про успіхи Троєкурова на новому місці роботи. Ці хлопці полюбляють напустити такого туману, що інколи не розібрати, чи вони відверті ледацюги, чи щирі трудяги на ниві законності та національної безпеки. Як би там не було, а Троєкуров все-таки пронюхав про одну злочинну зграю, яка з солідним розмахом поставляла безцінну старовину в прибалтійські країни. Більш того, він знайшов схованку з 34 іконами та десятком старовинних книг. Брехати не буду, бо люди розповідали одне, а сам Троєкуров, звичайно, казав мені інше. Ходили чутки, що торговці антикваріатом не змогли домовитись з Троєкуровим про певну грошову суму, і саме з цієї банальної причини не вивезли оту колекцію за межі України. Інші казали, що сам Троєкуров наклав лапу на знайдені цінності та хотів продати їх за великі гроші. Не знаю. Такі тоді були часи, що кожна з цих версій могла бути правдивою.

В будь-якому випадку, інформація про підпільну метушню з антикваріатом докотилася до вух начальства, і Троєкуров був змушений провести блискучу оперативну операцію з виявлення раритетів і під грім аплодисментів здати всю колекцію на зберігання до одного із підприємств у Чорнобильській зоні. Потім Віктор Іванович з'ясував, що умови для зберігання цінних речей на цьому підприємстві вкрай незадовільні. Тому він усе зробив для того, аби перенести колекцію до відділення СБУ. Кращого місця для зберігання, аніж його кабінет, звичайно, не знайшли, а тому ікони та книги зігрівали душу Троєкурова, і тішили як самого хазяїна, так і гостей

кабінету. Яка там утаємниченість; Віктор Іванович став найпривітнішим господарем у приміщенні СБУ, захоплююче та з іскрою в очах демонстрував колекцію всім відвідувачам, розхвалював свою вдачу та наміри залізною рукою боротися з усіма контрабандистами, що цинічно вивозять національну гордість України на чужину. Скоро всі знали, де знаходиться відома колекція, а також те, що Троєкуров — щирий патріот своєї країни та грізний і чесний борець зі злочинністю.

“Мотором” групи викрадачів антикваріату був Віталій Забара. Таку людину як Віталій, потрібно було ще пошукати. Колишній працівник органів Ленінського комсомолу, він ще в ті романтичні роки тягнув усе, що погано лежало. Було й таке, що спортивні костюми забрав із комсомольської спортивної команди і не повернув, а то якісь меблі поставив собі в квартиру, а вони мали стояти в іншому місці. Воно-то дрібнички, але душок криміналу відчувався. Слизький, як в’юн, кожного разу він дивом викручувався з усіх неприємностей, проте недобра звичка майже згубила кар’єру Віталія. Але тут почалась перебудова, потім розвалився Радянський Союз і він подався в комерцію. Виявилось, що Віталюк винайшов рідну стихію; “купити-продати” стало його улюбленою справою. Якщо глянути на Віталія, то можна було побачити товсте обличчя з носом-картоплею, маленькі очі, кругленький живіт і метр вісімдесят зросту. Але це була лише оптична ілюзія, бо все, що ви бачили перед собою, то була жадібність. Віталюк був жадібний настільки, що навіть коли потрібно було оплачувати товар, у нього зразу псувався настрій. Він постійно ходив з дулею у кишені, жив у постійному вирі породжених ним самим проблем, і довкола нього завжди крутилися люди, які мали до Віталія серйозні або не дуже претензії. Кипляча енергія Забари завжди викидала колінця: то він з кимось своєчасно не розрахувався, то він комусь заборгував і не хотів віддавати гроші, то обдурив партнерів, то прокрутив якісь махінації, то сам вскочив у якусь халепу, нарвавшись на подібних до себе. У нього, мабуть, був свій бог, який все йому пробачав, бо Віталюку все сходило з рук, і він завжди вислизав із будь-якої неприємної історії. Але за таких диких способів накопичення первинного капіталу рано чи пізно виникає потреба в адвокатських послугах. Забара стояв на тому, що краще заплатити адвокату менше, аніж віддавати комусь більше. Ми були приречені зустрітися. Знаючи натуру Віталія, я брав свої гонорари наперед, тому ми жили мирно і гармонійно — він заробляв свої гроші, а я заробляв на ньому.

Так от, коли Віталій дізнався про колекцію Троєкурова, то, зі своїм пробивним характером та комунікабельністю, він швидко дістався кабінету Віктора Івановича, і власними руками пощупав та помацав оте неймовірне багатство. А коли вже зустрілися міцні, довгі руки з одного боку та гаряче і вразливе серце — з іншого, то між ними просто не могла не пробігти іскра

взаєморозуміння, яка розпалила уяву кожного та породила мрію про чемо-дани, доверху набиті доларами. Ця мрія одразу заповонила їх розум та скоригувала плани на майбутнє.

Микола Табачник був третім і абсолютно “ніяким” у цій компанії. Його взяли для перестраховки, про всяк випадок. Микола служив у міліції, мав форму та посвідчення, був відлюдкуватий та небалакучий. Він ідеально підходив на роль третього в цій компанії. Про нього нічого доброго сказати не можу. І не тому, що Табачник був міліціонером, а тому, що це той випадок, коли людина ніколи не обтяжувала себе моральними цінностями. Формально він був міліціонером, але в душі його жив дрібний цинічний злодюжка. Працював Микола оперуповноваженим кримінального розшуку і спеціалізувався на боротьбі з наркотиками. Треба віддати йому належне: на своїй ділянці цей опер знав практично всіх наркоманів і був серед них великим авторитетом, грозою і бідою. Він сам продавав наркотики і сам же ловив наркоманів. Щоправда не всіх, а лише ту кількість, яка потрібна була для міліцейської статистики в боротьбі зі злочинністю такого роду. Оскільки він сам стояв на чолі цього конвеєру, то наркомани не переводились і показники розкриття злочинів у його службовій діяльності були стабільними. Начальство про це, звісно, знало, але закривало очі. Більш того, він був на хорошому рахунку, його ставили в приклад, нагороджували різними грамотами та заохочували преміями. Він звик до такого стану речей і був переконаний, що закон написаний для громадян, а не для міліціонера. З начальством він не сварився, а в усьому іншому не мав обмежень. Йому нічого не вартувало підкинути наркотики чоловікові своєї коханки, самому виявити ці наркотики, порушити кримінальну справу і передати слідству. А поки нещасний відсиджував свій строк у колонії, Микола без жодних докорів совісті спав із жінкою бідолахи в його ж квартирі. Все було добре, доки одна із чергових пасій не розбила йому серце. Микола потихеньку сам присів на наркоти. В добре налагодженому механізмі почалися збої, він перестав продавати наркотики, службові показники змінилися на гірше, і, оскільки таки здавав якихось наркоманів, чудом тримався на своїй службі. Але таких грошей, як раніше, в Табачника вже не було, а на міліцейську платню не розгуляєшся. Ця прикра обставина найбільше гризла Миколу, тому після кількох розмов з Троєкуровим він радісно вхопився за його пропозицію.

Плани швидкого збагачення співпали з моментом виходу Троєкурова на пенсію, тим більше, що недавно призначений начальник чомусь його незлюбив, і робота перетворилась на періодичну гризню. Отже, все склалось ідеально — можна було забезпечити майбутню старість і zarazом помститися своєму начальнику. Тому Віктор Іванович не став затягувати процес звільнення та оформлення виходу на пенсію. Він здав посвідчення, а

ключі від приміщення СБУ прилюдно передав своєму начальнику. В останній день Віктор Іванович за традицією накрив стіл для колег. Формальні та неформальні звичаї були ним демонстративно дотримані; навіть начальник прощався зі своїм колегою з певною долею жалю. В цей останній день Троєкуров намагався залишити після себе найкращі враження. Застілля перетворилося на бенефіс Віктора Івановича — він кожному наливав по вінця, щиросердно дякував колегам за все-все-все, від чого у служак через одного котилися п'яні сльози, а кожен другий ліз обніматися з уже колишнім колегою і клястися у вічній дружбі.

Протягом кількох днів Троєкуров відверто насолоджувався ще незвичним для нього життям досить молодого пенсіонера. Але в цій бочці меду була своя ложка дьогтю. Над ним навис Забара, який уже рахував та ділив долари, який уже знав, куди він їх вкладатиме, а тому не давав Віктору Івановичу вільно дихнути. З іншого боку, все між ними уже давно було сплановано, а відкладати щось надовго — ризикувати бути спійманими на гарячому.

Ніч — мати рідна всіх злодіїв. План операції був безхитрісний, але надійний. Вони утрюх виїжджають із Славутича на машині Забари, який виконує функції водія, і їдуть в Чорнобильську зону. Там на пропускних постах стоять знайомі Троєкурову міліціонери — їм кажуть, що їдуть зі Славутича на Київ. Це коротша дорога, а тому обраний маршрут не викликає підозр. Вони заїжджають в Чорнобиль, беруть ікони, а потім рухаються у бік Києва, проходять пости, їдуть до Вишгорода, де нарешті завертають в напрямку Славутича. Оскільки на постах все фіксується, то самі ж міліціонери підтвердять, що поява Троєкурова в Чорнобильській зоні була пов'язана лише з тим, що він їхав на Київ.

Перший пост Чорнобильської зони трійка пройшла без проблем, їх впустили в зону, і білий “Мерседес” Забари на шаленій швидкості понісся в Чорнобиль. Вони розуміли, що їх підозрюватимуть, допитуватимуть, а тому час мав своє процесуальне значення. Вони точно знали, що потім слідчий буде розраховувати час їхнього проїзду від одного поста до іншого, отже, треба було вкласти час навантаження раритетів у машину в середню швидкість проїзду через зону. Автомобіль підлетів до будинку Служби безпеки. Всі вікна були темними, навкруги стояла тиша, і жодної живої душі. Троєкуров заздалегідь, ще будучи служивим, виготовив дублікати ключів, а тому без проблем відкрив спочатку вхідні двері, а потім — свій кабінет. Тут же підійшов до телефону і, змінивши голос, назвав пароль для позавідомчої охорони, щоб ті зняли його кабінет із сигналізації. Віктор Іванович не хвилювався, що може помилитися, бо пароль змінювали тільки наприкінці місяця. На те, щоб втрюх забрати усю колекцію і завантажити її в машину, пішло не більше 15 хвилин. Віктор Іванович зателефонував до охорони, і, назвавши пароль, здав на сигналізацію свій колишній кабінет.

Машина вирушила до Києва. Це був найтривожніший момент. Одна справа, коли вони їхали порожняком, і зовсім інша — їхати з таким багажем. Варто комусь із міліціонерів на пропускному пункті лише глянути на скарб, — одразу всіх пов'яжуть по руках і ногах. Але Віктор Іванович спеціально підбирав момент здійснення операції, бо мав добрі, навіть приятельські, стосунки з хлопцями, що чергували в цю ніч на посту. Підїхавши, Віктор Іванович велів Забарі звернути вбік від шлагбаума, ближче до міліцейської будки. Поки з будки вийшла фігура з автоматом на плечі, Троєкуров вже ніс в руках дві пляшки коньяку, а позаду йшов у своїй міліцейській формі Табачник з пакетом із закускою.

— О, які шановні люди та ще й з міліцейською охороною, — радісно привітала Троєкурова людина з автоматом.

На голоси із будки вийшов ще один міліціонер і, побачивши Троєкурова, усміхнувся йому та з повагою привітався.

— Канешно, ми тепер круті, їздимо на “Мерседесі”, — кивнув міліціонер в бік автомобіля Забари.

— Хлопці, ви ж знаєте що я вийшов на пенсію, так що виставляюсь, — махнув Троєкуров пляшками, запрошуючи міліціонерів до приміщення.

Присутність Табачника в міліцейській формі діяла заспокійливо, і ніби підтверджувала, що тут, в непевній нічній темряві, зібрались лише свої.

— Віктор Іванович, а яка лиха носить вас серед ночі по Чорнобильській зоні? — допитувався хтось із міліціонерів.

— Ех, хлопці, підете на пенсію — все визнаєте. На оті нещасні крихти від любимої держави довго не протягнеш, потрібно крутитися. Тут у мене один контракт хороший може вигоріти, так що їду в Київ, як зараз модно говорити, “вести серйозні ділові переговори”, — спокійно та іронічно відповів Троєкуров.

Вони посиділи на посту близько години і, обійнявшись на прощання з міліціонерами, поїхали в сторону Києва. Все обійшлося, все спрацювало, все відбулося за планом. Розбишаки вирішили добре приховати свою поживу, а самим причаїтися і поводитись, наче янголята.

Вгадайте, хто взяв на зберігання і сховав раритети? Правильно, їх сховав Забара. Саме він переконав Троєкурова, що міліціонеру Табачнику, зі зрозумілих причин, не можна доручати такі коштовні речі. Щодо самого Троєкурова, то і тут новий партнер виявив розсудливість: він застерігав, що Троєкуров одним із першим потрапить в коло підозрюваних, що можливі обшуки, а тому ніхто, крім Забари, не може надійно приховати омріяне багатство. Так і домовились. І що тут скажеш? Троєкуров начебто ж досвідчена людина, ніколи і нікому в житті не довіряв, та й сама служба до цього привчила, а тут промахнувся. Кому повірив? Забарі, який міг надурити партнера по бізнесу за смішні копійки, незважаючи на письмовий договір, специфікації,

накладні та купу різних паперів. А тут між ними все на словах, які навіть вголос страшно вимовити. Тут і до ворожки не ходи — коли Забара з'являвся на білий світ, то пологи, мабуть, сам чорт приймав. Необачність Троєкурова, звісно, ще вилізла боком як йому, так і всім іншим.

Пропажу ікон та старовинних книг виявили через два тижні. Колишній кабінет Троєкурова був зачинений, а за відсутності в ньому хазяїна причин заходити не було. Це вже коли прибув новий співробітник і йому відкрили кабінет — ось тоді все і почалось. Крадіжку століття обговорювали усі. Інформаційною цукеркою для журналістів було не тільки те, що вкрали безцінну колекцію, а те, що злодії забрали її з-під носа грізної каральної величності — Служби безпеки. З чекістів відверто кепкували, а ті від люті аж заходились, начальник ходив чорний, а міліція ніби з цепу зірвалася, так СБУ вимагала результатів розслідування. Почали з Троєкурова, потім крутили Табачника і Забару. Що тільки міліція не робила, проте справа не просуvalася. Багато хто знав про причетність цієї трійці до викрадення колекції, проте реальних зачіпок не було, раритети не знайдені, а тому довести їхню вину було неможливо. У такій ситуації юристи кажуть: “Немає трупа — немає вбивства”. Тому до тих пір, доки не буде знайдена бодай одна ікона або книга, викрадачі могли спокійно відгавкуватись від міліцейських нишпорок.

З Віктором Івановичем Троєкуровим ми познайомилися, коли їх вже почали тягати в міліцію стосовно ікон. Його привів до мене той самий Забара. Віталька розсудив по-своєму: якщо когось і будуть підозрювати, то, в першу чергу, звичайно Троєкурова, а якщо той нічого не розкаже, то і йому нічого не загрожує. Забара думав, і думав правильно, що Віктор Іванович — мужик міцний, загартований службою, та й не вигідно йому щось там розказувати, значить ментам не видасть, за себе можна особливо не переживати. Якщо по правді, то Забарі було дуже страшно. Він за своєю натурою був страшенний боягуз, і страх сісти в тюрму колотив його, як той мороз, але щоб платити за страх власними грішми — це вже було вище його сил. Крім того, Віталька був переконаний у тому, що він розумніший за всіх, і йому вдасться перехитрувати цілий світ. Навіть привівши до мене Троєкурова, він шукав вигоду лише для себе. Троєкуров платить гроші, а адвокат буде на двох, бо справа ж одна, а заразом можна буде отримувати інформацію про настрої та думки Троєкурова. Через це Забара завжди з'являвся в моєму кабінеті, щойно приходив Троєкуров. Але я зі старої когорти адвокатів, для котрих адвокатська етика і адвокатська таємниця — не просто набір літер, а тому після декількох таких зустрічей мені довелося Вітальку турнути. Не знаю чому, але інтуїція, всупереч існуючих між нами відносин, підказувала, що від Забари у цій справі будуть лише неприємності. Про всяк випадок, я порадив Віктору Івановичу не бути занадто відвертим з Віталієм. На диво, з Троєкуровим у нас склались добрі відносини, і ми з ним спілку-

вались не тільки по цій справі. Що ж до самої справи, то активність слідства поступово вщухала, а після одного випадку міліція взагалі вивела моїх героїв із числа підозрюваних.

Це було, наче грім серед ясного неба. Що там міліція, навіть Троєкуров такого не очікував. Коли все майже затихло, Троєкуров нагадав Віталію про ікони та попросив показати місце, де той зберігає колекцію. Віталій же заявив, що ні про які ікони він не знає, і порадив Троєкурову, як колишньому працівнику правоохоронних органів, почитати матеріали кримінальної справи, які свідчать, що він — Забара — жодним чином не пов'язаний із цією крадіжкою. Тут потрібно було знати характер Троєкурова: першим ділом він заїхав кулачищем у пику свого ненадійного партнера по бізнесу. Віталю з переляку заїхав у відповідь тим, що було у нього в руках, а в руках якраз була автомагнітола. Коротше кажучи, побилися вони. Але якщо в інших конфліктах це розв'язка ситуації, то у наших хлопців це був лише початок. Кожен із них побіг до міліції, написавши на іншого заяву про притягнення до кримінальної відповідальності за нанесення тілесних пошкоджень; кожен зняв у судмедексперта побої; подали один на одного до суду скарги в порядку приватного обвинувачення; більше трьох місяців судилися. Конфлікт став публічним, головні фігуранти постійно давали нову поживу для пересудів, і всі, хто знав цих хлопців, зі сміхом перемивали їм кісточки. Не можу точно сказати, що відчував Забара, але Віктор Іванович кипів лютою ненавистю, кляв Віталю на чому світ стоїть і десять раз пожалів, що колись із ним зустрівся. Віталю ж намагався не лізти Троєкурову на очі, крутився на інших орбітах і ніби розчинився в людській масі. А тим часом слідство прикинуло, що співники можуть побитися між собою по-тихому, наприклад, не поділивши ті самі ікони. Але, щоб втягувати у з'ясування особистих відносин міліцію та суди, — це вже занадто, в реальному житті злочинці так не поведуться. Саме тому слідство вирішило, що Троєкуров і Забара не були співучасниками викрадення антикваріату, і дійсно їхали через Чорнобильську зону в своїх справах.

Як би там не було, а Забарі вдалося і партнера позбутися, і підозру з себе зняти. Троєкуров махнув рукою на свою примарну надію розбагатіти, плюнув на Забару, на ці злощасні раритети, та й пішов працювати в солідну підприємницьку структуру, після чого протягом трьох років усе було тихо.

На колінах лежала недочитана газета, а у вікні пропливали брудні акварелі сірих та невеселих київських пейзажів. А я запитував себе, що ж могло трапитись? Як так сталося, що їх знайшли і встановили зв'язок із викраденням колекції? Все ж, мабуть, серйозно; може навіть когось вже й арештували, інакше чого розписувати в газетах... Мої роздуми перервав дзвінок мобільного телефону.

— Петро Анатолійович?

— Так, слухаю.

— Мені ваш телефон дав Троєкуров і сказав, що у випадку, якщо з ним щось трапиться, то я повинен вам зателефонувати. Ви знаєте...

— Вже знаю. В газеті все написано, я щойно прочитав.

— Тоді нам потрібно зустрітися.

Олександр Олександрович був одним із заступників директора підприємства, на якому працював Троєкуров. Сан Санич був непоганою людиною, щиро вірив у невинуватість Троєкурова і був глибоко переконаний, що це давні чекістські розбори, що колишній начальник рятує свій зад і підставляє Троєкурова, списуючи на нього крадіжку раритетів. Мені ж було відомо значно більше, але колезі Віктора Івановича я нічого не розповідав. Навпаки, я висловив думку про ймовірну непричетність Троєкурова до викрадення, хоча і зауважив, що від людей можна очікувати чого завгодно.

Троєкуров довірився мені, розповів, як воно усе було насправді. Все почує і є для мене адвокатською таємницею. Адвокат, який дорожить своєю репутацією, повинен мовчати за будь-яких обставин. Мовчати навіть тоді, коли мовчання шкодить йому самому. Така вже у нас професія. Ніколи не забуду, коли довелось захищати вбивцю однієї жіночки. Чоловік мав схильність до садизму в сексуальних відносинах. Так от, займаючись пристрасним коханням, він задушив свою партнерку. Вбивця покаявся на слідстві, визнав свою провину, але у нього було єдине прохання: не розповідати правду його дружині. Ну хотілось йому, щоб дружина пам'ятала його лише з хорошої сторони, вірила в нього і чекала з тюрми. Мені нічого не залишалось, як запевняти нещасну, що її чоловік непричетний до злочину і не визнає своєї вини. Що я міг зробити? Хлопчині дали довгий строк позбавлення волі, а його жінка кляла мене, на чому світ стоїть, за те, що не зміг домогтися виправдання її коханого чоловіка. Хто б тільки знав, як мені хотілось кинути їй в обличчя гірку правду, аби не чути жорсткі та несправедливі звинувачення розчарованої жіночки, але довелось припнути язика. Мовчу і до цього часу. А вона щомісяця їздила до нього в колонію, передавала посилки, робила для нього все, що могла. Не скажу, що я впевнений у тому, що вчинив добре. Але й дорікати собі теж не можу, адже адвокатську таємницю вигадав не я. Значить, вона таки потрібна людям.

Після розмови з приятелем Троєкурова, я пішов до слідчого, який вів цю справу. Він зустрів мене байдуже та з певною долею скепсису. Я розумів колегу: чого б він хвилювався за справу, адже колекцію знайшли, все стало на свої місця, довести вину крадіїв буде нескладно.

— Я розумію, чому адвокати приходять в справу, — їм за це платять гроші. А от чого люди платять гроші тим, хто тільки створює видимість роботи — цього не зрозумію ніколи, — іронічно і навіть грубувато зауважив слідчий.

— Ви жалієте чужі гроші, а хто пожаліє мене і моїх дітей, яких потрібно годувати? — мені не хотілося з самого початку з ним сваритися, тож я намагався перевести розмову в гумористичну і легку тональність.

— А чого вас жаліти? Ви п'єте кров із слідчих, вивертаєте кишені людей, наживаєтесь на них, а практично від вас жодної користі. От скажіть, ну чим ви можете допомогти Троєкурову? Нічим. У цій справі від адвоката немає жодної користі. Ви ж професіонал, і чудово знаєте, що ці злочини точно будуть сидіти. Однак берете гроші та йдете в справу.

— Чого це немає користі? Он піду зараз до Троєкурова, витру йому сльози, заспокою — і то вже добре для мого клієнта, — сказав я незлобливо, відверто валяючи дурня.

— Це добре, що будете витирати соплі, а разом не забудьте про зад. Туго буде вашому Троєкурову. Наші накрили їх з іконами, Забара розколовся, всіх здає, щиросердно кається. Пора вже і вашому починати.

Слідчий поводився відверто по-хамськи. Чого б це йому любити адвоката, якщо той не збирається ділитися гонораром і заважає працювати?

— Добре, будемо в церкві — обов'язково покаємося, — сухо відповів я.

— Боюсь, що у Троєкурова не скоро буде можливість потрапити в церкву, хіба що в місцях відбування покарання. Забара свідчить, що ваш Троєкуров був організатором викрадення антикваріату, а також, шляхом застосування сили та під загрозою позбавлення життя, змусив Забару брати участь у крадіжці.

— Кого-кого, а Забару знаю добре: то така людина, що може розповісти правду на будь-який смак, варто лише добре попросити. За певних умов він може розповісти, що крав ікони разом із адвокатом.

— Буде потрібно, домовимось і про такі свідчення.

— Це вже погрози?

— Та ні, ви ж знаєте, що клієнтура непередбачувана, а ми змушені оте все заносити в протокол та перевіряти, мало хто там може бути причетний до крадіжки та реалізації ікон, — іронічно відповів слідчий.

— Ладно, я пішов. До побачення, — мовив я спокійно і без серця.

— О, почекайте! — гукнув слідчий. — Ви знаєте, що там у колекції була за ікона?

— Ні, не знаю. А що?

— Я сам її точно назвати не можу. Ми вже перестали бути комуністами, але ще не стали віруючими. Я не розбираюся в цих окладах, іконах та як його там правильно хреститися. Але скажу найбільш цікаве: там у колекції є якась чудотворна ікона. Цю ікону п'ять разів крали, і щоразу вона поверталася до людей. Всі, хто її крав, попадалися, як той кіт на сметані. Отакі чудеса. Ваш випадок шостий, — сказав слідчий серйозно. Мабуть, дійсно вірив у чудесну силу ікони.

Передавши слідчому свій ордер, я офіційно вступив у справу як захисник Троєкурова та поспішив до нього на побачення. Троєкуров сидів під арештом в СІЗО № 13, яке в народі називають просто Лук'янівською тюрмою. Вона знаходилась поряд із слідчим відділенням управління МВС у Київській області, тому вже через п'ять хвилин я був біля двохповерхового будиночку — першого пропускного пункту. Натиснув кнопку і мені відкрили двері. Я показав своє посвідчення адвоката, мене занесли у списки, і через тюремний двір я пішов у наступний блок. Там знову натиснув кнопку, відкрились двері, я потрапив у невеличкий коридор, де постійно штовхалися люди, намагаючись підійти до віконечка чергового.

Відстоявши чергу, я передав служивому своє адвокатське посвідчення і два дозволи слідчого на зустріч з Троєкуровим. Черговий, як завжди, неспішно, відволікаючись то на розмови з колегами, то на телефон, нарешті оформив пропуск. Тут же, поряд із віконечком, сидів ще один черговий. Йому я здав своє посвідчення і мобільний телефон, а він відкрив мені спочатку одні двері, а потім, коли вони зачинилися, — другі. Стояв металевий брязкіт, який затих тільки на другому поверсі. Там я постукав у маленьке віконечко. Воно відкрилося, з'явилася рука схожа на жіночу, і забрала дозвіл на підйом Троєкурова. Хвилини через три рука віддала мені дозвіл з відміткою про номер камери, де сидів Троєкуров.

Далі йшов вузький коридор, який впирався у металеві ґрати, що перегороджували коридор навпіл. Вздовж коридору з обох сторін, аж до цієї перегородки, сиділи адвокати, слідчі, судові секретарі, матері, батьки, жінки — всі вони очікували, коли з'явиться вільна камера для побачення з арештованими. Камер на всіх не вистачало, бо тюремне начальство потихеньку розібрало їх під свої кабінети, а ще пару камер постійно резервувались для слідчих Генеральної прокуратури. Отож, арештованих було багато, камер мало, так що можна було просидіти весь день в очікуванні.

Чекати не хотілось, тому щойно відкрилися двері в другу частину коридору, я посунувся до невеличкої конторки, де сиділи розводящі конвойні. Там побачив знайому — Світку. Вже років десять вона сиділа на цьому місці, навіть до прапорщика внутрішніх військ дослужилась. Подав їй свої папери на підйом Троєкурова і змовницьки підморгнув. Світка все зрозуміла, бо серед паперів випадково затесались двадцять гривень. А що тут поробиш: там де дефіцит, там і комерція. Наші зі Світкою інтереси співпадали, а тому я швидко отримав вільну камеру. Ще хвилин двадцять я сидів у камері й читав газету, бо Троєкурова потрібно було довести із блока, котрий уже не одне покоління називало "Сталінка".

Привели Троєкурова. Ми обнялись, немов давні друзі. Віктор Іванович виглядав мужньо і тримав себе в руках. Арешт не зламав його психологічно, він тверезо мислив і вірно оцінював ситуацію та своє ймовірне майбутнє.

— Ну що, Петро Анатолійович, трапилося те, що чекали? Цікаво, що чекаєш, думаєш, що в будь-який день за тобою прийдуть, а коли приходять — все одно як той сніг на голову, неждано-негадано.

— Віктор Іванович, що сталося, те сталося. Зараз потрібно думати, і добряче думати, як оце його викрутитися.

— Та я розумію. Жаль лише — тільки налаштувалося життя, прийшов до багатой і серйозної фірми, завоював авторитет, став заробляти гарні гроші, а тут як обухом по голові. Ех...

— Віктор Іванович, у вас в квартирі був обшук, щось знайшли?

— Вони ж з'явилися одразу з постановою на обшук і мій арешт. Обшмонали усе. Та які там ікони або старі книги вони могли знайти? Смішно, тут сам не знаєш, де може бути та колекція. Забара ж взяв собі все, і куди потім це все подів — знає лише він сам. Це падло, воно ж вирішило ні з ким не ділитися. Кинув нас, козел! Я от тільки сиджу і думаю: чого мене аж через три роки пов'язали? Мабуть, ця скотина кудись продавала колекцію і на цьому погоріла. А щоб врятувати свою паршиву шкуру, здає тепер усіх направо і наліво. Коли мене брали, то сказали, що арештовані всі: Забара, Табачник і ще якийсь мужик. Що за мужик, яке він має відношення до нашої компанії — не знаю. Блін, здав нас Забара з потрухами... От що робити в цій ситуації, може ви підкажете?

— Віктор Іванович, не хочу вас обманювати. Чесно скажу: не знаю, чим тут можна зарадити, наразі не знаю як витягти вас із тюрми. Тут все як на долоні: ось ікони, ось показання Забари, ось докази того, що ви усі втрьох в день крадіжки були у Чорнобилі. Тобто, обклали вас як того вовка червоними прапорцями, і з цього клятого кола не вирватися. Треба щось мудрувати, а що — хоч убий, не знаю...

На цьому ми з Троєкуровим розсталися. Звичайно, можна було сказати йому якісь обнадійливі пусті слова. Але на нього очікує вирок, і наскільки будуть завищені надії на краще — настільки ж пекучим може бути розчарування. Гірка правда — теж добрий лікар для очищення свідомості. Може, щось і придумаємо.

А правда, як з'ясувалося, була такою. Забара, кинувши своїх нерозважливих спільників, приховав колекцію і принишк. Про людське око він жив своїм звичним укладом, але днями і ночами думав, як і куди продати ікони і книги. Несподівано Віталька з'ясував неприємний для себе факт: продати ікони набагато складніше, ніж їх вкрати. Рекламу в газеті не надрукуєш, на аукціон не виставиш, навіть оголошення на стовпі не почепиш. Нормальні колекціонери з людиною, яка прийшла з вулиці, навіть і розмовляти не будуть, а якщо і будуть — заплатять мізерні гроші. Та й не знав Віталька нікого з колекціонерів, бо ніколи не спілкувався з подібними людьми. Забара зрозумів, що тут потрібен надійний канал, потрібна людина, яка знається на

таких речах. Він зупинив свій вибір на Ростиславі Семеновичі Кроймані, який значився директором спільного підприємства “Десна”. Старий єврей був дуже обережний, але не настільки, щоб страх міг пересилити і відбити охоту до легких грошей.

Знаєте, що сказав Ростислав Семенович своєму адвокату, коли той прийшов до нього в тюрму і спитав, для чого йому були потрібні на старості років такі пригоди? Кройман відповів дуже просто:

— Ви бачили коли-небудь собаку з кільцем ковбаси на шиї? Ні, не бачили. То де ви бачили єврея, який міг заробити свою копійку і від цього відмовився? Я не крав ті ікони, я міг не знати, звідкіля вони взялися, бо газет не читаю. Так скажіть: чому не продати те, що хтось дуже хоче купити?

Віталька і Ростислав Семенович були чудернацькою парою. Вони могли довго і дружньо тягти віз проблем, але лише до того моменту, поки не з’являлося корито. І тут ще невідомо, хто і кого від того корита відштовхнув би. Віталька нюхом чув, що не можна давати колекцію в руки Семеновичу — лишишся без колекції. Кройман налагодив зв’язки, відпрацював схему доставки до закордонних покупців, домовився про “вікно” на кордоні — все було готово для відправки колекції до однієї західної країни. Але план зірвався. І все через Забару — той особисто хотів послонявити долари у момент продажу ікон за кордоном, а це чомусь не влаштувало Семеновича. Поки партнери сперечались, домовлялись і передомовлялись, йшов час.

Для інших двох невдах минули дні, проходили місяці; в плінні сірої буденності колишній чекіст Троєкуров і колишній міліціонер Табачник стали забувати про антикваріат, бо десь в глибині душі вже розпрощалися зі своєю удачею і навіть гадки не мали, що там відбувається навколо викраденої ними колекції. Більше того, ці бідолахи навіть в страшному сні не могли уявити, що божа кара за стяжательство зі святими речами просто відстрочена у часі, що десь там на скрижалях їхньої долі вже виписано і призначено невідворотне покарання за свої та чужі гріхи.

Біля Забари, мабуть, таки крутився чорт і це він нашептав, бо Віталій знову загорівся ідеєю забрати собі всі гроші. Як я вже обмовився, він був страшенним боягузом, і весь час боявся своїх спільників, особливо Троєкурова. Якби Забара знав, що той давно полишив і думати про чуже багатство, то може і не намагався би перехитрувати долю. Але Віталій був упевнений, що рано чи пізно Троєкуров прийде до нього, аби отримати свою частку. Віталій фізично, аж до мурашок на шкірі, відчував його сильні руки на своїй шиї. Щоразу від таких думок його пробивав холодний піт, виверталося нутро, зупинялося серце і не вистачало повітря. Віталій втомився боротися зі своїм страхом, і в його голові народився план, від чого одразу стало легше на душі. За його задумом, слід було підкинути до машини

Троєкурова декілька не найцінніших ікон із Чорнобильської колекції — налітає міліція, робить обшук, знаходить ікони, арештовує Троєкурова, віддає його під суд, після чого Троєкуров сідає на довгий строк. Що від цього Забаре? По-перше, після цього вже ніхто не зможе вимагати свою долю, а, по-друге, колекція “спишеться” на Троєкурова. Ростислав Семенович такий план Забаре не схвалював, але й не заперечував, бо спокійно розсудив, що за той час, поки органи займатимуться Троєкуровим, колекція безперешкодно буде переправлена за кордон.

Для реалізації цього плану Забаре були потрібні міліціонери, причому бажано — свої, яким можна довірити найпотаємніше. Забара був бізнесменом, а підприємницький люд завжди когось підготовував — інакше не виживеш, гешефт не зробиш. У нього було кілька “підготовлених” оперативників із УБОЗУ. Зроблена Віталієм пропозиція пройшла на “ура”, немов перша чарка горілки. Хлопці потирали руки, бо вони мали викрити злочинця у справі, яка свого часу прогрімала на всю Україну. Хто ж тут відмовиться! Отже, міліціонери мали робити те, що за законом було їхнім обов’язком, а за це Віталієк ще й обіцяв їм непогані гроші. Але не так сталося, як гадалося. Троєкуров то ставив машину до гаража, то не приїздив додому, а потім взагалі розбив машину і віддав її ремонтувати. Всі міліцейські заїдки закінчувалися нічим.

Скільки вовка не годуй, а він все до лісу дивиться — хтось із оперативників таки злив усю інформацію до СБУ. А ті часу не марнували, взяли Забару в таке тісне коло, що їхні очі та вуха були скрізь, він навіть до туалету ходив під їхнім негласним наглядом. Ще б пак, після того як Забара зі своєю компанією нахабно спалюжив їхній авторитет, розслідування цієї крадіжки стало для чекістів справою честі, а Забара — кровником. Як би там не було, а чекісти швидко виявили, де Забара ховає вкрадену колекцію. Виявилось, що ікони та старовинні книги весь час знаходились у звичайнісній квартирі, в якій проживала коханка Віталієк. Зрозуміло, що гроші у Віталієк були, а там де гроші — там і жіночки з’являються. Таємно, побоюючись злих очей та власної дружини, Забара облаштував собі місце, де міг у будь-який час потішити тіло і душу.

Маючи таку інформацію, чекісти уже давно могли взяти Забару разом із вкраденим добром, але було вирішено додати до цього списку ще й Семеновича, разом із його каналами та “вікнами” на кордоні. Тому поступили нестандартно, або навіть і некрасиво, спаскудивши світлий образ таємної любові Забаре, зруйнувавши його віру в силу грошей. Коханка у Забаре була дівчина молода та незаміжня. Якби у Віталієк не було грошей, вона б і не глянула в його бік. Опецькуватий і вже підтоптаний мужик явно не дотягував до лицаря її серця. Аж раптом біля неї з’явився молодий та статний козарлюга, який випадково увірвався в її життя, закрутив голову, подарував

їй справжнє жіноче щастя. Новий роман протікав бурхливо, а тому не дивно, що молодий чоловік уже на третій день оселився в її квартирі. Він виявився хазяйновитим хлопцем, швидко освоїв нову територію, не цурався молотка і цвяхів, щось там ремонтував і, звичайно, зовсім випадково надібав на ті раритети. Якщо коротко, то коли Віталька за старою звичкою з'явився на порозі квартири юної спокусниці, його рішуче виставили за двері разом із ящиками ікон та старовинних книг. Пнули Віталія прямо під зад, а наче потопталися по душі брудними ногами. Люди переповідали, що Віталій горював щиро і довго, а роман колишньої коханки Забари з новим молодиком був бурхливим, але швидкоплинним. Думається мені, що цей вітчизняний “мачо” був пов'язаний із таємним відомством, а любовна історія — розіграна з конкретною метою. Але це моя версія подій, бо кохання такі складна штука, і, дійсно, могло статися все, що завгодно.

Віталій, який залишився одночасно без коханки і тайного сховища, не був готовий до такого підступного удару долі. Втягувати ще когось у свої плани йому не хотілось, а тому не залишалось нічого іншого, як іти до Семеновича. Сказати, що Кройман зрадив, — це нічого не сказати. Обережний Семенович відчував, що бути поруч із цією колекцією — дуже небезпечно. Ох, як йому було неспокійно на душі, але що поробиш, коли усе на мазі, й з дня на день можна запускати вистраждану схему реалізації антикваріату. З іншого боку, колекція в руках, Забара міцно до неї прив'язаний... Отже, Семенович, подолавши усі свої внутрішні суперечності, таки заховав колекцію в себе. Тим більше, Кройман не був віруючим і бачив перед собою не ікони, а два мільйони доларів США, а якщо пощастить — то може і більше.

Забара ж залишався Забарою за будь-яких умов. Він уже повністю розібрався в схемі, яку розробив Семенович, а також отримав усі необхідні контакти. Тому Віталій знову дивився на Семеновича, як на зайвий рот, що абсолютно безпідставно розкрився на його власний коровай, отриманий таким непростим шляхом. Якби Семенович погодився на невеличкий процент, Віталька ще міг би це стерпіти. Але половину грошей він просто фізично не зміг би віддати, оскільки вважав це величезною несправедливістю. Отже, в Забари з'явилась нова ідея. Він вирішив віддати Семеновича правоохоронцям, але дуже акуратно і без шкоди для всієї операції. Забара домовився зі своїми знайомими з УБОЗУ, що коли Семенович перевозитиме в своєму автомобілі ікони, вони візьмуть його на гарячому. Після цього з'явиться сам Забара і “врятує” нещасного Семеновича. Отже, ікони поїдуть за кордон визначеним маршрутом, але Семенович матиме проблеми і величезний борг за визволення з УБОЗУ. І взагалі, як може в такій ситуації йтися про ікони? Кройман повинен дякувати Забарі за те, що вільно дихає, а не сидить на нарах.

Годі й казати, що тепер уже і чорту надоїло гратися з Віталькою, не те що чекістам. Отримавши інформацію про новий план Забари, вони негайно провели операцію по затриманню Троєкурова, Табачника, Забари і Кроймана. Групи оперативників в один і той самий день і час затримали четвірку та провели обшук в їхніх помешканнях. Необхідно віддати належне правоохоронцям — спрацювали чітко і красиво.

Отака непроста справа мені дісталась. З одного боку, обвинувачені, немов ті павуки у банці, кидаються один одного, а з іншого — міліція, СБУ і прокуратура. Лише я один проти всіх, і сили явно нерівні. Більш того, у слідчих немає жодних проблем з доказовою базою.

Одне добре: адвокатом Кроймана став мій давній товариш Володимир Трохимович Качан. Так склалося, що ми з ним працювали разом спочатку в правоохоронних органах, а потім в адвокатурі. Він завжди умів створювати навколо себе невимушену атмосферу, з ним легко працювалось, а головне — Володимир Трохимович був надійним другом.

Інтереси наших клієнтів співпадали, бо ніхто із них не хотів провести значну частину життя в місцях позбавлення волі. Тому не дивно, що ми з Качаном об'єднали зусилля. Не один день пройшов у роздумах і суперечках щодо лінії захисту та правової позиції у цій нелегкій справі. На жаль, наразі не виникало жодних путніх ідей та цікавих думок.

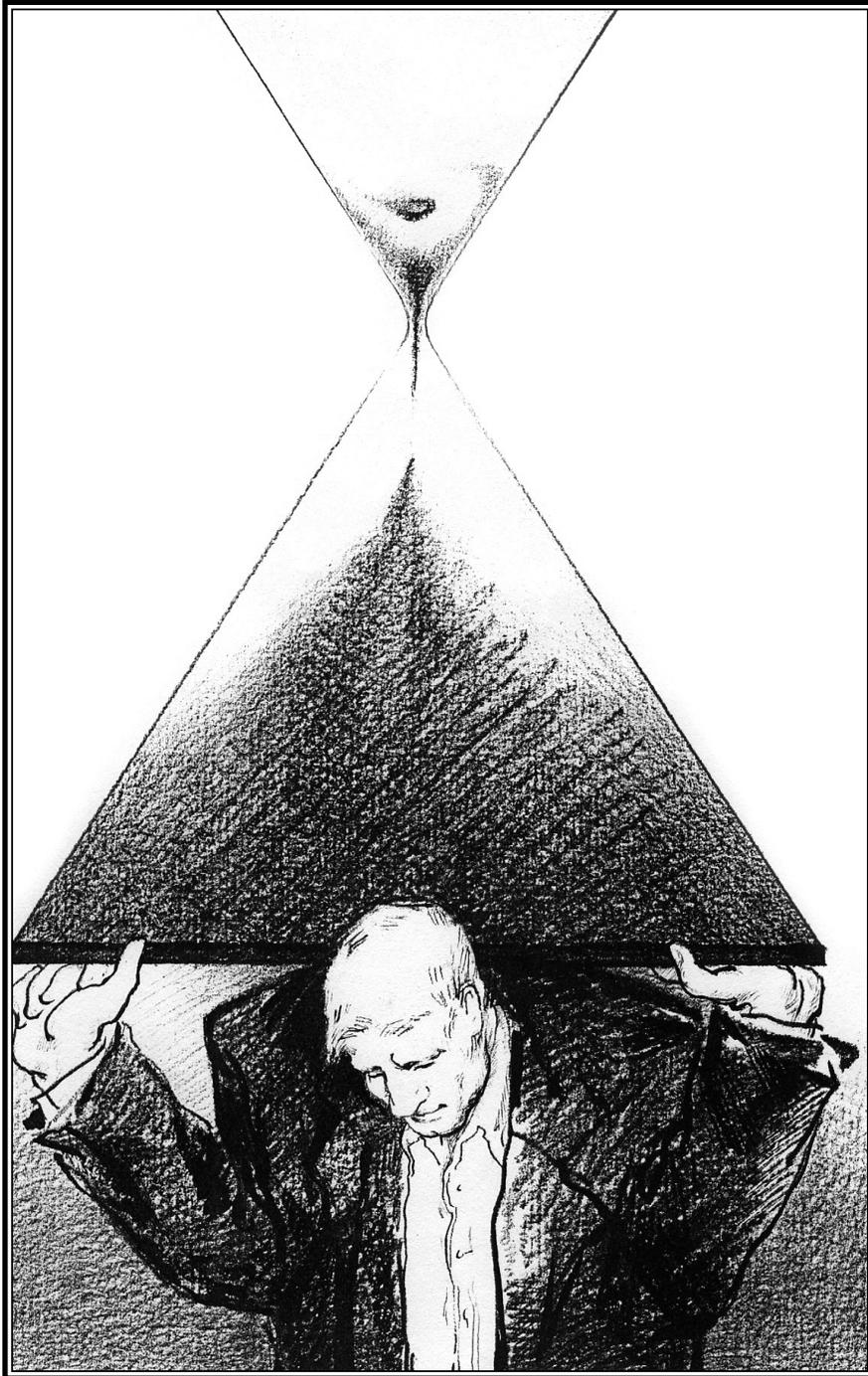
Ранок. Початок робочого дня. Секретар принесла першу чашку кави. Затагуючись сигаретою, я відчував, що десь під серцем народжується паршивий настрій, з яким тепер доведеться ходити цілий день. Так склалося, що на мене звалилось чимало справ, але саме справа Троєкурова ніяк не йшла з голови. Тривожність — це вічний супутник адвоката. Кожного разу ти переживаєш за результат своєї роботи, а яким він буде — сам чорт не вгадає, бо успіх залежить від багатьох причин, починаючи з того, в якому гуморі сьогодні прокинувся суддя, який розглядатиме твою справу.

Качан завалився в крісло і розважав мене свіжими анекдотами. Мені подумалось: може дарма я так переймаюсь справою Троєкурова, адже тут нічого не вдієш, все марно; потрібно сприймати реалії такими, як вони є, і думати, як зменшити строк покарання...

Розкривши своє досє по Троєкурову, я вирішив переглянути, як ті чи інші газети висвітлювали тему викрадення колекції. Раніше для цього не було часу, а тепер і самому стало цікаво, що ж там писали журналісти, і якою інформацією оперували.

Мій мозок автоматично вихопив інформацію про те, що в різних статтях вартість колекції оцінювалась по-різному. Журналісти зверталися до авторитетних експертів з проханням прокоментувати вартість раритетів, а ті казали кожен своє, причому цифри різнились конкретно — від нуля до двох мільйонів доларів США.

- Гм, це вже цікаво, — вихопилось у мене.
- Що там? Щось новеньке? — пожвавішав Качан.
- У мене щойно з'явилась ідея — нанести удар слідству там, де вони його не чекають.
- Дійсно, а чого їм чекати? Їм залишилися суто технічні моменти — оформити папірці та передати справу до суду.
- Еге, а з оформленням все буде не так просто. Дивися, нашим клієнтам пред'явили обвинувачення і написали, що вони викрали ікони та старовинні книги... на яку суму?
- Як на яку суму? Рівно на два мільйони гривень.
- А от і неправильно. Зачитую: “вкрадено майно вартістю приблизно два мільйони гривень”. Тобто, проблема слідства може полягати у слові “приблизно”. Що в нас з цього приводу говорить Конституція? Обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях. Отже, слідство, не знаючи реальної вартості цінностей, наслідують звинувачувати наших клієнтів у розкраданні чужого майна в особливо великих розмірах. А я кажу, що весь цей мотлох, разом узятий, коштує нуль гривень. Хто із нас правий? Не знаю. Бо все, що я кажу, як і те, що вони напишуть в обвинувальному висновку — це припущення. А найвищий закон нашої улюбленої країни вимагає достовірних даних і нікому не дозволяє порушувати конституційні права людини. Це ж не порядок, коли один припускає одне, другий — інше, а від цього залежить, чи буде людина гуляти на волі, чи сидітиме в тюрмі. Будемо наводити порядок.
- А як? Написати скаргу слідчому — так він пред'явить обвинувачення з іншим формулюванням, прибере слово “приблизно”, а решту залишить в старій редакції. І толку від цього?
- Ні, ми звернемося зі скаргою на дії слідчого до суду.
- Такої ж судової практики немає. Кримінально-процесуальний кодекс дозволяє оскаржувати дії слідчого лише до прокурора, за виключенням декількох випадків. Там чорт ногу зломить — позалишали закони радянських часів, коли слідчий був недоторканою особою, тож спробуй поскаржитись на нього до суду...
- Тут, Трохимович, така реальність: наша конституція виписана добре, але для спокійних часів та хороших людей. Нічого не залишається, як адаптувати наш поганенький час до нашої ж доброї конституції.
- В дискусії ми потихеньку доопрацювали цю ідею так, що через деякий час вона вже виглядала переконливо і досить спокусливо. Це вже пізніше з цього приводу відбудуться законодавчі зміни, і навіть Конституційний Суд прийме рішення, яким пояснить правникам, як слід діяти у подібних ситуаціях. Але в той момент ми рухалися навпростець і навпомацки. Не наша була провина, що в правовому полі відбувалось бозна що, і навіть розумник

міг виглядати дурнем. Але ми над цим не замислювались, оскільки нами оволодів дух здорового авантюризму.

Ми з Качаном склали скарги на слідчого, що він, такий-сякий, пред'явив обвинувачення Троєкурову і Кройману, яке суперечить духу і букві Конституції, оскільки обвинувачення ґрунтується на припущеннях. Процесуальний закон передбачає, що скарга розглядається за місцем знаходження органу або посадової особи, дії якої оскаржуються. Отож, ми з Качаном і вирушили до цього суду. Певна надія була, і вона підживлювала нашу рішучість, бо голову цього суду я знав і між нами були нормальні стосунки. Але я не був впевнений, що нам це допоможе. Викрадення раритетів викликало суспільний резонанс, за спинами маячили чекісти, хтозна, як може потім відгукнутися якийсь невірний крок. Суди ж у нас умовно незалежні, а судді — звичайні люди, яким також буває лячно. Але навіть якщо просто вислухають, то в нашій ситуації і це непогано.

Тамара Леонідівна Федорова зустріла нас приязно. Ми трохи поговорили про життя-буття, бо не хотілося з порога псувати людині настрої.

— Та не крутіть, давайте вже прямо. Чого прийшли, що там у вас цього разу? — врешті-решт не витримала вона.

Ми скромно переповіли нашу ідею.

— Давайте відверто: на сьогодні Кримінально-процесуальний кодекс не передбачає оскарження дій слідчого до суду. Так що, вибачайте, але суд вам нічим не зможе допомогти.

— Ми спочатку думали так само, — почав я несміливо, — але тут, Тамара Леонідівна, не все так однозначно. От візьмемо Конституцію. Читаємо і бачимо — хай мені повилазить, але Конституція є вищою за всі закони. Читаємо далі: громадянин має право звернутися до суду на підставі конституційних норм. А це означає, що плювати на всі наші дебільні закони, якщо хтось посміє порушити конституційні права. Далі встановлено, що ніхто не може пред'явити людині обвинувачення, якщо воно ґрунтується на припущеннях — це конституційна гарантія, яка стосується будь-якого громадянина. Ви подивіться нашу скаргу, вона ж ґрунтується виключно на конституційних нормах. Мені здається, що ми на правильному шляху.

— Гм... цікаво, тут є своя логіка, — сказала Федорова, чомусь наморщивши носика.

Я розумів її, адже суддям усі справи, які не схожі на ті, що доводиться вирішувати кожен день, здаються підозрілими і одразу розцінюються як малоперспективні. Мені подобалося в Тамарі Леонідівні те, що вона була розумницею і, на диво, непогано розбиралася в законах. Щоправда, якщо таких ще можна було знайти в інших судах, то сміливих і рішучих суддів ставало все менше і менше. Тамара Леонідівна, якщо вона була впевнена у своєму рішенні, трималась його, не зважаючи на думку “згори” и те-

лефонне право. Тоді це була розкіш, яку не всякий суддя міг собі дозволити.

— Так, хлопці, нічого не обіцяю. Переконаєте — значить так тому і бути, якщо ж ні — вибачайте. В будь-якому випадку моє рішення ґрунтуватиметься виключено на законі. А з вас банка кави, а то вже закінчилася. Бачите, за нашою бідністю навіть не можу вас пригостити, — сухо сказала Федорова і рвучко загасила сигарету, ніби натякаючи, що ми уже вичерпали свій ліміт часу.

Необхідно віддати належне голові суду — вона досить швидко призначила скаргу до судового розгляду. Коли у визначений день ми з Качаном прийшли до суду, біля кабінету Федорової стояли двоє слідчих, які вели нашу кримінальну справу і виносили постанови про притягнення в якості обвинуваченого. Вони були дещо збентежені, адже роль суб'єкта оскарження була для них новою і незрозумілою. До цього часу на них ніколи ніхто не подавав до суду. Слідчі звикли звітувати лише прокурору та своєму начальству; яке ж відношення до процесу розслідування має суд — їм було незрозуміло. З перешіптування слідчих я здогадався, що вони переймаються, чи дійсно обвинувачення було правильно сформульовано та оформлено.

— Навіть якщо і програємо, — подумав я, — користь від цього процесу є очевидною. Може, тепер слідчий замислюватиметься над власними рішеннями та узгоджуватиме свої дії з вимогами закону.

Тут з кабінету вийшла Федорова.

— Так, заходьте до кабінету. Всі зали засідань зайняті, тому будемо розбиратися у мене. Немає заперечень?

Спробуй тут заперечити. Усі мовчки зайшли до кабінету Федорової і кожен примостився там, де зміг знайти собі місце. Від цього процес якось втратив свою формальність і перетворився в звичайну словесну перепалку адвокатів зі слідчими. Оглядна і мовчазна фігура Федорової височіла над цим спором юристів. Вона не встрявала, давала нам випустити пар, тому здавалось, що їй байдуже, про що говориться в кабінеті. Але потрібно було знати Тамару Леонідівну — вона чула та детально аналізувала кожне слово.

— От скажіть, чи залежить від суми вкраденого кваліфікація злочину за відповідними статтями Кримінального кодексу? — моє питання було простим і вгадати відповідь слідчого було нескладно.

Наші шляхи зі слідчим Василем Ревуном уже декілька разів перетинались. Як адвокату, мені доводилося брати участь у деяких його справах. Простий сільський хлопчина, Ревун свого часу закінчив педагогічний інститут, і якось потрапив до міліції, де став слідчим. У цього добросовісного служачки був один недолік: він вважав, що розбирається в кримінальному праві та процесі краще, ніж будь-хто із професійних юристів.

— Звичайно, залежить. Це адвокат і без мене знає, чого питати? — відповів Ревун і саркастично посміхнувся.

Я бачив, що Вася був задоволений своєю відповіддю, бо вважав, що врізав адвокату і підкреслив перед суддею, що той запитує дурниці.

— Тоді скажіть: якщо вартість вкраденого має нульову ціну, то чи буде в такому випадку факт крадіжки? — продовжував я.

— Факт крадіжки буде, але не буде злочину.

— Даю вам коментарі різних спеціалістів з численних газет, і всі вони говорять різне про вартість вкраденого: від нуля до двох мільйонів доларів США. Що ви можете пояснити з цього приводу?

— А чого я повинен пояснювати якісь газети? Там можуть написати усе, що завгодно.

— Це зрозуміло. Але звідкіля ви взяли вартість колекції? Чому в обвинуваченні зазначено не просто два мільйони гривень, а приблизно два мільйони? Чому не одна гривня, або дві гривні — такі цифри мені більше подобаються...

— Адвокату може подобатися, що злочинці гуляють на свободі, а ми поступаємо по закону. Я звернувся до спеціаліста з Києво-Печерської лаври, він оглянув ікони і книги, але не зміг назвати точну вартість, тому дав лише довідку, що весь антикваріат може коштувати приблизно два мільйони гривень. Саме тому в обвинуваченні я був змушений вказати приблизну вартість вкраденого.

— Скажіть, а ви впевнені в тому, що колекція коштує приблизно два мільйони гривень?

— Я ж не спеціаліст, звідкіля мені знати реальну вартість ікон разом з тими книгами? Навіть спеціаліст, який все життя тільки тим і займається, що оцінює старовинні речі, і то не зміг назвати точну ціну.

Федорова спідлоба глянула на слідчого, і щось записала собі на аркуші паперу.

Молодець Вася, — майнуло в голові. Брякнув і не подумав, що це означає. Скоріш за все, Ревун думав, що йому докоряють неправильно складеним обвинуваченням, а тому намагався довести суду, що його вини у цьому немає. Таке годиться, коли виправдовуєшся перед керівництвом, а в суді ці слова звучали інакше. Виходить так, що слідство, не знаючи реальної вартості колекції, звинувачує людину у вчиненні крадіжки в особливо великих розмірах. А раптом там дійсно якась "смішна" ціна...

Тут слідчого перехопив Качан.

— От ви говорили, що завжди поступаєте по закону. Тоді скажіть мені: чи дозволяє Конституція пред'являти особі обвинувачення, яке ґрунтується на припущеннях?

— Це що, екзамен? Я думаю всім зрозуміло, що конституція забороняє

пред'являти обвинувачення, що ґрунтується на припущеннях.

— Цікаво, а що саме є тими припущеннями?

— Ну, наприклад, це те, що я написав у своєму обвинуваченні.

Федорова знову зиркнула на Ревуна, і застрочила олівцем в своїх паперах. Качан аж крякнув. Слідчий сказав лише одну фразу, а ніби явку з повинною написав. Скоріш за все, Вася гадав, що адвокати ставлять під сумнів його знання, а тому поспішив продемонструвати перед судом свою юридичну грамотність. Я бачив, що незворушне обличчя Федорової ожило — цей процес почав її забавляти.

— Я правильно зрозуміла, що ви підтверджуєте доводи скарги адвокатів про неправомірність обвинувачення, оскільки воно ґрунтується на припущеннях? — з напускною холодністю запитала Тамара Леонідівна.

І тут Вася Ревун нарешті почав розуміти значення своїх слів. Він замовчав, шукаючи відповідь. Було видно, що він губиться у власних думках, а гарячий пошук вірної відповіді лише заганяв Васю в глухий кут. Слідчий є сильним і могутнім переважно в своєму кабінеті, де він може навіть стукнути кулаком, домагаючись від когось відповіді. А тут Вася знітився та якось принишк — це було не його поле бою.

— Ну, ви розумієте... Ваша честь, тут як подивитися. Е-е-е... знаєте, у мене була довідка, але експертизу я не робив. Ну, виходить так, що мабуть по цій причині обвинувачення, вимушено... це я так думаю... воно якось ґрунтується на припущеннях.

Інший слідчий виявився хитрішим, нічого конкретного не сказав, але й толкових заперечень суддя від нього не отримала.

Моя промова була короткою.

— Шановний суд! Вирішення питання про точну суму вкраденого є дуже істотним, оскільки від цього залежить, за якою кримінальною нормою буде пред'явлено обвинувачення. Більш того, якщо сума незначна, то це може бути дрібна крадіжка, що передбачено адміністративним кодексом, і не є злочином. З огляду на це, сума вкраденого не може визначатися приблизно, навмання, — потрібно точно знати вартість вкраденого. Саме від цього залежить, яка настає відповідальність, а найголовніше — на цьому ґрунтується рішення про те, який запобіжний засіб можна застосувати до правопорушника на період слідства. Якщо це адміністративна відповідальність, то чому мій клієнт арештований? Я кажу, що вартість вкраденого “нуль”, а слідчий каже “приблизно два мільйони гривень”. В свою чергу, суд не має доказів реальної ціни і не може нас розсудити. Виникає плутанина, сумніви, здогадки, суперечки, а людина в цей час сидить під арештом. І сидить лише тому, що слідчий бере цифри “зі стелі”, які потім перетворюються на тяжкий злочин, а формула тяжкого злочину дозволяє арештувати і безневинне ягня. Отже, ми бачимо, як обвинувачення, обґрунтоване припущеннями,

спотворює істину, викривляє її, веде до помилки та істотно впливає на долю людини. Щоб уникнути такої ситуації, законодавець виписав конституційну норму про те, що обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях. Хотів би звернути увагу, що це не просто застереження — це припис, який піднесено на найвищі щаблі законодавства; це конституційна гарантія від несправедливого обвинувачення, яка має буде захищена державою, в тому числі й судом. Виходячи з конституційних норм, прошу постанову слідчого про притягнення в якості обвинуваченого визнати такою, що є неправомірною з моменту її винесення.

Федорова, вислухавши усіх учасників процесу, попросила вийти і почекати в коридорі, доки вона не прийме рішення. Приблизно за годину Тамара Леонідівна оголосила постанову суду про задоволення скарг адвокатів та визнала обвинувачення неправомірним.

Наша перемога здавалася настільки переконливою, що ніхто із слідчих рішення суду не оскаржував, і воно набрало чинності. Але особливої радості не було. За великим рахунком, для нас рішення суду нічого не змінило: нового обвинувачення слідчі не пред'являли, клієнти сиділи в СІЗО, а слідство навіть не думало звільнити їх з-під варті...

Втім, якщо розглянути цю ситуацію більш прискіпливо, можна знайти і спірні моменти. Забігаючи наперед, мушу сказати, що десь через чотири роки Конституційний Суд прийняв рішення, яким роз'яснив, що в період досудового слідства обвинувачення не може бути оскаржене в суді. Хай пробачить мені Високий Суд, але погодитись я з ним не можу, бо Конституція, яку він взявся тлумачити, чітко встановлювала протилежне. Але судді КСУ уособлювали владу, а влада вимагала, аби слідство ніхто не чіпав, бо воно бореться зі злочинністю, а тому завжди є правим. Хто читав це роз'яснення Конституційного Суду, той мене зрозуміє. Як на мене, до того рішення потрібне не одне додаткове роз'яснення, щоб зрозуміти, чому вони вирішили саме так, і що хотіли цим сказати.

Отримавши рішення з підписом Федорової та печаткою суду, ми з Качаном розсудили, що нікого цим рішенням не налякаємо, але нерви слідству попусємо. Виждавши певний час, я поїхав до прокуратури Київської області, бо саме вона здійснювала нагляд за слідством по нашій справі.

В самому кінці бульвару Лесі Українки є старий особняк, схожий на колишній купецький або казенний дім, в якому відчувається якась міщанська пихатість. Викрашений в брудний вишневий колір з білими пілястрами, він чомусь не викликав симпатій та не милував око. Моє враження від будинку могло бути помилковим, оскільки від обласної прокуратури я нічого доброго не очікував.

При вході стояв міліціонер, який одразу кинувся як той шуліка: хто такий, до кого йдете, чому не в прийомні дні? Моє посвідчення адвоката, ар-

гументи про права сторони захисту і таке інше, не справили на вартового жодного враження. До приміщення прокуратури мене не впустили і погнали геть, як прибудного собаку. Було страшенно прикро; одразу згадалися старі часи, коли можна було вільно пройти до будь-якого міністерства, не те, що до прокуратури. Нові часи, нові правила. Найменше керівництво відгороджується від народу міліцією — не пройти, не пробитися, не проповзти по-пластунськи...

Покрутившись біля обласної прокуратури, я вдруге пішов до клятого казенного дому. І знову навперейми кинувся вартовий. Я насупився і буркнув, що йду до відділу кадрів. Міліціонер не впізнав недавнього відвідувача, а сказане, мабуть, переконало його, що перед ним не скаржник, який збирається тріпати нерви поважному керівництву обласної прокуратури. Відділ кадрів знаходився на другому поверсі, а на третьому був кабінет заступника прокурора області по слідству. Я знав, чого рвався до того кабінету — там працював мій однокурсник Льоня Греков. Саме він давав санкцію на арешт Троскурова, тому я і взяв, що Греков височенько сидить у прокурорській структурі. Ми давно не бачилися, тому я не міг вгадати його реакцію. Я міг відшукати його телефон і попередньо домовитися про зустріч, але не став цього робити. У цих хлопців, коли їм не хочеться когось бачити, завжди якась страшна морока, якісь постійні проблеми із вільним часом, що унеможлиблює зустріч. Тому я вирішив нагрятися зненацька — якщо не вижене за перші п'ять хвилин, то можна сподіватися на краще.

Я постукав у двері, відчинив їх та обвів поглядом кабінет: за столом сидів сивочолий Льоня і, на моє щастя, більше нікого не було. Я хутко зайшов до кабінету і, розкинувши руки, кинувся обіймати отетерілого Льоню.

— Привіт, друже! Молодець, що тут скажеш! Молодець, таке крісло зайняв, кабінетик гарний, широкий, ремонт хороший зроблений. Зразу видно, що начальник, — радісно шумів я, не даючи Грекову слова сказати.

Той, звичайно, мене впізнав, але було видно, що нічого не второпав. На мені був гарний і дорогий костюм, краватка, що пасувала до сорочки, начищені до блиску туфлі. Тобто, вигляд у мене був переконливий. Допитливий погляд Льоні я для себе розшифрував так: цього Петра наші буремні роки могло винести куди завгодно, на будь-який рівень, тож краще виявити ввічливість та дружелюбність, а там розберуть, що до чого...

— Здоров, Петро. Якими вітрами занесло до нас? Ти так зненацька, хоча б попередив, подзвонив чи що...

— Та ладно, яка там різниця! Головне, що ти на місці й мене не збираєшся виганяти.

— Петро, чує моє серце, що ти прийшов неспроста. Давай, розкажуй для чого я тобі потрібен.

— А ти, Льоня, щось рано посивів. Для наших років ще ранувато.

— Та хіба ти не знаєш цю чортову роботу? Тут не тільки посивієш, але й посинієш. А ти де? Ким працюєш?

— Та я все, якось... ну, по-різному...

— А точніше?

— Ой, Льоня, після університету куди нас, юристів, тільки не кидає доля. А ти молодець, достойно представляєш наш курс. Вибився в начальство, керуєш. Як воно тобі — а ну розкажуй.

— Ладно, кажи, що за питання пригнало тебе до нашої контори?

— Льоня, ти справу про ікони знаєш?

— Ого, я-то цю справу не знаю?! Навіть і не проси. Навіть не хочу чути, що ти від мене хочеш. По цій справі нічим не допоможе!

— Та почекай. Льоня, а хто сказав, що я буду щось просити?

— А ти яке відношення маєш до цієї справи? Ти що, адвокат?

— Попав у десятку. Я адвокат одного з них, захищаю горезвісного Троєкурова.

— Все, хана. Зараз почнеться. Знаю я цих адвокатів — бачу їх краще за рентген. Можеш навіть рота не відкривати. У вас усі невинуваті, а слідчий чинить свавілля та беззаконня. Можеш писати, що хочеш — все-рівно отримаєш від мене відписку.

— Льоня, та не збираюсь я нічого просити. Я прийшов до тебе... ну, скажімо, офіційно запитати у заступника прокурора області...

— Що запитати?

— Чи може за нашим законодавством бути таке, щоб свідка арештували і відправили під варту в СІЗО № 13?

— Петро, що ти мелеш? По-перше, свідок не може знаходитися під вартою. По-друге, твій Троєкуров хіба свідок? Ти ж знаєш, що він обвинувачений. Більш того, його обвинувачено цілком обґрунтовано і законно.

— Льоня, я також добре знаю закони, а тому в курсі, що свідок не може сидіти у тюрмі. А щодо законності обвинувачення, то я навіть не хочу сперечатись. Краще почитай ось це судове рішення.

Я витягнув із портфеля судове рішення і віддав Грекову. Льоня засопів і уважно вчитувався в папірець. На прокурорському столі широко розкинувся канцелярський набір із зеленого малахіту вартістю в тисячу доларів, під Грековим скрипіло добротне шкіряне крісло закордонного виробництва. Поки Льоня читав рішення судді, за його спиною на мене витріщалась персона президента Кучми з п'яною поволокою та підозрою в очах. Здавалося, що ось-ось прозвучить його грізний голос, який питає, хто це насмілився відривати його чиновника від важливих справ...

— От скажи, що ти мені дав? Подумаєш, суд визнав обвинувачення незаконним! Ну і що з того? Ми його зробимо законним. Підправимо обвину-

вачення, швиденько проведемо експертизу, встановимо чітко ціну та пред'явимо нове обвинувачення, — скептично заявив Греков і глянув прямо мені в очі, очікуючи моєї реакції.

— Все правильно. Але ти знаєш, і я знаю, що така експертиза робиться не менше двох місяців. Весь цей період у тебе під вартою будуть сидіти свідки. Я бачив за своє життя всякі порушення закону, але щоб у нас в тюрмі сиділи свідки — це щось нове. Хочеш-не хочеш, але якщо немає обвинувачення, то немає й обвинувачених. І тоді розкажи мені, на якій підставі у тебе в СІЗО № 13 сидять особи, які за своїм процесуальним статусом є свідками? Ти ж як прокурор зобов'язаний усунути будь-які порушення закону, а сам твориш беззаконня.

— Ладно, заспокойся. Мені ще не доводилось такого бачити, що обвинувачені є, а самого обвинувачення немає. Господи, ці суди таке наприймають, а ти сиди і думай. От скажи, що його робити?

— Льоня, я сам прийшов до тебе, щоб знати, що ти будеш робити. Факт відбувся. Постанова про притягнення в якості обвинуваченого визнана неправомірною з моменту її винесення, отже люди уже півтора місяці сидять незаконно. Це факт, Льоня! От ти і скажи, що робити. Невже доведеться писати на тебе всілякі скарги?..

— Знайшов кого лякати скаргами. Ти пиши скільки тобі влізе — нам оці скарги, як банний лист, — відповів Греков роздратовано.

Було видно, що в його голові відбувається якась титанічна робота. Він виглядав напруженим, що було зрозуміло: для прокурора більш звично арештовувати людей, аніж випускати їх на свободу.

— Так, почекай хвилину. Цим злодюгам залишилося сидіти ще 15 діб. Давай, Петро, погодимо такий варіант. Ти зі своїми колегами не піднімаєш шуму, а я не продовжую строк тримання під вартою. Через 15 діб всі четверо вийдуть на волю, а там побачимо, що з ними робити.

Пропозиція Грекова була може й не зовсім законною, але дуже привабливою. Хлопці через два тижні вийдуть на волю, а заради цього можна було не звертати уваги на правові недоречності. Греков дотримав свого слова. Звичайно, він зробив це не тому, що був добряком, моїм товаришем, або свято дотримувався принципів законності. Він просто не хотів брати на себе відповідальність за утримання людей в тюрмі без всякого обвинувачення, а пред'явити нове обвинувачення без експертизи не міг. Отож, наш із Качаном авантюризм справдив очікування: четверо цінителів старовини вийшли із тюрми. Але основна битва була ще попереду. Кримінальну справу ніхто не закрит, моєму клієнту загрожував суд, а це означало реальну можливість втратити свободу років на п'ять.

Ми сиділи з Качаном в ресторані “Майямі”, що на Великій Васильківській. Я потягував пиво, Качан насолоджувався кавою. Через вікно було

видно, як вулицею мчить хурделиця і закидає все навкруги снігом. Не було схоже на те, що за календарем уже прийшла весна. Ми з Трохимовичем, балакаючи про що завгодно, мимоволі поверталися до справи з іконами. Потрібно було щось вигадати, потрібен був якийсь вихід.

От клята наша адвокатська доля: хтось украв, а ти повинен зробити з нього людину, чеснішу за Папу Римського. Головне, що всі знають, хто вкрав і що, а ти маєш довести, що крадіжки не було. О! А це ідея. Крадіжки не було. Ні, все відбувалось так, як розписують слідчі, але крадіжки в розумінні Кримінального кодексу не було, тому що вартість викраденого нульова.

— Трохимович, а ти уяви, що ікони та книги не мають ціни, у них нульова вартість. Що в цій ситуації має зробити слідство?

— Закрити кримінальну справу. Але з яких пір такі старовинні речі нічого не коштують?

— Та ні, речі безцінні, — інтригував я Качана.

— Ну чого тоді голову морочиш? Я думаю, в нашій ситуації потрібно працювати в напрямку зменшення покарання. Для нас за щастя буде, якщо суд дасть невеликий строк відсидки. На даний момент все очевидно і зрозуміло. Троєкуров, Забара і Табачник викрали антикварні штучки — це доказано слідством, як там ми не надували щоки. Скажу відверто: цим пришелепуватим світить конкретно. А от мій клієнт має всі шанси викрутитися. Він міг і не знати, що ікони та книжки крадені.

— Почекай, Трохимович. Ми ж з тобою доводили у суді, що весь антикваріат не має точної ціни. Я тут подумав: заперечувати відомі та очевидні обставини — виглядати ідіотом. А от яка реальна вартість раритетів — до сьогоднішнього дня ніхто не знає, тож на цьому можна зіграти і виграти всю справу.

— Ну сьогодні не знають, а завтра знатимуть. Що з того? Ми отут сидимо, а хтось вже пише розцінки на кожен предмет.

— Хай пишуть. Я по своїх каналах вийшов на Міністерство культури. Один із спеціалістів сказав мені, що реально можна визначити лише культурну цінність, а от грошову вартість визначити складно. Це не такий уже простий процес...

— Простий чи непростий це процес, але колись він завершиться. Навіть якщо візьмуть ціни “зі стелі”, для суду це буде конкретна ціна. От матиме слідчий такий собі папірець під назвою “експертиза”. Що ти зробиш, чим заперечиш? Ми ж не спеціалісти. Ну, попросимо провести іншу експертизу, але для такого клопотання потрібні підстави. В нас нічого немає...

— Стоп. Я найкращий експерт. Закладаймося на пляшку коньяку, що всі ці речі коштують нуль гривень?

— Угу. Коштують нуль, тільки потрібно уточнити, скільки ще нулів стоїть після двійки.

— Так от, в молоді роки мені довелося попрацювати слідчим у Чорнобильській зоні. Як представнику правоохоронних органів мені було відомо про таємну постанову тодішнього уряду: все майно, яке перебувало на цій території в момент аварії на Чорнобильській АЕС, має нульову вартість. І це правильно, бо все воно було забруднене небезпечними для життя радіоактивними речовинами. Таке майно не може бути в обігу, а значить не має ціни. Так само і з нашими раритетами: реально вони можуть коштувати два мільйони гривень чи більше, але формально їхня ціна зведена до нуля. Радіоактивні речі, загроза для людського здоров'я, виведення з обігу, позбавлення вартості... Отака у нас вимальовується правова позиція.

— Непогано! Навіть чудово. Якщо вкрасти нуль, то це нуль, а за нуль кримінальна відповідальність не наступає! — вдоволено підсумував Качан, енергійно потираючи руки.

Тепер основним завданням для нас було знайти постанову уряду. Адже в ті роки все, що стосувалося Чорнобильської трагедії, було засекречено. Може, й про саму аварію ми не дізнались — засекретили б, — але клята радіація дісталася Європи, і там піднявся гвалт. В наш час утаємниченість була там, де крутилися великі гроші, а з усім іншим стало легше. Через знайомих мені вдалося отримати в архіві Кабінету Міністрів папірець з червоним штампом “розсекречено”. А далі... Що далі? Кримінальну справу закрили, ікони та старовинні книги, мабуть, зникли десь у нетрях розгалуженої правоохоронної системи. Ні, неправильно. Скажу точніше: особисто я нічого не чув про подальшу долю цих старовинних речей.

А якщо ще точніше: все було трішки не так. Звичайно, потрібний документ знайшов я, ідея у мене була гарна, правова позиція переконлива. Але не менш переконливими були хлопці з фірми, в якій працював Троєкуров. Вони ж крутилися з непоганими грошима між державних мужів, тож змогли донести наші аргументи до Генеральної прокуратури; та, в свою чергу — гримнула на обласну; тому наш скромний адвокатський голос був одразу почутий, а кримінальна справа закрита. І хто зіграв у цьому головну та вирішальну роль — уже не дізнатися. Недарма кажуть, що у перемоги батьків вистачає, лише поразка завжди ходить сиротою.

**Березень 2004 року
“Доля адвокатська”**

Мій чорний джип на шаленій швидкості виїхав з Києва в напрямку містечка Обухів. Я поспішав; хоча, якщо чесно, мені взагалі подобається їздити так, аби на повну використовувати можливості свого авто. В Обухові заарештували адвоката — принаймні, мені так переказали. Новина гаряча, подія нестандартна, тому і поспішаю. Я представник Спілки адвокатів України, а тому допомога колезі є моїм громадським обов'язком і цеховим інтересом. Звістка про те, що адвоката заарештували, докотилася до нас із Обухова через пересічного таксиста. Мій колега, запізнюючись на судові засідання, винайняв таксі, щоб швидко дістатися обухівського суду. Дорогою домовились, що водій почекає, доки справа закінчиться, і відвезе адвоката назад до столиці. Оскільки адвокат розплатився лише частково, водій таксі смиренно чекав заможного пасажира. Адже, чим більше минало часу — тим більшу суму він мав отримати. Таксист байдикував, збігали години, “капали” грошенята... Час від часу таксист поглядав на двері приміщення суду, аби клієнт хутко не зник. Таксисти, досвідчені хлопці, добре знають, що клієнти — народ непередбачуваний; хтозна, що вони там собі думають. Коли ж водій побачив, як адвоката в наручниках виводять двоє рослих міліціонерів, то швидко зметував, що він може втратити не лише клієнта, але й уже відпрацьований заробіток. Загартований у боях на ниві пасажирських перевезень чолов'яга не міг дозволити собі так пошитися в дурні. Отже, таксист повідомив про те, що трапилось, свого диспетчера, а той уже відшукав наші телефони. Отак пересічні свідомі громадяни забили на сполох — рятуйте свого адвоката від правового свавілля.

Дорогою я розмірковував над тим, що всі адвокати є абсолютно різними як за досвідом, професійним рівнем, так і за особистими якостями, моральністю та переконаннями. Але мені здається, що кожен із нас у будь-якому випадку є особистістю. Поясню: не всякий юрист зможе працювати адвокатом, а ще складніше досягти успіху в цій професії, завоювати авторитет і право на отримання достойних гонорарів. Прокурор, слідчий або суддя можуть компенсувати відсутність юридичних знань наявною у них владою. Гупне кулаком по столу — а я так вважаю, якщо не подобається, можеш скаржитися. І все. А що адвокат? Владних повноважень у нього немає. Як він може перемогти? Лише кращим знанням закону, досвідом, словом та ще деякими способами, які відомі лише нам і чортякам. У нас завжди багато ворогів. Професія змушує протистояти міліції, службі безпеки, прокуратурі... Але в кожній із цих структур у нас так само багато друзів. Ось такі парадокси нашої професії. Чи не через них постраждав сьогодні мій колега?..

Ось вже й Обухів. Містечко, з усіх боків оточене лісом, розкинулось на мальовничих пагорбах. Усюди по місту — мозаїка радянської епохи з незначними вкрапленнями нашого часу. Вузька центральна вулиця, що розрізає містечко навпіл, змушує то підніматися вгору, то знов спускатись вниз. Мій автомобіль подолав черговий підйом, і зліва від центральної площі я побачив двоповерхову будівлю суду, до якої по-братськи прихилився районний відділок міліції — зручно влаштувались, нічого не скажеш.

Коли я заскочив до суду, в просторому квадратному фойє вже стовбичили двоє міліціонерів, а між ними метушився Сашко Гаркавий. Це мій однокурсник, друзяка. Промайнула думка: чи не він часом той адвокат, якого затримали? Сашко був невеличкого зросту, щупленький і зовнішньо аж ніяк не тягнув на солідного адвоката. Але цей розумник із впертою вдачею дійсно був хорошим адвокатом. За спиною у нього вже була робота столичним суддею, а тому досвід судових баталій він пригоршнями черпав у власних колишніх процесах. Сашка можна було назвати інтелігентом як за духом, так і за його ставленням до людей. Він був напрочуд зваженою, коректною та освіченою людиною. Неймовірно, щоб Сашко міг неадекватно повестися під час судового засідання, а тим більше — виявити неповагу до суду. Досвідчені адвокати добре знають ціну щонайменшому прояву такої неповаги. Судді вважають, що вони особливі — не такі, як всі інші громадяни, — а тому приймають близько до серця все, що, на їхню думку, зачіпає честь і гідність суду. Хтось із них може зробити зауваження, хтось розгнівається і підвищить голос, а хтось і оком не кліпне. Адвокат же в будь-якому випадку заплатить програною справою і втратою клієнта. Погодьтеся, це завелика ціна, аби дозволяти собі розкіш не контролювати власні емоції.

Тим часом Гаркавий гаряче розмовляв з кимось по мобільному телефону. Міліціонери стояли поруч і переминались з ноги на ногу — було видно, що правоохоронці почуваються ніяково, адже нечасто їм доводиться водити під конвоєм адвоката.

Побачивши мене, Сашко кинувся назустріч, і ми щиро обійнялися.

— Що трапилося?

— Ти знаєш, якась дурниця — зрозуміти майже неможливо. Захищаю сьогодні одного посадовця по приватному обвинуваченню. Справа проста. Ну, приватне обвинувачення — сам розумієш, чого я тобі розповідатиму. Справа надумана, все в ній притягнуто за вуха. Є лише один нюанс — справа ускладнена державницькою фігурою мого клієнта.

— Ага, наші клієнти усі поголовно невинуваті, а тим паче — державні службовці...

— Ну чого ти сіпаєшся?! Клянусь. Щоб мене скажена собака вкусила — справа не варта дірки від бублика. Так от, що там собі в голові намалював суддя Сивкович, я не знаю. Але за столом наче сидів не суддя, а прокурор.

Я і так, і сяк — нічого не виходить. Суддя на мене аж шипить, а до скаржника лише посміхається. Навіть не приховує свої симпатії, гад! Бачу, що справа валиться. Я ж одразу клопотання про виклик свідків, про приєднання доказів і таке інше. Суддя відмовляє. Б'юся, немов риба об лід, а все марно. Гад! Який у нього інтерес у цій справі — не вгадаєш, але обвинувальний ухил сто-відсотковий.

— І ти йому заяву про відвід?

— Точно! Зробив заяву, послався на упередженість. Жодної реакції, лише процідив, що суд вирішить долю моєї заяви пізніше. Просто фігня, це ж в ніякі процесуальні ворота не лізе. Встаю знову, заявляю клопотання про відкладення справи до вирішення моєї заяви про відвід. Мабуть, я його таки допік, бо ні сіло-ні впало він оголошує перерву. І аж криком кричить — секретар, запросіть міліцію для наведення порядку в залі суду. Я нічого не второпав, навіть гадки не мав, що це якимось мене стосується. Сидимо в залі, чекаємо, я продивляюсь свої папери — готуюсь до чергових несподіванок. Відволікся на хвилину, аж тут у залі з'являється гурт міліціонерів. Кіно та й годі. Суддя вказує пальцем на мене і каже: а ну, заберіть он того порушника. Я ще інстинктивно обернувся — де ж той порушник? А крім мене нікого немає...

— Взяли тебе за комірець, і за ґрати...

— Дуже смішно. Люди в погонах виявилися хоч не набагато, але розумнішими, ніж суддя. Кажуть йому — давайте якийсь документ, а просто так забрати не можемо. Суддя скривився. Мабуть, думав, що міліція може будь-кому скрутити руки на раз так. Я ж зиркаю: то на суддю, то на хлопців. А цей гад, як гаркне до секретаря: а ну, складай протокол затримання! Бідна дівчинка — вона ж навіть на праві не розуміється. Звідкіля їй знати, хто може складати той протокол? Взяла і написала, що надиктував старший.

— Ні фіга собі! Та це ж не протокол, а якась маячня.

— Отож. Здіймаю гвалт про порушення священних прав адвоката, людини і громадянина. Кажу їм: схаменіться, доки не пізно; що ж ви робите? Ага, цілий день ніхто не слухав, а тут почують... Ну, два бугая кидаються на мене з наручниками, я ховаю руки, випадково чіпляю мікрофон, мікрофон падає...

— Сашко, тобі точно впаяють ще й умисне пошкодження державного майна і хуліганство.

— В цій ситуації все може бути. Так от, волаю до міліціонерів: перестаньте, люди добрі, перед вами ж адвокат, колишній суддя, я без наручників піду до тої міліції — не ганьбіть. Тут вже двері відчинилися, народ почав збиратися на шум... Знаєш, а я полюбив міліцію. Вони якісь більш людяні, ніж той суддя. Хлопці поставилися до мого прохання з розумінням, усі

заспокоїлись і пішли ми до райвідділу. Там мене протримали три години і привели назад для розгляду вже моєї адміністративної справи. Ось так, бачиш — із справ не вилажу.

— А як там в міліції?

— В міліції, як в міліції. Права не покачаєш. Їм дали команду тримати, вони і тримають. Добре, хоч ввічливо пояснили: не переживай, суд з усім розбереться.

Тут Сашко потягнув мене за рукав і зашепотів на вухо: “Он бачиш того мужичка, бачиш? Ну, він щойно вийшов із канцелярії — отой, що в сірому піджаку. Це наш славнозвісний суддя Сивкович...”.

Повз нас дибала насуплена худюща істота з довгим носом, впалими щоками та пронизливим поглядом. Таке враження, що у цього небораки правосуддя висмоктало все здоров'я. Обличчя, конституція тіла, рухи — усе видавало людину з підвищеною від природи нервозністю. Мужичок спідлоба зиркав навколо і насторожено просувався територією суду так, наче перебував у ворожому таборі. Його увагу на мить привернув мій дорогий костюмі, він підвів очі й ми зустрілися поглядами. Обпік, вражина, і пішов собі далі. Було вже очевидно, що я йому не сподобався.

Нам не звикати; адвокатів узагалі не дуже полюбляють в нашій країні. Брехати не буду — інколи ми самі в цьому винні. Але сьогодні Сашко не порушив жодної етичної норми поведінки, жодного писаного чи неписаного правила. Тим не менш, Феміда вульгарно і привселюдно дала ляпаса моєму колезі. Тому, звичайно, мої симпатії були повністю на його боці.

“Суд”. Який тільки зміст не вкладають в це слово... Кажуть, наприклад: суд прийняв рішення, суд виніс вирок. І вже хочеться вірити, що це було не банальне рішення, а матеріалізація духу закону, справедливості, священних прав і свобод людини. Вірте! Ми ж, пересічні трудяги на ниві правосуддя, знаємо, що рішення приймає суддя, тобто жива людина, зі своїми особистими чеснотами і недоліками. А з цього все і починається, адже світ правосуддя складається з різноманітного та строкатого люду. І тут уже як кому пощастить.

Це сьогодні посада судді стала престижною і навіть в деяких випадках — прибутковою. Заможні прохачі штовхалися в коридорах судової влади, аж доки мимоволі не підняли ціну на пошарпане крісло судді. Спокусливий аромат грошей одурманює непомітно; заманює та зваблює, немов молода повія своєю аморальною безсоромністю. Охочих віддатися солодкому дурману вистачає, а місце судді — не найгірший варіант. Для того, щоб жити пристойно, інколи доводиться втрачати пристойність.

А я ще пам'ятаю часи, коли в судді ніхто не хотів йти. Робота важка та невдячна, адже як не крути, але одна із сторін завжди буде невдоволена судовим рішенням. А це означає скарги, прокльони... Суддям тоді платили

мізерні грошенята, до того ж невчасно. Паперів, конвертів, ручок — нічого не було в судах. Тому на роботу до суду брали усіх бажаючих, аби лише мали диплом про вищу юридичну освіту. Можна було лише гадати, в яку з цих двох епох суддя-дивак Сивкович потрапив до суду.

— Сашко, а вже відомо, хто буде розглядати твою адміністративну справу?

— Суддя Ковальчук.

— Ковальчук? Щось знайоме...

— Тихо. Обернися...

Озирнувшись, я побачив перед собою обшарпані двері кабінету. Якщо вірити табличці, що на них висіла, саме тут працював мій давній товариш і однокурсник Юрка Ковальчук. Це ж треба — доля звела трьох однокурсників в одній справі, але в різних іпостасях.

Юрко був унікалом, він ще в студентські роки вирізнявся між нами. Хлопчина завжди жив у своєму внутрішньому світі, сторонився радянської дійсності; не любив комуністів, але був комуністом; не хотів бути суддею, але ним став. Як Юрко потрапив у судді — одному богу відомо, але подекували, що суддею він був хорошим. Щоправда, був у нього один “недолік” — дуже шанував українську мову. В місцевості, де російська мова лунала на кожному кроці, його лінгвістичні вподобання мали дещо дивні прояви, які не всім були до душі. Бувало, приведе міліція дрібного хулігана до Ковальчука. Але ж той навіть буденні справи прискіпливо розглядає: все вичитає, розпитає, а потім демонстративно з хвилину дивиться на стелю, ніби думає. Оголосить вердикт: суд застосовує адміністративний арешт на строк в десять діб. І дивиться на сердешного. Після бурхливої п’янки і гарячого спілкування з міліцією, в того починається збій в системі мислення. Порушник громадського спокою намагається усвідомити нову реальність і запитує на свою біду в Ковальчука: “А что такое десять діб?”. А Юрко негайно відповідає: “А це значить, дорогенький, що суд дає вам п’ятнадцять суток!”. Так просвіщав Ковальчук народні маси, усе роблячи для того, щоб пересічний громадянин шанував українську мову і відчував різницю між українським словом “доба” і російським “сутки”. Ось такий був наш Ковальчук, і що могло йому стукнути під час розгляду нашої справи — сам чорт не здогадається.

Ми з Сашком гуляли по фойє в супроводі “охорони”.

— Сашко, давай я буду твоїм адвокатом у цій адміністративній справі. Я прихопив ордер, копію свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю, так що всі формальності з мого боку виконані. Ти ж знаєш, що гуртом добре й батька бити. А поки є час, я схожу до керівництва суду.

— Я тільки “за”, — радо відповів Сашко. Він вже не був наодинці зі своїм лихом, а тому заспокоївся, і на обличчі його читалась величезна вдячність.

В принципі, можна було нікуди і не ходити. Але провінційний суд вже гудів, немов вулик. Всі вже знали, що Сивкович затримав адвоката, і ця новина, обростаючи різноманітними деталями, перекочувалася з кабінету в кабінет. Тому потрібно було продемонструвати, що адвокатська громадськість збентежена, а її представник (тобто я) обурений свавіллям і вже готовий порвати свій дорогий костюм за честь адвокатури. Хай розуміють, що своїх ми не здаємо!

Голови суду не було на місці, а виконуючий обов'язки виявився напрочуд милою людиною. Нічим не виказавши свого особистого ставлення до справи адвоката Гаркавого, він — мирно та з повагою до відомої громадської організації — пояснив, що розгляд справи доручили досвідченому судді, який в усьому розбереться. Я залишав його кабінет гордим за нашу Спілку, але зі стійким відчуттям туманності наших із Сашком перспектив.

Як виявилось пізніше, Феміда вже давно придивлялась до Сивковича, який дратував її своєю незвичністю. Як на юриста, він необачливо довірявся закону, довірявся сліпо та простодушно. Впертий Сивкович на кожному кроці доводив, що коли вже в самій Конституції написано, що суддя є незалежним і підпорядковується лише закону — так воно має бути і в житті. Бувало не раз за чаркою Сивкович казав: “Сам Понтій Пілат, при всій симпатії та бажанні зберегти життя своєму підсудному, був змушений засудити до смертної кари божественного Ісуса! А чому? Бо того вимагав Закон!”. На цьому слові Сивкович здіймав свій довгий вказівний перст високо над головою, ніби погрожував комусь мечем, а потім тихо додавав: “То що тоді можна казати про простих смертних?!..”.

Втім, керівництво суду запросто прощало йому навіть Понтія Пілата; керівництво довго може терпіти всілякі дурниці, бо закон складна штука, тлумачити його можна по-всякому, не кожному вдається правильно розібратися, та й помилки бувають у всіх. Проте Сивкович погорів на Карлі Марксі. Точніше, — забув його вчення. Бородатий філософ казав: “Не можна жити у суспільстві та бути вільним від нього”.

Жити з начальством і бути вільним від нього було неможливо навіть при комунізмі. Голова суду, мало того, що була жінкою, в якій найкращі роки лишилися позаду, так ще й мала характер Цербера, любила то вкусити, то гавкнути. Суд був її територією, тому вона часто намотувала нерви Сивковича на свою сильну руку, однак той відбрикувався як міг і боровся за свою незалежність в кожному прийнятому рішенні. Але сьогодні йому не пощастило, адже він сам дав привід вчепитися собі в горло. Всі хотіли його крові — і керівництво, і громадськість в моїй особі. Сивкович не міг врятуватися, адже він забув, що потрібно бути або великим розумником, або тихим підлеглим. Тільки слухняний дурень може пересидіти усіх геніїв і вийти на пенсію зі всіма почестями.

Нарешті нам оголосили, коли і де слухатиметься наша справа. Ми з Сашком та міліціонерами дружньо піднялися на другий поверх, зайшли до зали, де розсілися і стали чекати суддю. Сашко нервував. Він став мовчазним та зосередженим. Його інтелігентне обличчя було блідим, а тонкі пальці підстрибували на столі, немов він грав на піаніно. Бідолаха переживав не тільки за своє недавнє приниження, але й за майбутній результат розгляду справи. На перший погляд, адміністративна справа є дрібничкою; таким собі опудалом, яке держава використовує, аби налякати неслухняних громадян. Але стаття за неповагу до суду передбачала відповідальність до 15 днів адміністративного арешту. Кому доводилось ночувати в нашій міліції — той знає, що це таке. А хто не знає — тому ще страшніше...

Ми з Сашком знали ще й іншу правду життя: суддя завжди солідарний з іншим суддею, якщо йдеться про цехову честь або репутацію. Той самий Ковальчук плюне на те, що ми однокурсники, на обставини, на закон — і вліпить Сашкові пару днів, щоб інші поважали суддю і було непринадно хвалитися. Чужа душа — темрява. Звідкіля нам знати: а може Ковальчук дружить з Сивковичем, може вони колеги по нерівній боротьбі з головою суду та бозна що ще? Напруження зростало, в голову лізли погані думки. Найгірше те, що ми з Сашком забагато знали. Наприклад, згідно з нашим законодавством, яке б рішення суддя не прийняв у адміністративній справі, воно не підлягає оскарженню. От Ковальчуку щось заклінить в голові, візьме і влупить Сашкові пару днів адміністративного арешту. Комусь з того, як з гуся вода, але адвокату мести вулицю разом з п'яничками?!.. Ні, Сашко цього не переживе. Та й міліція не відмовить собі в задоволенні поганяти шкідливого адвоката і заразом помститися за все те, чого навіть не було. Страшно...

Суддя Ковальчук не забарився. Він зайшов до зали і, не дивлячись на присутніх, швидко підійшов до крісла головуючого. Юрко майже не змінився — може, трішки осунувся та відпустив вуса. Кожен зайняв своє місце: я за столиком для адвокатів, секретар судового засідання — навпроти мене і ближче до судді, а Гаркавий Сашко — в першому ряді “партеру”.

Ковальчук вів процес жорстко, з дотриманням усіх формальностей. Він дивився на нас з Сашком так, ніби бачив вперше, і не давав жодного приводу сподіватися на голлівудське завершення цієї історії.

Зачитавши протокол про адміністративне правопорушення, Ковальчук запитав, чи необхідно роз'яснювати права учасникам процесу, якщо вже тут зібрались лише знавці права. Ми промуркотіли, що непотрібно. Після цього Ковальчук надав слово Гаркавому. Сашко підвівся і почав гриміти праведним обуренням. Потім, випустивши пар, розповів, як відбувався процес у Сивковича, як він намагався використати своє право адвоката звертатися з клопотанням до суду в будь-якій стадії процесу, і що з цього вийшло.

Ковальчук мовчав і терпляче слухав. Виключно для наповнення правильного змісту протоколу, я поставив Гаркавому декілька питань щодо виконання ним “адвокатського ритуалу” при зверненні до судді. Сашко все зрозумів і тут же пояснив, що був шанобливий до суду і діяв відповідно до процесуальних вимог; перед тим, як заявити клопотання, вставав і чекав, поки суддя надасть йому слово. Для нас, професіоналів, зрозуміло, що якщо адвокат підняв свій зад, то значить проявив повагу до суду. Суддя ж, в свою чергу, повинен його вислухати, бо в кожного своя робота. Якщо ж адвокат говорить не підводячись — то це вже нахабство. Тут уже суддя має підстави розцінювати поведінку адвоката, як неповагу до суду, зробити зауваження, а то і прикрикнути. Це я до того, що коли адвокат встав, то його вертикальна поза практично є “процесуальним моментом” та свідчить про бажання скористатись правом зробити заяви і клопотання в будь-якій стадії процесу. В свою чергу, суд зобов’язаний задовольнити таке право.

Розібрались. Всім стало ясно, як божий день, що Гаркавий шанував процес. Ковальчук і оком не кліпнув — лише слухає і дивиться кудись вбік.

Закінчивши з поясненнями Гаркавого, наш суддя викликав свідка — секретаря Сивковича. До зали зайшла молода, струнка дівчина з красивим обличчям. Її чорне довге волосся м’яко обводило високий лоб та рум’яні щічки, і падало на плечі, підкреслюючи її вроду. Вона виглядала збентеженою, а може й наляканою. Було видно, що це дитя ще не вміє ховати свої переживання від стороннього ока. Така брехати не буде...

Дійсно, дівчина дала добрі для нас пояснення. Слова її звучали щиро та відверто. Відчувалося, що їй неприємно стояти в залі суду, що вона бореться з чимось невидимим, може з тією ж залежністю від Сивковича. З її слів, адвокат вів себе коректно і лише постійно намагався заявляти клопотання. Суддя переривав адвоката, а потім оголосив перерву та викликав міліціонерів. Мікрофон адвокат перекинув лише тоді, коли міліція хотіла надіти на нього наручники.

Це вже було цікаво. Секретар, яка персонально працює з суддею, яка сидить поруч із ним з ранку до вечора, дає свідчення явно не на його користь. З життєвого досвіду знаєш: коли людина є залежною, то вона здатна говорити неправду, лише щоб захистити свого патрона. Адже між цими людьми мимоволі виникає емоційний зв’язок, формується свій окремий світ взаємовідносин. Вони знають, що їм завтра і післязавтра доведеться працювати разом, дивитися один одному в очі. А після таких слів їй буде складно дивитися в очі Сивковичу... Значить, хтось із керівництва встиг з нею поговорити і нацькувати невинне дитя на опального суддю. Не виключено, що моя зустріч з виконуючим обов’язки голови суду все-таки була не даремною.

Ковальчук не виявляв активності. Мовчазний і незворушний, він, немов той бог, спостерігав зверху за нудною метушнею в залі.

— Скажіть, а ви маєте право складати протокол на затримання будь-якої особи? — запитав я.

— Ой, мабуть ні. Та звідкіля мені знати? Я навіть не задумувалася... Та й хто мене питав? Коли прийшли міліціонери, суддя каже: забирайте порушника. А ті кажуть: давайте папірець — тоді заберемо, а просто так не будемо. Ну, тоді суддя каже до мене: допиши в акт слова про затримання адвоката. Я взяла і дописала. Він же суддя, людей судить — значить все знає, а я лише секретар, — сказала дівчина, зашарілася, а в очах забриніла сльоза. Мабуть, вона ледве тримала себе в руках, аби не розревітися. Це був сигнал, що бідне дитя потрібно залишити в спокої, аби воно не наговорило дурниць.

Далі Ковальчук викликав молодого хлопця, який нібито займався технічним забезпеченням звукозапису судового процесу. Хлопчина впевнено вийшов до трибуни, виглядав нахабним і задиракою. З перших слів стало зрозуміло, що всі його симпатії на боці Сивковича. Парубок зверхньо кидав погляд то на Гаркавого, то на мене; відверто щирив зуби, ніби умисно хотів, щоб ми дратувалися. Свідок з молодечим запалом став на захист судді. Він працював тут і мабуть вірив, що за брехню йому нічого не буде — хлопець цим відверто тішився. Неприємно. Відчувалося, що з ним ніхто не попрацював. Мене це не лякало, оскільки я приблизно знав, що було насправді, а загнати недосвідченого хлопця в глухий кут було нескладно.

— Свідок, а ви знаєте про те, що неправдиві свідчення в суді можуть стати підставою для притягнення до кримінальної відповідальності? — запитав я досить спокійно і мирно.

— Адвокат, не погрожуйте свідку і не тисніть на нього, — гримнув суддя Ковальчук.

Я кивнув головою, показуючи судді, що його зауваження приймається, а сам подумав — нікому я не погрожую, хай це щеня не бреше.

Від зауваження судді на мою адресу хлопець розцвів і зиркнув на мене, як той Самсон, що порвав пашу леву.

— Свідок, ви стверджуєте, що адвокат виявив неповагу до суду..., — не встиг я завершити питання, як одразу почулась відповідь.

— Адвокат вів себе по-хамськи, суддю не слухав і зневажав його!

— Зрозуміло, що адвокат суддю не слухав. А чи намагався суддя Сивкович вислухати адвоката?

— А чого це суддя повинен слухати адвоката? — хлопець глянув на суддю Ковальчука, немов хотів отримати від того вдячну похвалу. — Суддя ж головний в процесі. Сказав суддя — сідайте адвокат, то нехай сідає. А оцей... як його... вибачайте, прізвище не знаю — не хотів сідати. Каже судді, що в нього ще є клопотання.

— Оце і все?! А може він допускав грубі висловлювання, кричав...

- Не, він кричав лише тоді, коли міліція тягнула із залу.
- Цікаво, що ж такого накоїв адвокат, що йому потрібно було здавати в міліцію?
- Так він же ж заявляв клопотання.
- А що тут такого поганого?
- Як що? Суддя веде процес, а йому адвокат заважає. Я все бачив, адвокат заважав.
- Чим?
- Ну як чим? Клопотаннями!
- Що ж такого в цих клопотаннях? Нічого не можу зрозуміти.
- Було б що розуміти. Якби адвокат не ліз зі своїми клопотаннями та з якимись заявами, то суддя Сивкович вже б давно розглянув справу.
- Хіба адвокат не має права заявляти клопотання?
- Звісно, таке право в адвоката є. Але, щоб тут не казали, в судді більше прав. Тому адвокат повинен знати своє місце.
- Ви все бачили, все чули, а тому скажіть, чи заявляв адвокат клопотання, виходячи з матеріалів справи і по ділу.
- Я цього не знаю і не скажу. По справі я не в курсах. Але можу відповісти на питання прямо; більше того — відверто. В будь-якому випадку, адвокат не розумніший за суддю. Суддя і без нього знає свою справу і те, що йому потрібно робити. В нього своя думка. А ті адвокатські клопотання нікому не потрібні. Це все заважає розглядати справу. От дивіться, адвокат заявив клопотання, а судді потрібно робить перерву, йти в нарадчу кімнату і там виконувати пусту роботу, бо все-рівно виноситься ухвала про відмову в задоволенні клопотання. Знову починається процес, знову клопотання, знову нарадча кімната, знову ухвала про відмову. Тільки уявити, скільки часу витрачається на дурну роботу! Суддя Сивкович і так довго терпів.
- Я правильно зрозумів, що вся неповага до суду — це надмірний обсяг заявлених клопотань?
- Ви правильно зрозуміли. І ще скажу: адвокатам потрібно поважати, а не дратувати суд.
- У мене все. Питань до свідка немає. Дякую.
- У кого ще є питання до свідка? — запитав Ковальчук і обвів поглядом зал. — Ну, якщо питань немає, то свідок вільний. Можете йти.
- Хлопець навіть засмутився, що всі питання закінчилися. Він був налаштований войовничо, готовий до рішучого опору, а тут все так швидко скінчилося... Парубок рвучко крутнувся на одній нозі і, задерши голову, пішов геть.
- Стало тихо. Ковальчук насупив брови. На його високий лоб набігли зморшки. Потім суддя взявся гортати справу: щось хмикнув, подивився у вікно, потім глянув повз нас кудись далеко-далеко — аж за стіни судового залу, — закрив справу і кинув її на стіл.

— Так-так. Хтось із присутніх може мені доводити, що існує необхідність викликати особу, проти якої вчинялося адміністративне правопорушення. Звичайно, така особа може бути викликана до суду, щоб надати свої пояснення з приводу порушення. Я хотів би, щоб усі учасники процесу звернули увагу на слово “може”. Тобто, може бути викликана, а може й ні. Я подумав і дійшов висновку, що викликати суддю Сивковича для дачі пояснень немає жодної потреби. У випадку, якщо будуть клопотання з цього приводу, то я кажу наперед, що в їх задоволенні буде відмовлено. Але порушувати право не буду, права людини — це святе, тому запитую: панове адвокати, чи маєте ви клопотання щодо виклику судді Сивковича? Клопотань немає. Здорово. От бачте, які чудеса творить демократія. Що ж, тоді перейдемо до вивчення матеріалів справи.

Вивчати було нічого. Справа була тонюсінька, немов жертва голодомору, і складалась приблизно з п'яти аркушів. Оголосивши матеріали справи для протоколу і про людське око, Ковальчук замовчав.

Через декілька хвилин суддя іронічно запитав: “Ну що, еліта юриспруденції, ви готові переконати суд? Допомогти мені з'ясувати, що ж тут врешті-решт сталося? Давайте спробуємо встановити правовий результат. Вперед, до бою!”

Сашко, на диво коротко, але точними попаданнями в “десятку” пояснив свою позицію, наголосивши на відсутності в його поведінці неповаги до суду. Було видно, що мій друг і колега вже заспокоївся, а над розбурханими почуттями взяв гору професійний інтерес.

Я ж замахнувся ще більше. Тут справа не лише в Сашкові. Багато охочих з'їсти адвоката на сніданок, на обід і вечерю, тому потрібно створювати судовий прецедент. Я звернув увагу не лише на відсутність факту неповаги до суду, але й доводив, що адвокат не є суб'єктом відповідальності за цим адміністративним правопорушенням. Я витягував на світ божий норми, статті, положення та рясно розсипав їх перед Ковальчуком, вдаючи із себе сівача доброго, розумного, вічного. Юрка я добре знав і відчував його неординарну натуру. Він сам полюбляв незвичні та незрозумілі терміни. В студентські роки вони його причаровували і притягали магнітом своєї неясності. Тоді Юрко часто міг вставити замість “солоного” слівця якийсь чудний і незвичний термін. Я малював картину жахливого ставлення до адвокатів, немов той Пабло Пікассо — суть незрозуміла, але вражає і захоплює. Я сплітав із яскравих переконливих слів мотузку, на якій ладен був повісити кожного, хто образить адвоката. Потім дійшов до конкретики і доводив, що для адвоката встановлена інша спеціальна відповідальність — дисциплінарна, за правилами адвокатської етики. Тому він спеціально охоронюваний законом суб'єкт; він не такий як решта учасників, а тому не може притягуватися до адміністративної відповідальності за

неповагу до суду. Якщо хтось сказаному не вірить, то потрібно для порівняння глянути на таку фігуру в процесі як прокурор. Якщо і він звичайний учасник процесу, то і прокурору потрібно давати 15 діб адміністративного арешту, якщо він випадково десь, колись завинить перед судом. Чого ж ні? Якщо всіх під одну гребінку, то й прокурора теж! Скажу чесно: мені просто дуже хотілося побачити, як прокурор з бомжами та п'яницями підмітає вулиці...

Люструючи конкретні дані випадками із життя, я бачив, що Ковальчук мимоволі почав прислухатися, в його очах з'явилась цікавість. Напевно, в його голові вже давно визріло власне рішення по цій справі, але щось таки змушувало його слухати мою промову.

Коли я закінчив, Ковальчук подумав з хвилину, обвів пальцями свої вуса, зітхнув, позабирав зі столу папери, а потім неспішно і статечно піднявся.

— Суд іде до нарадчої кімнати. Гадаю, за годину я буду готовий оголосити рішення, — голос у Ковальчука був байдужий, а вгадати, як він налаштований, було неможливо.

Ковальчук пішов, а в залі знову запанувала тиша. Сашко спочатку хмурився, але потім повеселішав.

— А ти глянь, наш Юрко так вів процес, ніби ми вперше бачимося. Ох і витримка! Молодець! Думаю, що він свині не підсуне. Хоча може бути, що завгодно. В цьому світі таке робиться, що загадувати — марна справа. А мені вже однаково. Думаю, більше, ніж штраф Ковальчук не дасть.

— Сашко, все буде добре. Ковальчук із старої гвардії, він з тієї когорти суддів, які звикли мислити категоріями права. При конфлікті закону та чийхось особистих інтересів, вони не звикли йти на поводу в останніх. Вони, за старою звичкою, віддають перевагу закону, а потім вже враховують особисті прохання. А закон на нашому боці, та й суддя нам не чужий. Хочеш-не хочеш, але колись, десь, може і за чаркою, нам таки доведеться зустрітись. А Юрко не дурний...

Замовчали. Замислились.

З власного досвіду ми із Сашком знали, що адміністративні справи судді розглядають за п'ять-десять хвилин, і ніхто особливо не грається в церемонії. Глянув суддя на справу, глянув на порушника — призначив покарання. Покарання миттєве і невідворотне. Буває, що звільняють від покарання, але це рідко, бо якщо міліція привела до суду дрібного порушника — значить, вона знає, що робить.

Ковальчук писав рішення довго. Може щось не складалося, а може чимось іншим був зайнятий. В нарадчу кімнату не заглянеш і не спитаєш, скільки потрібно чекати.

Двері відчинились, і до залу зайшла дівчина-секретар. За нею повільно йшов Ковальчук. Весело глянув на нас, обвів пальцями вуса і почав зачиту-

вати постанову суду. Його слова текли, немов мед, і тішили слух. Понівечені довгим очікуванням, наші душі сповнювались радості та гордості. З вуст Ковальчука ми чули і про відсутність факту адміністративного правопорушення і про те, що адвокат не є суб'єктом цього правопорушення... Завершуючи, Ковальчук щиро нам посміхнувся і голосно сказав: “А тому справа закрита, але це, мої шановні колеги, ще не крапка...”.

Сашко повернувся до мене, потім до Ковальчука і, щосили аплодуючи, закричав “браво!”. Ковальчук, не приховуючи посмішки, продовжив: “Тихо, тихо, панове адвокати. Тут вам не театр. Хоча, якщо розсудити, то може і театр... Театр абсурду... Ладно, з вас пляшка горілки (коньяк принципово не п'ю), а з мене сало та мариновані огірочки!”

Червень 2004 року “Тиха провінція”

Цей нічим не примітний, навіть типовий для всієї України районний центр — давнє козацьке містечко. Настільки давнє, що скидається на старезного щербатого дідугана, за яким ніхто не доглядає, а самому через вік та немічність вже не до охайності. Розбиті дороги, облуплені простецькі будівлі, нехитра прямолінійна архітектура змушують приїжджого мимоволі шукати бодай крихту збережених слідів давнини. Але всі ці сліди ховаються десь під замизканими невеселими відбитками радянських часів. В містечку не залишилося старовини, доброї спадщини наших славних предків, ніби їх ніколи тут і не було. Якісь байстрюки зрівняли із землею та повиривали з корінням все, чим могли пишатися нащадки; обірвали незримий зв'язок з давньою славетною історією так, ніби ніколи не було на цій землі Аратти, козаччини, української цивілізації, а лише дикий степ, витоптаний татарською кіннотою. Ніби вигулькнуло містечко нізвідкіль і живе собі в нікуди. Он по вулиці йде дядько в брудних черевиках, пожмаканих штанах і засмальцьованому картузі — спитай у нього що-небудь про козаччину, то він гляне на тебе очманіло, немов на п'яного або навіженого, і піде собі далі. Вільний козацький дух давним-давно полишив ці місця, а джерело пам'яті пересохло і заросло чортополохом. Нині кожен шукає порятунку від убогості та сірості, намагається відбитися від напасті злих часів або вициганити бодай щось у зрадливої долі, а хтось і цю надію втратив та вже просто вік доживає. Не ті дні, не ті мрії, не ті нащадки... Але за ніччю настає ранок. Народ вже прокидається, розбурханий вітрами змін, а навколо триває одвічна боротьба світла з темрявою, добра зі злом.

Містечко, про яке йтиметься, розкинулося широко та розлого. Одним

краєм воно накрило пагорби перед річкою Удай, яка мальовничо обвиває його неширокою стрічкою, а другим — дісталася аж автомагістралі Київ-Харків. Навколо містечка розкинулися неозорі поля, де вітер-волоцюга чіпляється до поодиноких дерев, перебирає колоски пшениці, немов дівочі коси, та жене табуни хмар в прозору далечінь. Видніється цегляна башта, уславлена тим, що біля неї колись знімали улюблений фільм наших батьків “Королева бензоколонки”. Неподалік від башти розташувалася базар, де під навісами, серед прилавків, з самого ранку і до пізньої ночі живе полтавський дух — веселий, невгамовний. Варто зупинитися машині, як галасливі дівчата і тітоньки закликають випити кави або чаю, скуштувати домашньої ковбаски, картопельки, огірочків — кожна вихваляє щось своє. Важко не піддатися цій спокусі та чогось не купити. Незнайома людина тут завжди в центрі уваги, немов зірка світового масштабу. З десяток пар очей видивляються тебе; не встигнеш зачинити дверцята машини, як чуєш дзвінкі голоси і, ступивши два кроки, розумієш, що вони кличуть саме тебе. Неспішно йдеш від машини до торговельних рядів і відчуваєш себе бажаним, довгоочікуваним гостем серед цих доброзичливих господинь; не знаєш, до якого столу пристати, щоб не образити котрись із них. Непомітно для себе ти вже стоїш з ковбасою та малосольним огірочком в руках. Враз перед тобою з’являється приبلуда-песик, який жалібно заглядає в очі та випрошує смакоту. Ви удвох поїдаєте ковбасу, і вдячне створіння, махаючи хвостиком, віддано дивиться на тебе. А повз проносяться автомобілі, діловита дорога скидає на узбіччя ревіння двигунів, свист шин, гуркіт причепів, і кличе за собою кудись далеко, аж до самого Харкова.

Неподалік від базару, осторонь траси, стоїть сирний завод, який ховається від людського ока за довгою шеренгою берізок. Зелена плащаниця, що виткана з березового листа, надійно прикриває заводські споруди, так що одразу їх і не розгледити. Але жадібні, злі часи не пройшли повз, а таки зачепили і ці будівлі, нагадавши, що не від усякої напасті можна сховатись.

В кабінеті директора, що знаходиться на другому поверсі приміщення заводу, сиділа втомлена людина сорока п’яти-п’ятидесяти років на вигляд. Це був Сергій Михайлович Гармаш — справжній мужик, хазяїн, на яких завжди трималася держава. Ці непомітні герої творять історію без крику і гасел, завжди залишаючись в тіні епохи. Коли країні загрожує небезпека, вони мовчки вгризаються в землю і боронять її до останньої краплі крові. Коли потрібно нагодувати країну, збудувати заводи, фабрики, міста — вони завжди у вирі подій. Наші перемоги і звитяги зростали на полях, щедро политих їх потом і кров’ю.

Гармаш неохоче розповідав, як він підіймав і ставив на ноги цей завод. Він взагалі не любив про себе говорити, а тим більше хвалитися. Після розвалу Радянського Союзу, який зруйнував своїми уламками все навкруги,

завод, немов жива істота, бився в конвульсіях і вмирав на очах Гармаша. Тоді він був головним інженером і добре розумів масштаб біди: обірвалися налагоджені зв'язки, перекриті джерела поставки сировини, вигорів дотла ринок збуту продукції. Ніхто не знав, де брати оте молоко, аби виробити сир, бо колгоспи були занедбані, а скотину вирізали на м'ясо, щоб не здохла з голоду. Така скрута — хоч криком кричи. Колишній директор заводу, не витримавши наруги нових часів, потихеньку спивався і вже змирився з гіркою долею. Прості люди забули, коли востаннє отримували заробітну плату, і ходили на роботу просто за звичкою. Їм ніхто не платив, а вони працювали — про таке навіть закляті капіталісти не могли мріяти. Так от, народ сам прийшов до Гармаша і сказав: ти, Михайловичу, як хочеш, але рятуй і завод, і всіх нас. Гармаш подумав трохи та й взяв керівництво в свої міцні руки: почав з ранку до ночі рвати жили, не шкодуючи свого життя і здоров'я, аби тільки оживити вмираюче виробництво. Ще навіть півні не співали, а він був на ногах. Одягав гумові чоботи і їхав по колгоспах. Де вмовляв, де благав, де переконував; десь брав молоко під чесне слово в борг, десь під бартер, а десь за послуги, роботи або й обіцянки. Спочатку молоко потекло на завод тоненьким струмочком, а потім зануртувало потоком — немов молода кров побігла по артеріях німецького організму, наповнюючи його животворними силами і здоровим духом.

Завод почав потихеньку оживати, і з часом уже впевнено стояв на ногах. Молоко перетворювалося на сир, сир — на гроші, а гроші — знов на молоко. Цей коловорот приносив заводу непогані дивіденди. З'явилося нове обладнання, нові технології, цехи стали ошатними, модернізованими. Люди почали добре заробляти. Але щойно завод став обростати статками, як тут же почали злітатися податківці, пожежники, санепідемстанція, міліціонери і всіляка інша бюрократична живність. Вони розплодилися, немов комарі на болоті, й кожен, прикриваючись метою захисту держави, хотів макнути свій хоботок у фінансові потоки. Гармаш морщився від укусів, терпеливо відбивався і не дуже переймався цими проблемами. Він добре знався на виробництві, але в нових правилах не сильно тямив, а може й не хотів. Мабуть, саме з цієї причини він не сидів у поважних президіях, його не нагороджували грамотами та орденами. Впертому Гармашу, який завжди домагався своїх цілей, не були раді в жодному із будинків, на яких висів державний прапор і табличка із тризубом. Проте Гармаш не звертав на це уваги, бо йому, бідоласі, ніколи було вгору глянути. Він жив проблемами заводу, він ненаситно працював, він любив свою справу так, немов це була його остання, запізніла любов. І завод відповідав йому взаємністю.

Але одного дня до його кабінету нахабно заглянули чийсь жадібні очі. Спочатку в двері просунулася поголена до блиску голова. Потім Гармаш угледів низький лоб, хом'якові щоки, товсту шию, перехоплену комірцем

білої сорочки, поверх якої була недбало зав'язана червона краватка, яка трималась би і без цього — просто лежачи на округлому животі. Все це дибало на коротких товстеньких ніжках прямо до Гармаша. Сергій Михайлович глянув на гостя з таким подивом, ніби до його столу сунувся мішок з комбікормом. Проте, цей мішок по-хазяйськи підсунув собі стілець, гепнувся на нього, задоволено на ньому крутнувся і допитливо глянув на хазяїна кабінету.

— Я Артем Круглов. У мене три переробних заводи. Не вистачає одного, щоб замкнути коло. Сергій, я пропоную тобі продати цей заводик.

— Що за дурня! Що продати? — оторопів Гармаш, навіть не встигнувши розсердитись.

— Серьожа, це не дурня — це Артем Круглов. Я пропоную лише раз. Спочатку за гроші, а вдруге безплатно. Безплатно, щоправда, лише для мене, бо інші люди платять за це дорогу ціну...

— Хлопче, що ти мелеш? Йди собі з миром туди, звідкіля прийшов, — спокійно відповів Гармаш, дивлячись на свого гостя, як на божевільного.

— Я не дурень, і ти не ідіот. У мене з твоїм заводом буде куц або, якщо хочеш, — концентрація переробних підприємств в одному регіоні. Колгоспники будуть возити молоко тільки на мої підприємства, бо інших поблизу немає. Я ж встановлю ту ціну, яка буде вигідна мені. Кому не подобається, може везти молоко на інші заводи, але це вже кілометри і кілометри, серйозні транспортні витрати. Як не крути, а краще здавати молоко мені. Отож, я просто змушений придбати твій сирний завод.

— Це не мій завод, а трудового колективу. Наш завод зареєстровано як колективне підприємство.

— Не тренди. В кого в руках влада і печатка, той завод і тримає. Ти, Серьожа, знаєш, що колективні підприємства — це динозаври приватизації. Вони уже давно стали або акціонерними товариствами, або приватними. Один ти, чудило, тримаєш завод для всього трудового колективу. Навколо йде такий дербан, всі хапають те, що можуть вхопити, а ти святий... Даю тобі півмільйона доларів.

— Чого так мало? Завод коштує набагато більше.

— Завод коштує більше. Але ж я його не купляю. Ти просто забираєш гроші та йдеш з цього кабінету. Все.

— Я не продаюся.

— Брехня. Все продається.

— Я не продаюся. Хлопче, забирайся негайно з мого кабінету, поки не нагнув матюків та не заїхав в морду!

— Дивно. А могли б домовитися... Що ж, тримайтеся. Нелегкі часи постукають у ваші двері та вікна. Тук-тук. Хто там? Спитаєш і зрозумієш, що вже запізнився. До речі, крісло у вас гарне, добротне — мабуть, шкіряне?

Гість підвівся і пішов геть з кабінету.

На другий день Гармаш повертався з Полтави. Невеселі думки заповнили його голову. Вперше йому не хотілося їхати на завод, вперше він нікуди не поспішав. Неподалік від дому він попросив водія Миколу завернути до свого улюбленого місця над Удаєм. Згори йому було видно протилежний берег, де розкинулися рвані клапті лісу, широке поле, а за ним — синя безмежна далечінь. Скільки не дивився Гармаш у ту василькову далечінь, а кожного разу хотілося йому майнути вільним птахом у синє марево. Він по-дитячому вірив, що десь далеко є кращі місця, де життя добріше та безтурботніше. Гармаш ще не забув своє босоноге злиденне дитинство. Він пам'ятав, як стерня до крові колола його ноги, бо батьки не могли купити бодай якусь обнову. Його пам'ять зберегла чорні, порепані та натруджені батьківські і материнські руки. Сам Гармаш, скільки себе пам'ятав, теж ні дня не байдикував. Може і була якась радість у його житті, то він не примітив її через щоденні клопоти. Щось він прогавив у цьому житті. Гармаш не знав точно де, але відчував до болю в серці, що десь таки помилився. Ніби все нормально, а радості немає. Є гарний будинок, машина, гроші, сім'я. Чого ще треба людині? А в грудях пече, немає спокою. Дружина його ніколи не розуміла і не співчувала. Народила йому двох синів, а чи любила його в своїй мовчазній байдужості — того Гармаш не знав навіть через двадцять років спільного життя. Поки приносить додому гроші, то мабуть й мириться з ним. А так, щоб теплом зігрівала, щоб радістю світилися очі при його поверненні з роботи — цього не було. Це ятрило душу, але він відмахувався від тих думок, бо клята робота постійно втягувала у нескінченний бурхливий потік та забирала всі сили. Він жив так, як уже складалося. Хотів вивчити старшого сина на юриста, а той на його біду виріс лоботрясом — у голові самі гулянки. Намотує батькові нерви та й годі, немає чим пишатися. Менший син ніби нівроку, але більше горнеться до матері. Дивно, аби було по-іншому: батько ж пропадає на роботі, а мати завжди вдома, немов накриває дитину своїм крилом.

І тут Гармаш відчув таку невимовну, гірку самотність, що аж сльоза набігла на очі. В цьому відчутті була своя правда. Гармаш своїм життям нагадував вовка-одинака. Якщо і покладався на когось, то тільки на себе, на свої руки, розум, невтомність, працелюбність. Але сьогодні на вовка-одинака було оголошено полювання. Звісно, особисто він їм не потрібен. Потрібна його шкура — завод. Але ж це і все, що у нього є...

Через три дні після тієї розмови з Артемом Кругловим на заводі з'явилися працівники санепідемстанції, а потім — податкова інспекція, пожежники, міліціонери і навіть місцевий прокурор. Хтось переглядав папери, хтось шастав по цехах і щось видивлявся, розпитував, знов нишпорив, піднімав стоси паперів і зникав. Як би там не було, але Гармаш тримав завод міцно.

Заведена ним трудова дисципліна давала свої плоди. Нічого значного не знайшли, а виявлені дрібниці тут же усувалися. Але постійна тривога, немов іржа, виїдала душевну рівновагу, позбавляла Гармаша сну та апетиту, бо він добре знав — якщо немає порушень, то їх вигадують. Завод був занадто привабливим, аби Гармаша залишили у спокої.

Минав день за днем, одні перевіряючі змінювали інших. Гармаш потроху звик до цих набігів, це стало частиною його роботи, і він почав ще частіше пропадати на заводі.

Одного дня він сидів у своєму кабінеті та вичитував контракт на поставку обладнання з однією німецькою фірмою. Це було важливо, бо від тієї поставки залежав черговий ривок заводу до нових технологій, а значить — і до інших обсягів виробництва та прибутків. Перспективи були заманливими, але й затрат вимагали добрячих. Гармаш боровся сам з собою, розмірковуючи, як його краще зробити: зекономити гроші чи таки придбати дороге обладнання.

Аж раптом до кабінету влетіла секретар. Люся і без того була молодичею “кров з молоком”, а тут вона аж спалахувала рум'янцем. Зачинивши двері, вона кинулася до Гармаша.

— Сергій Михайлович, до вас прийшли із СБУ, — зі страхом в голосі прошепотіла Люся.

— Яке там БУ? — перепитав Гармаш, відриваючись від паперів.

— Сергій Михайлович, ну оте КДБ, яке було раніше — зараз воно називається... ну, як його в біса... служба безпеки.

— Не зрозумів. Люся, у нас на заводі завелися шпигуни?

— Ага, а ви отой, як він... резидент. Я навіть такий фільм бачила — “Повернення резидента”.

— Добре, Люся, клич те СБУ.

Гармаш чомусь очікував, що зайдуть інтелігентні ввічливі люди, з якими можна буде все спокійно обговорити. В своєму житті Гармаш ніколи не зустрічався з представниками служби безпеки, а от в кіно бачив гарний вишкіл працівників КДБ. Йому дуже імпонувало, як вони поводяться — гідно та ввічливо.

Їх було двоє. Один, щоправда, був у костюмі та при краватці. Другий — в червоній футболці та білій спортивній куртці — був більше схожий на рекетира, ніж на інтелігента. Накачаний, з короткою стрижкою, здоровенна пика, злі та ворожі очі... Гармашу було неприємно — він ще нічого не зробив, а на нього вже дивляться так, ніби він злочинець державного масштабу.

Людина в костюмі одразу повела розмову так, немов уже була хазяїном цього кабінету:

— Сергій Михайлович, з вашим сирним заводом як у тій байці Крилова. Кажуть мені, що сидить ворона з сиром у роті та не хоче його випускати.

Відмінність лише в тому, що наша птаха сидить не на гілляці, а на криміналі. А це вже якраз наша парафія.

— Ага, всім сиру хочеться... Різниця в тому, що замість балаболки-лисиці самі шакали бігають навколо, — врізав Гармаш з пересердя.

— Хто тут шакали? Ми? Ти ще асфальт мордою не нюхав! — нервово вигукнув “рекетир”.

— Тихо, Вітя. Не гарячкуй. Сергій Михайлович у нас людина відома, це тобі не голова колгоспу. Він все розуміє. Правда ж, Сергій Михайлович?

— Вас чіпати — собі дорожче. То я про одного товстого шакала...

— Так от, Сергій Михайлович, байки байками, а кримінальна справа — це жорстока реальність. Ми отримали акт КРУ, прочитали його і переконані в тому, що ви зловживали своїм службовим становищем, вчинили службову підробку і використовували бюджетні кошти не за цільовим призначенням. З таким букетом вам світить п'ять-сім років перебування в місцях, що далеко від дому. Кримінальну справу ми вже порушили і ведемо досудове слідство. Ось такі новини.

Гармаш мовчав. Горло здавило і дерло так, наче він намагався проковтнути кактус. Холодок страху розійшовся по всьому тілу, але так само раптово зник, зіткнувшись з щойно народженою хвилею гніву. Гармаш закипав. Він тепер боявся одного — якби не заїхати в морду комусь із цих двох.

Мовчання було розцінено непроханими гостями як невимовний страх. Їх завжди боялися. Людина мовчить — значить боїться. Вони уже посміхалися, задоволені тим, що справили враження на Гармаша. Чоловік в костюмі добродушно продовжував:

— Коли дідусь Крилов писав свою байку, були інші часи. Сьогодні всі хочуть з'їсти сир одночасно з вороною. Ось такий хотдог у нас виходить...

— А не подавляться? — обізався Гармаш.

— Такі хлопці ніколи не подавляться. Вони навіть нас можуть з'їсти на закуску. Тільки б грошей у них вистачило. А бажаних потоптатися на ваших яйцях, шановний добродію, — повірте мені на слово — більш ніж достатньо. Кримінальна справа є позитивним результатом роботи правоохоронних органів, заради цього ми існуємо та отримуємо зарплату, а тут ще й хороші люди просять покарати злочинця. Нас всі похвалять за роботу — і керівництво, і добрі люди; тож як не крути, а вигода очевидна.

Чоловік в костюмі на хвилину замислився, а потім з металом в голосі продовжив:

— Все, досить лірики, засиділися ми у вас, Сергій Михайлович, пора вже і честь знати. Не дай бог у вас з'явиться враження, що наша бесіда мала на меті вчинити тиск та спонукати вас до чогось такого... ну, скажімо, чогось проти вашої волі. Боронь боже, у ваші справи ми не втручаємось. Ми заїхали до вас, щоб особисто вручити повістку. Ось тут розпишіться в отри-

манні... Значить так, вас і головного бухгалтера чекаємо в нашому управлінні завтра із самого ранку. Адреса і телефони в повістці. Сергій Михайлович, не баріться і не змушуйте нас зайвий раз нервувати.

Правоохоронці кинули своє “до побачення” так, наче жбурнули в обличчя пригоршню багнюки. Гармаш з пересердя плюнув їм вслід, згадавши чорта, бога та якусь матір.

Ніч була безсонною. Ще й ввечері щось буркотіла дружина, а старший син не прийшов ночувати додому... Розбурхана душа ніла всю ніч. Гармаш думав про себе, про своє життя, про його сенс та сутність буття. Так і пролежав усю ніч. Потім будильник виштовхав його з ліжка, і він поїхав на завод. Там йому трохи полегшало, Гармаш ожив, до нього повернулася хоч якась впевненість.

З контори заводу Гармаш вийшов разом із головним бухгалтером Світланою Борисівною Жук, яка по-бабськи страшенно боялася та все охала-ахала.

— Світлана Борисівна, чого ти переживаєш? Тобі ж не вперше. За своє життя ти бачила стільки перевіряючих, скільки мабуть грішників у пеклі немає. Щоб вони там синім полум'ям горіли...

— Так то перевіряючі, а це СБУ. Візьмуть за налігач, як ту козу драну, і в тюрму потягнуть. А в мене чоловік, діти — пропадуть же...

— Що ти мелеш?! Поїхали вже, — розсердився Гармаш. Вони швидко сіли в машину, водій вдарив по газам і мовчки глянув на Гармаша.

— Микола, сьогодні на Полтаву. Їдемо до СБУ.

— Ого!

— Оце тобі й “ого”! Ми тут з Світланою Борисівною продали іноземній розвідці страшну таємницю...

Гармаш замовчав. Водій посерйознішав, але вуха настовбурчив, як та конячка.

— Дожився, на старості років став шпигуном. Оце взяв і продав клятим іноземцям за великі гроші страшну таємницю: як в нашому знаменитому сирі просто з нічого оті дірки з'являються.

Микола від душі зареготав, посміхнулась і Світлана Борисівна. В машині стало веселіше... Діставшись Полтави, вони проїхали через увесь центр, обігнули футбольний стадіон, проскочили у відкриті ворота та зупинились біля непримітної будівлі Полтавського СБУ.

Черговий провів Гармаша та Світлану Борисівну до слідчого. В кабінеті сидів той самий хлопчина, схожий на бандюгу, який вчора приносив повістку. Він і сьогодні сидів у футболці та вигравав м'язами. Відвідувачі залякли біля дверей, а він глянув на сіромах і недбало махнув рукою:

— Не всі зразу. По одному. Гармаш залишиться, а бухгалтер хай погуляє. Поки що.

Гармаш зайшов до кабінету і сів напроти слідчого. Той витяг із сейфу стос паперів і кинув їх на стіл.

— Що ж, почнемо. Я слідчий, Бунько Віктор Спиридонович, буду вести вашу справу.

— А чого це вона моя? Справа ваша, а не моя.

— Слухай, розумник, свої “викидони” треба залишити на вулиці. Тут не варто, бо одразу стане гірше. І взагалі, не будемо чіплятися один до одного, мороки буде менше. Ви мені всю правду, як мутили з тими дотаційними коштами, і я все по-хорошому, навіть арештовувати вас не буду. Лади?

— А що там з дотаціями? — здивувався Гармаш.

— Ну не треба, — скривився слідчий, і було видно, що йому легше заїхати в морду, ніж щось пояснювати. — Ось акт КРУ. Ревізори пишуть, що були махінації. Державними дотаціями розплачувались за товар. Значить так: дотації потрібно було перерахувати на окремий рахунок, а не розплачуватися ними за молоко. Неправильно, шановний Сергій Михайлович, у вас там з перерахунками, а коли неправильно — то це і є незаконне використання бюджетних коштів.

— Дивно, але всі дотації перераховані на окремий рахунок всім товаровиробникам. Ніхто їх не використовував як платіж за молоко.

— Так, бачу ми з вами каші не зваримо, — враз набичився слідчий. — Мабуть, адвокати вас уже проінструктували. Ладно, будемо застосовувати свої методи.

— Господи, та які там інструкції?! Дотаційні суми — це ж безготівкові кошти. Тут все, як на долоні. Сюди-туди гроші пішли, все ж видно.

— А мені видно одне — сидіти вам, Сергій Михайлович, у тюрмі.

Гармаш зціпив зуби, але промовчав. Його аж скручувало від злості на мацуху-державу, на її продажних собак, на всю ту чортівню, яка піднялась навколо заводу. Замість того, щоб низько вклонитися за те, що він підняв завод, зробив його кращим в області, дав людям роботу, платить невдячній державі податки — його мордують і залякують в'язницею. Як йому вже набридла ця держава — хто б знав! Продажні слідчі, судді, міліціонери, жадібні та байдужі чиновники, придуркуваті політики — усе набридло. Хотілося все кинути і завести в тихому мальовничому куточку пасіку: слухати як гудуть бджоли, чути запах трави і дожити відведені богом роки мирно, спокійно, в повній гармонії з собою та навколишнім світом.

Перший допит, як перший постріл, — серйозний, поцілений в самісіньке серце, але не останній. Навколо заводу вже велася масштабна запекла війна. Противник почав бомбардувати директора позовами до суду. Їх було багато: Гармаша навіть хотіли позбавити звання почесного громадянина міста. Серед трудяг завелися диверсанти, які підбурювали колектив, піднімали людей на бунт. Працівники поринули у пересуди і розділилися на прихильників

та противників Гармаша. В місцевих газетах, листівках і навіть на парканах згадувалося прізвище директора. То він злодюга, то він надія та опора місцевого бюджету, то продажна сволота, то борець за завод... Чого тільки Гармаш не чув і не читав про себе. Через цю інформаційну колотнечу місцевий електорат всерйоз замислився над тим, де правда, а де брехня. Хтось вірив, хтось — ні, але Гармаш часто ловив на собі чийсь колочий погляд, сповнений підозри та осуду. Районне керівництво уникало Гармаша, ніби той був уражений смертельно небезпечною хворобою.

Дружина, як завжди, була всім невдоволена, а старший син вештався десь по гулянках — рідний дім став пустою. Ніхто Гармаша не міг втішити, навіть коханка. Та за цією клятою роботою він навіть коханку не завів! Гармаш відчував, як горить під ногами земля. Один проти цілого білого світу — це було забагато навіть для нього. Але така вже українська натура — яка б лиха доля не спіткала, а треба вперто стояти на своєму, не скоритися, не стати на коліна. Наш простий мужик протягом багатьох століть не просив ні в кого ані підтримки, ані пощади. Не одне покоління створювало ту вперту натуру, яка таки змогла вистояти та народити багато таких “Гармашів”.

Ми зустрілися з Гармашем, коли минуло місяців вісім після його першого допиту. Кримінальна справа розслідувалася повільно, і, мабуть, навмисно затягувалась. Виклики до СБУ щодо кожної дрібниці вже виснажили Гармаша. Хотілося послати куди-небудь подалі того мерзотного слідчого, але він страшно боявся зробити якусь невиправну помилку. Варто було пару разів не з'явитися на допит — візьмуть, кляті собаки, та й заарештують. І ображатися будеш тільки на себе, адже такий закон: не з'явився обвинувачений до слідчого, значить уникає слідства, що є підставою для взяття під варту.

За вісім місяців Гармаш виїздив до слідчого не один бак бензину, вже навіть став потроху звикати. Але слідчий повідомив, що невдовзі передаватиме справу до суду. Слово “суд” налякало Гармаша. На душі стало моторошно від того невідомого, незрозумілого, незнаного судового процесу. В цивільних справах він, звісно, вже судився, але ж кримінальне переслідування — це зовсім інше. Варто лише уявити, що із зали судових засідань суворі міліціонери можуть вивести тебе в наручниках... Тут навіть немає значення, скільки років позбавлення волі тобі дадуть. Страшно думати, що ти можеш піти не додому, а в тюрму. І все — опускаються руки. Страшно. Страшно, як і будь-якій нормальній людині, яка вперше потрапляє до лещат кримінального процесу. Звісно, суд розбереться, винний ти чи ні, але як жити увесь цей час? А якщо не розбереться? Світ законів — жорстокий світ, у якому ніхто нікого не жаліє...

Гармаш боявся суду ще з однієї причини. Слідчий збирався відправити справу до суду його рідного міста. Хтось би може і зрадів, а він злякався.

Голова їхнього суду — Валюша Смирнова — любила його, як той кіт собаку. Особисто він нічим не завинив перед нею, але цей бовдур — його старший син — погрався з її донькою та й кинув, замість того, щоб одружитися. Наче хороша була пара, батьки при посадах, але не склалося. Здавалось, що то дрібниця — з ким не буває по молодості, але Валюха образилась. Наче він міг щось вдіяти з цим неслухом... Свою образу суддя перенесла на Гармаша, і віддячувала йому кожного разу, як була така нагода. А тут вигулькнули хлопці з грошима і купили її зі всіма потрухами. Отож, скільки не було справ, а всі їх Гармаш у своєму суді програв. Дякувати богу, апеляційний суд ці рішення потім скасував. Але, знову ж таки, ці справи були цивільні, деякий час можна було перетерпіти незручності. А що робити з кримінальною? От візьме Валюша, та й впає йому років п'ять, і заарештує прямо в залі суду... Поки вищий суд розбиратиметься, Гармаш буде сидіти хтозна де, а хлопці встигнуть поділити завод. Таким акулам і тижня вистачить, аби влаштувати тотальний дербан. Він, звичайно, зможе вийти на свободу, але точно повернеться на попелище...

Гармаш та його бухгалтер уже найняли для свого захисту непоганих адвокатів. За весь час роботи Гармаш не мав до них жодних претензій, але йому здавалось, що цій команді потрібно ще одну розумну голову. Вибір впав на мою. Рухаючись ланцюжком людських рекомендацій, Сергій Михайлович розшукав мене серед тисячі київських знаменитостей абсолютно випадково, причому як бачив, так і чув про мене вперше. Що тут скажеш — ризиковий мужик, взяв і довірив свою долю чужій людині. Мабуть, я би так не зміг.

Гармаш одразу мені сподобався, а організований на нього наїзд викликав обурення. Ніде правди діти: не завжди адвокату доводиться захищати справедливість та моральність. Але тут аура справи як ніколи співпала з нормальними людськими почуттями, і я так щиро хотів допомогти Гармашу, що навіть почав забувати, що роблю це за гроші.

Я їхав харківською трасою в бік Полтави. Люблю цю дорогу — широка, без вибоїн, з численними кафе та ресторанчиками пообіч. Інколи я люблю зупинитися, піддавшись раптовому бажанню випити кави в одному із таких ресторанчиків. Глянеш через вікно на дорогу, на цю одвічну метушню — і знову в "сідло", і знову вперед.

Три з половиною години потому я вже був у Полтаві. Поблукавши містечком, я нарешті знайшов будинок обласного СБУ. Там на мене вже чекали Гармаш, Світлана Борисівна та їхні адвокати. Я швидко познайомився з колегами. Серед них була жіночка — може, не дуже й вродлива, але з гострим поглядом та швидка на язик. Типова адвокатесса; вампір, що п'є кров слідчих та вигризає їхні нервові клітини. Пару слів — і вже зрозуміло, що Тетяна Петрівна сповнена отрути, було б тільки кого вкусити. Другий коле-

га — Олег Васильович — молодший за мене, але виглядає досвідченим і впевненим у своїх силах. Було незрозуміло, як у цій компанії опинився третій — колгоспного вигляду дядечко, вдягнений у пошмакану та пошарпану одяжину, зі слідами важкого перепою на обличчі. Він все намагався вставити у розмову свої п'ять копійок, а потім відходив і щось там собі буркотів. Виявилось, що він також наш колега — місцевий адвокат. Я виразно глянув на нього, а потім на Гармаша. Той зрозумів і відкликав мене на пару слів.

— Молоді — то наші адвокати. А цього старого мені нав'язали співробітники СБУ. Він їм потихеньку зливає інформацію. Я це знаю, а тому він чує лише те, що потрібно знати нашим ворогам.

— Як це “нав'язали”?

— Отак. Ще на початку розслідування покликав мене начальник слідчого управління Дурненко...

— Господи, що ж за прізвище таке?

— Клянусь, що Дурненко. Наш народ скаже — як зав'яже. Як би там не було, але навіть з таким прізвищем він далеко не дурень — така вертлява хитрюга, що я не можу вам передати. Викликає мене до себе в кабінет і каже, що він все знає і про наїзд, і про замовний характер справи. Але потрібно поговорити якось приватно, в такому місці, щоб ніхто ні про що не здогадався. Я ж все розумію: якщо начальник натякає, то потрібно йти на зустріч. Щоб довго не розказувати — ми зустрілися, він сказав, що порядна людина, але система є системою, він нічого змінити не може. Мене замовили комерсанти, за мене заплатили гроші — тому кримінальна справа буде, і тут нічого не вдієш. Але він начебто може допомогти, якось зменшити тиск, щоб не заарештували і таке інше. Одна умова — щоб ніхто про це не знав. Звичайно, він сказав, що мої адвокати нічого не петрають, їм би тільки гроші здерти. Врешті-решт домовилися, що він дає в поміч свого перевіреного адвоката, який буде робити все, що скаже начальник. Тобто, вони будуть повертати усю цю справою на мою користь. Ну і, звичайно, обережно натякнув про гроші.

— І ви дали?

— А що мені залишалося? Не даси — буде ще гірше.

— Ви ж розумієте, що хлопці брали гроші з обох сторін, одночасно з вас і ваших ворогів.

— Та все я чудово зрозумів! Але ж свобода дорожче. Хто там розбере, що до чого — вони ж бандити. Тут і сліпому видно: якби діяли за законом, то я б і не знав, де оте кляте СБУ знаходиться. Якщо вони можуть один раз порушити закон, що їм заважає знову його порушити? Ну, не знаю від чого, але вкотре довелось відкупитися.

— Зробимо так. Справа завершена, на сьогодні у нас стаття двісті вісімнадцята.

— А що це?

— Ну, нашою мовою, це стаття 218 КПК України, яка передбачає ознайомлення адвоката і обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи. Отже, якщо справу завершено, хлопці передаватимуть її до суду. Вони вже зробили свою чорну роботу, тож не будемо панькатися. Чужинця-адвоката з сьогоднішнього дня звільняємо. Він нам потрібен, як п'яте колесо. Не вистачало ще оглядатися і думати, що можна при ньому сказати, а що ні. Почитаємо справу, а потім гуртом будемо думати, що робити далі.

Гармаш недовго розмірковував, і нашвидкуруч попрощався зі старим. Він не здивувався, не попрощався, а просто пішов геть. Трохи потупцював біля воріт, ніби хотів повернутися, але, мабуть, передумав і десь зник.

На робочому столі слідчого горою лежали усі двадцять томів кримінальної справи. Можна було подумати, що вина Гармаша і його бухгалтера доведена повністю — адже щось там таки було понаписано? Проте, більшу частину томів складала різні господарські та фінансові документи, які ніби мали значення для справи, а ніби й ні.

— Макулатура, — подумав я.

— Кримінальна справа, — сказав слідчий і продовжив після паузи, — розслідувана, панове адвокати. Я тільки хочу запитати, навіщо нам псувати нерви один одному? Давайте, не тягніть з ознайомленням — тиждень, і підписуємо протокол. Як не крути, а справа таки піде до суду...

— Віктор Спиридонович, ми ще не ознайомилися зі справою, не написали клопотань, а ви уже знаєте, що справа буде направлена до суду. А якщо ми проситимемо про допит додаткових свідків, проведення експертизи та якихось слідчих дій? Ви що, знаєте наперед, що наші клопотання не підлягають задоволенню? Що це таке?! — скривившись, зашипіла Тетяна Петрівна.

— Ну, починається. Ох ці адвокати, все їм не так, все впоперек. Вам всіх злочинців повипускай, і то будете незадоволені. Читайте! А якщо будете з цим тягнути — встановлю графік. Встигнете, чи ні — то ваші проблеми!

— Дійсно, і хто придумав тих адвокатів? Одна шкода від них — кожен раз плутаються під ногами у добрих людей, заважають слідству, додають роботи. Потрібно всіх порозганяти — прокурорів, суддів, адвокатів — і залишити тільки слідчого. Хай сам все вирішує, — хмикнув, наче ні до кого не звертаючись, мій колега Олег Васильович.

— Правильно! І що, думаєте не впораємось? Дві секунди — і всі бандюги сиділи б по тюрмах. Розвели тут “дермократію”, — щиро розвеселився слідчий.

Чогось особливого чи складного у справі не було: протоколи допиту свідків, акти ревізій, акти перевірок, аудиторський висновок, дві експертизи, лист з бюджетного комітету Верховної Ради, різні дрібниці та дещо із

господарсько-фінансової документації. Нічого особливого, але все разом було зліплено в доказове обвинувачення. Виглядало так, ніби директор з головним бухгалтером дійсно влаштували брудний гармидер з дотаціями, надурили сільських хлопців і розбагатіли “на молоці”.

Я почав робити висновки з щойно прочитаного: справа замовна — це ясно. Але потрібно визнати, що ті, хто її склепав, зробили це досить професійно. Намалювали якраз ті документи, що треба — суд ковтне їх, наче риба черв’ячка. Ось дві експертизи — одна полтавська, а інша київська; аудиторський висновок, акт ревізії. Це не якісь колгоспники, а поважні спеціалісти засвідчують, що з дотаціями щось не те, що оформлювали їх в обхід закону. Не потрібно і двадцяти томів: декілька таких папірців стануть здоровецькою каменюкою на шиї обвинувачених. Гулькнуть обоє в каламутну воду правосуддя, аж зашумить.

Десь за пару тижнів ми впоралися з вичиткою кримінальної справи. Воно так лише здається, що це несерйозна робота. Але для адвоката — це важливий, значущий етап. Поки триває слідство, адвокат практично не бачить матеріалів кримінальної справи. Якщо йому щось і перепадає, то лише крихти інформації. Все інше є слідчою таємницею. Коли ж приходиться час знайомитися з усіма матеріалами кримінальної справи, тоді вже все відкривається, наче на долоні. Тут потрібно бути уважним і розсудливим, нічого не пропустити, ретельно вичитати, скопіювати. І пам’ятати, що в кримінальній справі не буває дрібниць...

Підписавши протокол про ознайомлення зі справою та попрощавшись зі слідчим назавжди (принаймні, так нам здавалося), ми виїхали до Києва. На обід зупинились у придорожньому ресторані “Калина”, що неподалік містечка Лубни. Кажуть люди, що належить цей ресторанчик, стилізований під українську давнину, начальнику місцевої міліції. Згадується мені ще й чималий ресторан за Пирятином, якого також приписують начальнику міліції (але вже пирятинської). Якщо люди не брешуть, то посада начальника міліції, як на мене, надто родюча грошима. Глянеш на такий ресторанчик — і одразу хочеться в начальники...

Ми розсілися за столом, на якому поступово з’являлися український борщик, домашня ковбаска, піджарка, солоні огірочки, квашені помідори, смажена картопля по-селянськи, сало з часничком і графинчик з горілкою...

— Ну що, які враження? — почав я.

— Та все зшито білими нитками. Думаю, що розвалиться в суді, — розсудив Олег Васильович.

— Дурні. Вони завжди думають: що не поклади у справу, все зійде з рук. Побачимо, що буде в суді, — криво посміхнувшись, кинула Тетяна Петрівна.

Ми ще довго сиділи та обмінювалися думками. Але боялися робити певні прогнози, бо в кожного з язика могло зірватись потаємне слово, яке ховалось у глибинах мозку, захарашеного різноманітними думками: “засудять”. Ой, а таки засудять... Дадуть років п’ять — ото буде поворот долі.

А потім пішли балачки “за життя” — щось стосовно справи, а щось із професійного життя. Тетяна Петрівна від горілочки подобришала, розговорила:

— Я оце згадую, коли розпочинала свою трудову біографію. Була молоденькою, хотілося стати юристом, тож спочатку пішла в судові секретарі. Мені сказали, що так легше поступити до вузу. Так от, я працювала секретарем у судді Гончара. От вже була серйозна людина! Ніколи не бачила, щоб він посміхався. Завжди такий серйозний, незворушний, навіть може здатися, що вічно сердитий. Яюсь розглядає він справу по хуліганству. Вона так лише називалася, що хуліганство. Коротше, один мужик гуляв голий в міському парку і демонстрував усім свої статеві органи. Негідник, одним словом.

— А чого негідник? Може він мав такий інструмент, який не соромно і людям показати! — зауважила бухгалтер Гармаша.

Стіл вибухнув. Тетяна Петрівна почекала, поки всі заспокояться і продовжила:

— Так от, розглядаємо цю справу, зал невеличкий, а тому розсілися так, що мені довелося сидіти з прокурором за одним столом. Іде процес, розпочали допит підсудного, а прокурор, коли дійшла до нього черга, спокійно питає: а ну, скажіть суду, як і при яких обставинах ви показували людям своє хазяйство. Гончар як гаркне на прокурора: ви можете уточнити своє питання, бо ви, здається, питаєте у підсудного про якусь корову? Прокурор глянув здивовано на суддю, та й питає вже більш формально: підсудний, розкажіть, при яких обставинах і чому ви показували перехожим свій половий член. А я молоденьке, невинне дитя аж горю, щоки червоні, хоч бери і прикурюй. Підсудний щось відповідає, а прокурор нахилився до мене та й шепоче: дивний у тебе суддя, корову від чоловічого хазяйства не може відрізнити.

Всі зареготали. Потім хтось пригадав іншу байку, тож ми весело погомоніли, та й в доброму гуморі роз’їхалися.

Я не став каламутити колег своїми роздумами, щось їм нав’язувати. У мене самого було таке враження, наче ото самоскид викинув перед ногами купу сміття, в якій потрібно відшукати чужу загублену річ, а як вона виглядає — ніхто достеменно не знає. Мої колеги виглядали більш бадьорими. Видно, що вони професіонали, а в нас що не адвокат — то свій спосіб вирішення справи, своя позиція, своє бачення. Два юриста — три думки. Мені ж потрібен був час, аби визріли усі рішення. А там може і вималюється якийсь план; якщо бог дасть, то подолаємо тих гадів. Амінь.

Тиждень видався гарячий. То суди, то зустрічі, то переговори — все щось відволікало. Так завжди в житті, на головне не вистачає часу. Нарешті кидаю всі справи, зачинаюся у своєму кабінеті. За вікном тиха вуличка на Подолі; здається, що гамірний Київ не поруч, а десь в стороні. На моєму широченному столі лежать стоси паперів, стоїть гаряча кава, а в руках димить сигарета. Все готово до роботи. Від читання паперів, законів, інструкцій і всякої всячини десь під вечір починає боліти спина, сльозяться очі. Але потім настає просвітлення. Мені все зрозуміло. Зламати хребет справі можна тільки в одному випадку — надати суду свій доказ проти кожного доказу слідчого. Дзеркальний спосіб: їх доказ свідчить про одне, а наш — про протилежне. Тим більше, що виконати задумане не так і складно. Кустарі в погонах зшили справу грубо та недбало. Вони завжди сподіваються, що натиснуть на суд, на конкретного суддю, щось нашепчуть про його завдання боротися зі злочинністю, натякнуть туманно на якісь грішки — і злякався бідолаха, бо хто ж сьогодні не бере гроші. Та й чого сваритися судді з поважною організацією: хоч в тій справі докази і поганенькі, але вони є; переписуй, Ваша Честь, обвинувальний висновок і не мудруй. Люди у формі це чудово знають, а тому особливо не переймаються роботою і не потіють від страху за долю своєї справи. Хто живе зі страхом, так отой підсудний. Живе і мучиться — що буде завтра, яка доля на нього чекає. Страждалець навіть не підозрює, що він уже давно перетворився на статистичну одиницю, його вже обрахували і його доля нікого не цікавить.

Добре, зіграємо: на кону свобода двох бідолах. Подивимося, хто кого. Я розгорнув бурхливу діяльність: на аудиторський висновок — зробив інший, на бухгалтерсько-економічні експертизи та листи з міністерств — отримав свої. Провів два процеси у господарському суді, де довів відсутність боргу, а значить — і шкоди від так званого злочину. Попрацювали зі свідками, з цивільними позивачами. Ні, слово “попрацювали”, мабуть, неправильне. Бо же збав, ніхто не тиснув і не вмовляв давати якісь інші свідчення. Люди самі розказували, як від них вимагали показання і які саме. А люди ці, в основному, — голови колгоспів та їхні бухгалтери. Своєрідний народ, з хитринкою, вони не літають понад хмарами, а ходять по землі — немає дурних, щоб сваритися з правоохоронцями. Щоб когось боятися, то вони не дуже й бояться, але, про всяк випадок, дарма не ризикуватимуть. Хотів слідчий, щоб вони підписали протоколи — підписали, а щоб підтримати написане в суді — то вже ні, вони за правду. Так і живуть, а головне, щоб у полі вродило, щоб корови доїлися та вистачило грошей на дизпаливо та бензин. Та й своїх проблем вистачає: комусь потрібно сина з дочкою вчити, комусь хату будувати, хтось хоче нову машину купити. Гармаша всі знали і їм було його відверто жаль, але своя сорочка ближче до тіла, а тому хотілось розійтися зі службою безпеки по-мирному, по-тихому. Адже зрозуміло — всі небезгрішні...

Але були й такі, які вперто стояли на своєму і свідчили на користь Гармаша. Просто так. Їх ніхто і не просив. В народі завжди знайдуться правдолюбці, які стоятимуть за правду, чого б це їм не вартувало.

Нам з Гармашем таки вдалося домогтися передачі справи у містечко Лубни. Як — то окрема історія. Скажу лише, що не останню роль зіграла моя давня слава по одній із кримінальних справ, якою довелось займатись саме в Полтавській області. Як згадаю, то й самому страшно. Ох, тоді була рубка! На одного шановного бізнесмена і керівника дуже заможної компанії сам президент Кучма нацькував усіх собак. Рвали того бізнесмена на всі боки нещадно. Але весь спір зводився до заволодіння акціями, тому як швидко все почалося, так вмить і обірвалося. В людини не витримали нерви — сам віддав ті злочасні акції. Зрозуміло, що й кримінальну справу після цього тихенько прикрили. Але поки справа тривала, крику було на всю Україну. На Полтавщині не було жодного коридору у владних будівлях, де б не обговорювали цю справу. Всім було цікаво, чи посадять молоді акули капіталізму цього бідолаху, чи задовольняться грішми? Не посадили. Все закінчилося добре, але моя причетність до чужої слави на Полтавщині була відома — цим і скористався.

Старовинне містечко Лубни сьогодні служить народу районним центром. В давні часи князь Володимир побудував тут фортецю для захисту від набігів кочових племен, а потім на цій землі панували князі Вишневецькі. Кажуть, що під містом зберігся цілий лабіринт підземних ходів, який приховує силу-силенну скарбів. Можна повірити, бо колись тут було чимале панське багатство, а потім все зникло, ніби корова язиком злизала. Кудись же мали подітись розкіш та багатство — може в землю, а може ті чужі зайди порозтягали по білому світу. Хтозна. Немає в Лубнах палацу, немає старовинних будинків, немає розкоші. Таке собі містечко — скажімо, середнього достатку. Не бідне, і не багате, а в наші часи і то добре.

Лубенський суд знаходиться неподалік від податкової інспекції. Одразу кидається в очі, хто державі більш рідний та любий. Суд розташовано в одноповерховій старій садибі. Стоїть та садиба насуплена, похмура, занедбана — вже не пам'ятає, коли останній раз фарбували чи доглядали. І не вгадаєш, коли ту хату будували: чи за царських часів, чи за радянських. Може якийсь купець, не переймаючись архітектурою, збудував добротний цегляний будиночок на радість дітям, а прийшли більшовики і все забрали... Але що було, те загуло — тепер тут суд. Багатоповерхові хороми податкової інспекції кожен може собі уявити і без мене. Скажу одне: добре живуть оті податківці. “Що охороняєш — те і маєш”, — згадую Жванецького, і про всяк випадок залишаю свою машину подалі від податкової.

Ми заходимо до суду разом — двоє підсудних і троє адвокатів. Всередині темнувато, все виглядає якимсь злиденним, а під ногами хитається де-

рев'яна зачовгана підлога. Туалет зачинено, ключ видають тільки своїм. Для чужих туалет у дворі, а там двері давним-давно вирвано “з м'ясом”, тому закритися можна лише власною спиною. Чекаємо. Повільно спливають хвилини, але незабаром нас таки запрошують до зали.

Зайшли, розсілися, забіг прокурор — кинув на стіл стос паперів і вправ на стілець. Худючий, аж світиться; одягнений так, ніби щойно завершив копати город і гайнув прямо до суду. Глянув на нас з-під лоба і байдуже відвернувся. До залу заходить миловидна жіночка-секретар, а за нею усміхнений статечний дядечко в чорній мантиї. Обличчя в судді просте, сповнене м'якого доброго світла, ніби він не суддя, а батюшка, і прийшов не судити, а відпускати гріхи.

Нудні формальності забирають час, але хоча б заспокоюють присутніх, а потім ми плавно переходимо до допиту підсудних. Гармаш тримався спокійно, з почуттям власної гідності та правоти. Був небагатослівним. Натомість Світлана Борисівна стрекотала, немов розтривожена сорока, яку зненацька відігнали від її гнізда. В руках у неї були папірці, вона зазірала до них, щось цитувала, і часом здавалося, що вона тримає незаперечні свідчення своєї невинуватості, про які слідчий навіть не здогадувався. Суддя слухав уважно та інколи посміхався лагідною посмішкою, ніби Світлана Борисівна таке собі потішне дитя, яке вирішило здивувати дорослих недавно вивченим віршиком.

Не зважаючи на простецький вигляд, прокурор здивував мене своїм гострим розумом і знанням матеріалів справи. Його питання чіплялися реп'яхами за слова підсудних, кололи висновками експертиз та ревізій, віяли холодом інструкцій. Він то починав здалека, то переходив у наступ, то зіштовхував підсудних лобами, немов постійно хотів схопити їх, як дрібних злодюжок, прямо за руку, на гарячому. Здавалося, що ось-ось підсудні спіткнуться, обмовляться — і всім стане зрозуміло, що вони не даремно стоять перед судом. Та немає нічого простішого, аніж казати правду. Може там щось неправильно оформляли у тих чортових накладних, але щоб піти на шахрайство — це вже ніколи. І то була чиста правда. На цьому і завершили. Суд переніс розгляд справи на місяць для виклику свідків. В списку їх було аж до сотні, а значить потрібно розсилати повістки та викликати усіх до суду.

Місяць потому ми знову були у суді. Ніхто із свідків не з'явився. От сільські хитруни! Знову перенесли на місяць, і знову вони не приїхали. Викликали свідків з податкової служби, ревізорів, інших державних мужів. Вони дисципліновано з'являлися, але нічого доброго чи поганого суду не повідомили — могли б і не їхати. Так промайнуло шість місяців, а тому ця тяганина стала звичною і буденною.

З кожним засіданням прокурор ставав усе спокійнішим, вже не було тієї відчуженості, змінювалась тональність запитань. Здавалося, що і він уже по-

чинав розуміти, що реальних доказів вини керівництва заводу слідство не надало, а отримати їх в залі суду не вдасться.

Тим часом, захист вирішив перейти у наступ. Ми хотіли викликати експертів, щоб запитати, чому ж вони дійшли таких негативних висновків про діяльність заводу. Крок серйозний і значущий. Відповіді матимуть вагу, судді повинні до них дослухатися, оцінювати та брати до уваги. Наш суддя не пручався, клопотання про виклик експертів задовольнив і призначив наступне засідання через два тижні.

Ми вкотре зібралися в майже домашній (господи, прости) судовій залі. В коридорі я помітив доглянуту жіночку, вочевидь, столичного розливу. Парфум, золоті дрібнички на руках, вухах і пишних грудях, а також дорогий одяг свідчили, що тітонька живе достойно, ні в чому собі не відмовляючи. “Мабуть, експерт”, — подумалося мені. Аж тут до зали зайшов слідчий Бунько. Він обвів усіх важким поглядом та привітався, мовчки кивнувши головою в наш бік.

— Віктор Спиридонович, а ви чого тут? — уїдливо спитала Тетяна Петрівна, з милою посмішкою на устах.

— А що, не можна? — сухо відповів Бунько.

— Та чого ж, усім можна. В нас судовий процес відкритий, а тому кожен громадянин України має право посидіти, послухати, — пустила шпильку Тетяна Петрівна.

— Отож! — відрізав слідчий.

— За експерта переживаєте? — встряв собі в розмову і я.

— Чого я за нього повинен переживати? Хай сам за себе переживає, — сказав Бунько і відвернувся до вікна, ніби хотів продемонструвати, що не має жодного бажання з кимсь розмовляти.

Розпочався суд. Покликали експерта. Це була та сама жіночка, яку я запримітив у коридорі суду. Вона, оглядаючись на слідчого, непевною ходою попрямувала до трибуни.

— Назвіть правильно своє прізвище, ім'я та по-батькові, — звернувся до жіночки головуючий.

— Полонська Надія Іванівна.

Поки суддя встановлював особу експерта, я придивлявся до цієї людини і дивувався її стривоженості. Навряд, щоб такий емоційний стан був викликаний візитом до суду. Експертів часто викликають — нічого тут дивного немає. Скоріш за все, природа цих переживань інша. Вона знала, що експертиза неправильна, куплена за гроші. Звичайно, слідчий не давав їй гроші, не заносив конверт, а лише шепнув ворогам Гармаша, кому відправив матеріали. А може йому прямо сказали: відправляй туди, такому експерту. Хтозна, як воно було насправді, але кинули експертизу на прикуп — от вона і вигулькнула у справі. Можливо, був розрахунок, що почитають експер-

тизу та повірять на слово. Якби не шкідливі адвокати, то не стояла би ця жіночка сьогодні перед судом. Зрозуміло тоді, чого вона переживає: Кримінальний кодекс передбачає відповідальність за завідомо недостовірний висновок експертизи, а помінятися з підсудним місцями нікому не хочеться.

— Адвокати, це ваша була ініціатива викликати експерта, то вам і ставити питання. Визначайтеся, хто перший буде запитувати, — звернувся суддя до нас з посмішкою миротворця.

— Надія Іванівна, ви переконані в тому, що зробили правильні висновки?

Це вже я взяв ініціативу в свої руки. Я розумів, що ставлю абсолютно неправильне питання з точки зору адвокатської тактики. Такі питання не можна ставити експерту. Хто ж одразу визнає, що він дурень, який написав неправильні речі? Потрібно ж розуміти, що експерт — це професіонал у відповідній галузі. Тому він радше застрелиться, аніж визнає помилку і поставити під сумнів свою репутацію. До експертизи потрібно заходити здалеку, непомітно підводити самого експерта до думки, що десь в одному місці він таки чогось не догледів. Експерта потрібно поважати, а для того, щоб домогтися від нього хоча б найменшого сумніву в своїй правоті, доведеться попотіти. Але не сьогодні. Мабуть, американський вождь вічнозелених Джордж Вашингтон настільки затьмарив розум бідної жіночки, що вона не встояла перед спокусою підписати будь-що, аби він зігрів її серце. “Будь-що” називалося висновком судово-економічної експертизи.

— У мене немає жодних сумнівів. Я стверджую, що експертиза правильна і належним чином обґрунтована, — зазвучав металом голос експерта.

— Ви може сказати суду, на підставі чого ви дійшли висновку, що додатіні кошти є бюджетними коштами, і що наші підзахисні допустили порушення правил їх перерахування? — запитав я підкреслено ввічливо.

— Нормативне і фактичне обґрунтування викладено у висновку. Тому відповідь на це питання відома, варто лише почитати мою експертизу, — Полонська відповідала гордо, тривожність вже пройшла, і в її словах відчувалась впевненість.

Колеги здивовано дивилися на мене і не могли зрозуміти, чого я домагаюсь від експерта.

— Скажіть, а який орган у державі веде облік бюджетних коштів?

— Про це знають всі. В Україні відповідальним органом за ведення обліку бюджетних коштів є Державне казначейство. Наприклад, як на підприємстві бухгалтер все обліковує і розносить по рахунках, так само казначейство опікується бюджетними коштами.

— А чи буває так, що бюджетні кошти є, але їх не враховано в жодному обліковому документі? — продовжую я клеїти дурня.

— Що ви?! Такого не може бути, це виключено. Держава — це вам не якесь товариство з обмеженою відповідальністю, де можуть крутитися

тіньові кошти. В державі все обраховується; тим більше, що це виключно безготівкові кошти.

— Тоді я нічого не розумію. Може, ви щось поясните. Напевно, ви знаєте про інструкцію Державного казначейства, якою визначено план рахунків...

— Так, досить відома інструкція. Але в чому питання?

— Так от, я дивлюся на ці положення, а там чітко виписано: ось дохідна частина, ось видатки, ось конкретні види бюджетних коштів. Безумовно, я досить ретельно проглянув кожен пункт, однак не знайшов жодної згадки про те, що ж слід робити з дотаційними коштами. Виникає логічне питання: якщо дотації є бюджетними коштами, то чому вони не відображаються в основному обліковому документі держави? З іншого боку, якщо дотаційні кошти не є бюджетними коштами і відповідно не відображаються в плані рахунків, то як бути з вашою експертизою?

Стало тихо. Полонська мовчала. Я також тримав паузу.

— Надія Іванівна, відповідайте на запитання, — втрутився суддя.

— Ви розумієте... Тут своя специфіка. Дотаційні кошти формуються з платежів, які повинні зараховуватися як податок на додану вартість і сплачуватися до бюджету. Але, згідно з існуючими правилами, держава дозволяє плати їх не до бюджетів, а прямо сільськогосподарським підприємствам. Виходить, що, з одного боку, це бюджетні кошти, а з іншого — ви правильно розумієте, — що ці кошти не бюджетні. Ну... як його сказати... дотаційні кошти — це не зовсім бюджетні кошти.

— Почекайте. За вашими словами, дотаційні кошти є трішечки бюджетними, а трішечки ні! Ви так вільно ганяєте ці кошти туди-сюди, а нашим підзахисним за це “трішечки” доведеться сидіти у тюрмі. Чи не занадто жорстоко, Надія Іванівна?! Давайте визначатися.

— Але не я пишу закони, — пручалася Полонська, оглядаючись на слідчого, ніби шукала його підтримки. Слідчий був абсолютно незворушний, він нічим не видавав себе, лише погляд наче сповнювався важким свинцем.

— Надія Іванівна, давайте виходити з того, що вже написано. Ви ж самі казали, що не буває такого, щоб бюджетні кошти були, але ніде не враховувалися? Казали?

— Так, казала.

— Тоді скажіть, чого ж дотаційні кошти не врахували ані у приходній частині, ані у видатках?

— Ви розумієте... ну як його сказати...

— Та я все розумію, більше того — розумію те, чого ви не хочете сказати. Але ви експерт. От я можу не знати, чому дотаційні кошти не обраховуються як бюджетні, а ви повинні це знати, причому знати точно, адже ви робили експертний висновок. Я поставив просте і зрозуміле питання. Дайте відповідь, інакше я взагалі засумніваюсь, чи дійсно ви експерт?

— Та що тут говорити?! Господи, хай він мене простить! Помилилась я — дійсно, дотаційні кошти не є бюджетними. Вони не надходять до бюджету держави і не видаються з нього, а тому і не обраховуються на планах рахунків, — майже прокричала Полонська.

Руки її зрадницьки тремтіли, а обличчя вкрилося червоними плямами. Прокурор кинув на жінку здивований допитливий погляд і опустив голову. Мої колеги посміхалися. Суддя примружив очі, посерйознішав і потер пальцями куточки губ.

— Надія Іванівна, ви ж казали, що ваша експертиза правильна. Як вас розуміти? — не зупинявся я.

— Ви знаєте... помилилася. Так, помилилася. Я дійсно не взяла до уваги оту інструкцію. Мене підганяли, а коли щось поспіхом робиш, завжди так буває, щось не догледиш, — тихо і по-жіночому, підкреслюючи свою беззахисність, відповіла Полонська.

— Надія Іванівна, тоді скажіть уже прямо: зроблена вами експертиза є вірною чи ні?

— Ні. На мою думку, потрібно провести повторну експертизу.

— Дякую. У мене немає більше запитань.

Більше питань не було ні в кого. Суддя відпустив Полонську, яка швидко, мов тінь, зникла із суду. Можна було б радіти. Але у справі була ще одна експертиза, зроблена полтавським спеціалістом. Викликали і його, а слухання справи перенесли ще на два тижні.

На чергове засідання до суду прийшов інший прокурор. Замість хлопчини з районної прокуратури, підтримувати обвинувачення доручили представнику обласної прокуратури. На наші питання, що трапилось і чого замінили прокурора, новий обвинувач тільки відмовчувався. Воно й зрозуміло: справа валиться, а хлопчина десь бовкнув, що потрібно здаватися на милість Феміди — його і турнули з процесу. Поки ми перемовлялися з новим прокурором, тут і слідчий непомітно прокрався до зали і тишком-нишком усівся десь “на гальорці”.

Покликали експерта. До залу зайшов здоровенний мужик — ну, купець Калашников та й годі, — видно, що готовий і до кулачного бою, якщо до цього дійде. Рвучко підійшов до трибуни, обхопив її обома руками, наче хотів підняти і жбурнути в це кодро, що засіло в залі. Очі налиті кров'ю, а дивиться так, ніби вишукує: хто тут хоче мені позадавати питання? Пальці товстезні — ними легше зуби вибивати, аніж літери на клавіатурі комп'ютера.

Ми, адвокати, інстинктивно переглянулися між собою, а Тетяна Петрівна не втрималась і хмикнула. Звісно, хмикнула так, щоб і суддя почув. Та ще й глянула на нього: чи дійсно почув її сумніви щодо особи експерта. Суддя з цікавістю глянув на колоритну фігуру експерта, і почав встановлювати, хто він такий, який у нього фаховий рівень тощо. За словами здорованя, біог-

рафія у нього була весела: працював у міліції, потім адвокатом, потім у податковій службі, знов адвокатом, а тепер подався в експерти-бухгалтери.

Вибити щось із нашого експерта було неможливо. Як не намагалися, на все він мав одну відповідь — робив за законом. Що не спитай, все у нього за законом. Кому незрозуміло — хай читає закон. Слово “закон” було для нього щитом і мечем: ним він відбивався від наших гострих питань, ним же — тикав нас у ніс та колов очі. Після провалу Полонської, вочевидь, нема дурних попадатися на гачки. Слідчий, мабуть, настільки добре інструктував експерта, що той не поясняв навіть якісь безневинні, нейтральні речі. Після цього допиту експерт виглядав жалюгідно, і навіть суддя не втримався і мовчки похитав головою.

Єдине, що нам вдалося почути від полтавського спеціаліста, це те, що його бухгалтерська експертиза повністю ґрунтувалася на експертизі Полонської. Здоров'яга з переляку навіть бовкнув, що його експертиза є вірною за умови, якщо експертиза Полонської також є правильною. Ба... і тут усе добре закінчилося.

Коли ми заявили клопотання приєднати до матеріалів кримінальної справи нові докази, добуті мною заздалегідь, новий прокурор настобувчився, а слідчий підхопився і вискочив із зали. Невдовзі прокурор оговтався і попросив перерву для ознайомлення з новими доказами. Суддя не став сперечатися з обвинуваченням, і переніс засідання на один тиждень. Але ані через тиждень, ані через місяць справа не розглядалась. То прокурор захворів, то він прямо перед засіданням наївся яблук і йому раптово стало зле, то він пішов у відпустку. Так минуло близько чотирьох місяців. Нарешті ми дочекались виклику до суду.

Лубни. Осінь. Мрячить нудний дощик. Я приїхав раніше і стояв біля суду, очікуючи на нашу дружню і майже рідну компанію. Підїхала “Нива”, з якої вискочили слідчий і прокурор. Побачивши мене, підїшли і так радісно привіталися, ніби вчора я з ними пив горілку.

— Пане Петро, нам потрібно переговорити, — по-діловому прямодушно промовив слідчий Бунько.

— Віктор Спиридонович, я не проти. Давайте поговоримо. Пішли поп'ємо кави десь у сухому і тепломu місці.

За п'ять хвилин ми сиділи у місцевому кафе. Пахло підсмаженим м'ясом, гірчила розчинна кава, а за сусіднім столиком місцеві жителі голосно кляли владу за високі ціни на газ, за малу пенсію та поганий врожай. Нові столики були уже подряпані, а каву принесли в пластикових стаканчиках. Нічого такого, щоб здивувати — такі місця є й в столиці. Сидимо, кожен вичікує, хто ж перший заведе розмову.

— Ладно, чого хотіли, хлопці? — почав я.

— Ну, тут такі справи. Херня виходить на пісному маслі. Ви думаєте, що Гармаш з бухгалтером вискочать і відбудуться переляком. Цього не буде.

Ви ж досвідчений адвокат і знаєте, що органи просто так кримінальну справу не порушують. Якщо вже взялися, то хрін відчепимосся.

— Віктор Спиридонович, а хто вам заважає? Вперед за обвинувальним вироком і орденами. Я тут ні до чого, все вирішує суддя. Вам, хлопці, туди — до суду.

— Та тут, блін, придумали довбані закони. У нас же суд незалежний...

— Ой, що ви кажете? Наче ваше керівництво судді не дзвонило і на нього не тиснуло — розкажіть мені, розкажіть.

— От що значить досвідчена людина... Суддя третій калач. Він нам каже, що в усьому розбереться. Найбільш херово те, що обіцяє поступити за законом. І що ти йому на це скажеш?

— А від мене хочете, щоб я поступив не по закону? — хмикнув я.

— Ні, ми хочемо, щоб і вівці були цілі, і вовки ситі. Ви погоджуєтеся на умовне засудження або на амністію — вибирайте, а ми домовляємося з судом. Ніхто не скаржиться, і справі кінець. Так само, як і вашим стражданням.

— Хлопці, оце дивлюся і бачу перед собою прокурора і слідчого. Представники закону, зобов'язані по всім правилам стояти на стражі закону, зарплату за це отримують, а поводяться, як примітивні бандюги.

— Ну не треба. Чого це ми бандюги? — образився Бунько.

— Петро Анатолійович, ви добирайте слова. Інакше нам узагалі не буде про що говорити, — вперше озвався представник прокуратури.

— А чого це я повинен добирати слова? Ви подивіться на все це моїми очима. Людей понад рік переслідують, втоптують у багнюку лише тому, що комусь захотілося собі завод. Я навіть не стверджую, що ви взяли за це гроші. Але ж ви топчете закон, як вам заманеться. Прокурор же бачить, що немає вини, немає доказів у справі, чого він не встане і не скаже — прошу винести виправдувальний вирок, — що йому заважає, якщо ви такі принципові?!

— Ви, Петро Анатолійовичу, заспокойтеся. Ви ж знаєте, що я людина підневільна. Що мені сказали, те я й виконую. Мені дали вказівку підтримувати обвинувачення — буду підтримувати, що б не сталося. Чого я вам буду розказувати? Ви ж самі знаєте: варто мені сказати, що вини підсудних немає, як опинюсь на вулиці. А дітей хто буде годувати? Не Гармаш, і не ви — це вже точно. Ось така суворая правдажиття.

— Є й інша правда. Злодій також краде, щоб годувати своїх дітей. Але такий кусок хліба — це добре, чи ні?! Не можете чинити за законом, то звільніться і йдіть розвантажувати вагони, аби вашим дітям отой хліб не став поперек горла. Ви збираєтесь створити добро із зла, підлості, свавілля. При цьому ще й хочете виглядати благородними і видавати це за благодушний вчинок!

Не знаю чому, але я зірвався. Може накипіло, а може виплеснув за всі

роки отой прихований гнів на несправедність і паскудність правоохоронної системи. Сказав — і полегшало на душі.

— Бачу, що каші ми не зваримо. Ну, не хочете — як хочете. Ми своє сказали. Може ще жалкуватимете, що погарячкували. Вам немає різниці: не ви ж будете сидіти у тюрмі, а ваші клієнти. Але подумайте...

Хлопці підвелись і швидко вийшли з кафе, навіть не думаючи розплачуватись за рахунком. Я розповів Гармашу про наші переговори. Сергій Михайлович чортихнувся, але наполягав на своєму: нехай хоч шибеницею, хоч розстрілом погрожують, але потрібно домагатися справедливості. На тому й порішили.

Чергове засідання суду не принесло нам жодних несподіванок. Адвокати дружньо заявили клопотання про проведення повторної комплексної експертизи в Харківському інституті судових експертиз, а суд це клопотання задовольнив. Прокурор лише слабенько протестував, але що вдієш, якщо попередні експертизи сумнівні? З іншого боку, не можна не протестувати, бо якщо експерт дійде висновку, що операції з виплатами дотаційних коштів проводилися на заводі правильно, то прокуророві в процесі нічого робити — піднімай руки і здавайся.

Минуло ще два місяці. Прийшла чергова повістка з викликом до суду. Лубни зустріли нас холодом і легкою порошею. Чорний асфальт потихеньку вкривався білим саваном з великими брудними плямами. Я вискочив з машини, і пронизливий вітер тут же вихолодив руки, куснув за обличчя. Зігнувшись, я кинувся до приміщення суду. Біля входу хтось вхопив мене за руку. Піднявши голову, я побачив Бунько і прокурора.

— Що, Петро Анатолійович, кусається холоднеча? Це просто не звикли. З теплої машини вискочили, от воно й холодить, — загуркотів слідчий.

— Віктор Спиридонович, ну з вашою спецпідготовкою — чого холоду боятися? Я думаю, що кожного ранку холодною водою обливаєтеся. А ми ж інтелігенція — вітер подув, і вже давай лікарняний.

— Люди кажуть, що сало сила, а спорт могила, — зареготав Бунько.

— Пішли до суду, там хоч тепліше.

— Та ми ненадовго. Знаєте, який результат експертизи?

— Та ні. Це ж ви, служба безпеки, все і про всіх знаєте. Куди нам з вами тягатися?

— Харківські сказали, що порушень немає. Гармаш все правильно робив. Коротше, приїхали...

— Все логічно. А ви чекали іншого? Харків — це вам не рідні простори Полтавщини, тут не надавиш, в двері не постукаєш, от вам і дали об'єктивну картину. Хоча з самого початку вона була відома, ще з моменту порушення кримінальної справи.

— От натура адвокатська. Не можете, щоб не вкусити. Я так розумію, що наша пропозиція не приймається.

— Ну, з такою експертизою... звісно, що ні, — здвинув я плечима.

— А що ж його робити? — запитав Бунько. В його голосі відчувалася тривога, і він вже не виглядав таким самовпевненим, як раніше.

— Хлопці, давайте заскочимо в приміщення. Бо я дуба дам. Там і подумаємо.

Я гайнув до суду, а слідчий і прокурор забігли слідом. Відігріваючись, я повернувся до розмови:

— А чого ви боїтеся? Що вас так лякає? От якби Гармаша засудили, то вам було б добре, а якщо суд виправдає — то зовсім погано. Що ж тут такого, якщо невинна людина буде виправдана?

— Я конкретно отримую прочухана. Ви ж знаєте, що таке виправдувальний вирок для слідчого. Це хана. Виженуть — то півділа, а можуть і проти мене якийсь кримінал порушити чи ще щось... Цей вирок буде для когось щастям, а для нас — капець. От і думай...

— А чого тут думати? Ви разом із своїм начальством порушили свідомо незаконну кримінальну справу, а тепер боїтеся. Дива...

— Начальство свій зад завжди прикриє. А мені можуть бути кранти...

Відверто кажучи, у мене в голові вже засіла одна ідея. Слідчий так переживає за себе, що на інших йому зараз наплювати. Бунько жив в епоху насиченого комунікаційного середовища, а тому, звісно, знав про існування справедливості, законності, людяності, любові до ближнього, але ці поняття були як далекі планети, до яких люди колись долетять, але не сьогодні, не в наш час. Може тому слідчому було байдуже до страждань Гармаша, Світлани Борисівни; йому було все-рівно як складеться їхня доля. Він якщо і переживав, то тільки за себе, і навіть цього не приховував. Людина системи, він чудово знав, що вона традиційно вимагатиме жертву: або ти, або давай підсудних. Система повинна когось з'їсти: або невдачу слідчого, або нещасних Гармаша та Світлану Борисівну. Вибір невеликий, коло замкнулось. Я звернув увагу, що прокурор аж занадто запопадливий перед слідчим. Дивно, адже має бути навпаки. Може друзі, або між ними добрі ділові стосунки, або Бунько має якийсь компромат на прокурора — тут сам чорт не розбере.

Прокурор стояв і мовчки слухав нашу розмову з Буньком. Я глянув на нього і, напружуючи пам'ять, намагався згадати як його звуть. Невідомо чому, але я постійно забував його ім'я та по-батькові. Прокурор був сіренький, невиразний — на такого глянеш і одразу забудеш.

— Слухайте, ми тут балакаємо, а там вже суд мав початися. Ви сходіть, подивіться, чи зайшов суддя до зали, чи ні. Якщо там все почалося, то гукнете, — сказав я, дивлячись в очі прокурору.

Той поплентався в бік зали, а я взяв слідчого за лікоть і підвів до вікна. Вглядаючись у каламуть брудно-білого простору, я ніби через силу став розповідати слідчому власний варіант розвитку подій.

— Є досить цікава ідея. Ви не хочете виправдувального вироку, а я не хочу обвинувального. За виправдувальний вирок вам надають по шапці, а мене влаштовує тільки такий. У вас немає жодних шансів. Ще до харківської експертизи ви могли тиснути, щось там збурювати, але сьогодні стілець вибито з-під ніг і обвинувачення висить на мотузці. Якби було не так, то стали б ви зі мною ось так перемовлятися... Та ніколи в житті!

— Що за ідея? — нетерпляче перервав мене Бунько, а очі аж загорілися, немов у боксера, який побачив відкрите підборіддя суперника.

— Єдине, що влаштує нас всіх — якщо прокурор відмовиться від підтримання обвинувачення.

— Як це так? А що з того? І чим хрін від редьки солодший?

— Е, Вікторе Спиридоновичу, в тому і полягає хитромудрість схеми, що на перший погляд нічого незрозуміло. Вдумайтеся, за законом прокурор має право відмовитися від обвинувачення. Має, чи ні?

— Ясно, що має.

— Отож, у прокурора є таке право. Що заважає йому це зробити? Геть нічого, крім начальства. Оцінюємо наслідки: якщо прокурор відмовляється підтримувати обвинувачення, суду нічого не залишається як прийняти постанову про закриття кримінальної справи. Це означає, що виправдувального вироку не буде. Якщо ж спитають, чому немає обвинувального вироку, матимете залізобетонну відповідь — я розслідував кримінальну справу, а прокурор раптом відмовився від обвинувачення і заповор мені всю роботу. Хто винен? Хто не довів справу до логічного кінця? Ясно, що прокурор; які можуть бути питання до слідчого... Як вам моя ідея?

— Щось в ній є таке заманливе... Цікаво, можна спробувати...

А тут і прокурор підійшов вчасно. Не встиг він вимовити і слово, як Бунько підхопив його та кудись потягнув. Ставши неподалік, вони почали гарячково перемовлятися: слідчий щось доводив прокурору, а той відмахувався руками. Потім вони удвох підійшли на мене.

— Ну що, сьогодні зриваємо засідання? — стурбованим голосом звернувся до мене прокурор.

— Зривайте. У вас є чудовий досвід. Суд через вас неодноразово переносив засідання. Цього разу що трапилося? — запитав я байдуже, прикидаючись, ніби нічого не розумію.

— Ой, тут таке лихо... хай воно горить синім полум'ям... довго розповідати, виникли термінові питання, — відповів прокурор.

На засіданні прокурор намолів якоїсь дурні, на підставі якої попросив суд перенести подальший розгляд справи на тиждень. Суддя не заперечував. Мої колеги побурчали, що знову все відкладається, але ніхто всерйоз цим не переймався. Справа тривала так довго, що один тиждень вже не мав особливого значення.

Наступне засідання зібрало всіх учасників процесу, навіть слідчий з'явився. Удвох з прокурором вони взяли мене в облогу. Доки чекали суддю, вони вмовляли мене погодитись на амністію. Тупцювали навколо мене, як ті коти біля діжки з рибою. Я відмовлявся, сперечався, почав відверто злитися і вже був готовий послати обох під три чорти. Але тут всіх гукнули до залу, і мені здалося, що моя ідея не спрацювала — не буде прокурор відмовлятися від обвинувачення...

— Ну що, шановні, всі матеріали ми оголосили, всі клопотання розглянули, можемо переходити і до дебатів. Сторони готові до дебатів? У кого які думки з цього приводу? — спитав суддя так, ніби жалкував, що слухання справи добігає свого кінця.

— Тут у мене є..., — раптом підхопився з місця прокурор.

— Що там у вас? — запитав суддя, дивлячись на прокурора з якоюсь пересторогою та підозрою.

Той стояв, широко розставивши ноги, голову пригнув, обличчя суворе — таке враження, що ось-ось полізе битися. Ми дружньо повернули голови, аби бачити цей чудернацький стовп державного обвинувачення. А той стояв, тримаючи в руках якісь папірці та ніби роздумуючи, що оце його робити. Секунди летіли, усі очікували, що ж він скаже, а прокурор мовчки стояв, час від часу заглядаючи у свої папірці.

— То ви вже кажіть, чи що..., — нагадав суддя.

— Виходячи із матеріалів справи, керуючись нормами Кримінально-процесуального кодексу України і наданими мені правами, я відмовляюсь від підтримання обвинувачення в суді, з огляду на необґрунтованість пред'явленого підсудним обвинувачення, — видихнув прокурор і впав на свій стілець.

— Почекайте, ви це серйозно?

— Так, я заявляю про відмову від підтримання державного обвинувачення.

— Гм... Цікаво, що й говорити. Скільки працюю суддею, але таке трапляється в моїй практиці вперше. Щоб прокурор сам... Ну, що мені робити..., — вагався суддя.

Тут підхопився я:

— Ваша честь, в нашій ситуації нічого не поробиш, суд може винести лише постанову про закриття кримінальної справи, бо так прописано в процесуальному законі.

— Може ви і правильно кажете. Так, де це мій КПК? Ага, ось знайшовся мій кодекс, зараз прочитаємо... Ну що, шановні добродії, виношу постанову про закриття кримінальної справи. Інших варіантів немає. Перервемося для написання постанови, а за годинку заходьте, я буду готовий її оголосити.

— Ваша честь, а можна я не буду присутнім на оголошенні? А то мені ще до Полтави їхати, — озвався прокурор.

— Чого ж ні? Закон не зобов'язує, щоб ви були присутні на цій стадії, то ж бувайте собі здорові, — задоволено відповів суддя.

Після цього випадку прокурора звільнили. Людина в ім'я справедливості, можна сказати, подвиг вчинила, а її вигнали як паршивого собаку. Що тут скажеш — система...

Червень 2006 року

Біля кафе в місті Біла Церква лежав розстріляний чоловік. Постріл прямо в обличчя. Стріляли з обріза, жаканом, тому на місці щелепи була величезна діра. В руках убитий стискав газету "ВВ", де на передовиці біля фотографії п'яного міліціонера було написано великими літерами "Я УБ'Ю ТЕБЕ, ВОДОЧНИК".

Але це вже інша епоха. І це вже інша книга.

ЗМІСТ

Київ. Початок другого тисячоліття	4
“Дорога” (серпень 1987 року)	6
“Нічне вбивство” (травень 1989 року)	17
“Закономірність випадковості” (серпень 1990 року)	35
“Сила слова” (весна 1992 року)	52
“Кола на воді” (квітень 1994 року)	59
“Горе і щастя Біленького” (вересень 1994 року)	75
“Цнота” (травень 1997 року)	91
“Душогубець” (жовтень 1997 року)	95
“Валютний роман” (липень 1998 року)	105
“Один день Івана Федоровича” (березень 1999 року)	123
“Розплата” (грудень 2000 року)	127
“Старовинна колекція” (листопад 2001 року)	175
“Доля адвокатська” (березень 2004 року)	204
“Тиха провінція” (червень 2004 року)	216
Червень 2006 року	244

Петро Бойко

ДЛЯ НОТАТОК

На перехресті чужих горіг

ДЛЯ НОТАТОК

**На перехресті чужих доріг.
Адвокатські хроніки**

Бойко П.А.

ТОВ ВО "Юстініан"

Генеральний директор **Омельченко І.К.**
Шеф-редактор **Максимова С.В.**
Літературний редактор **Гуцалова К.М.**
Відповідальний редактор **Мацун І.В.**
Комп'ютерна верстка **Переверзева Н.М.**
Дизайн обкладинки **Царалунга І.О.**
Художник **Жумайлова-Дмитровська О.М.**

Підписано до друку 20.08.07 р. Формат 60х90/16
Папір офсетний. Гарнітура Літературна
Умовно друк. аркуші
Наклад 1000 прим.

Замовл. №

Оригінал-макет виготовлений ТОВ ВО "Юстініан",
Київ 04050, вул. Герцена, 17-25, оф. 91,
Тел. (044) 230-01-73, т/факс 230-01-74,
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
Серія ДК № 849 від 12.03.2002 р.,
видано Державним комітетом інформаційної
політики, телебачення і радіомовлення України.

Надруковано в друкарні ЗАТ "ВПІОЛ",
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60